

Angyal vagy démon

Tanulmányok Gyulai Pál *Írónőink* című írásáról

Szerkesztette Török Zsuzsa

Angyal vagy démon

Tanulmányok
Gyulai Pál *Írónőink* című írásáról

r e c i t i

Hagyományfrissítés · 4

sorozatszerkesztő

Fórizs Gergely

Gyulai Pál *Írónőink* című, 1858-ban megjelent írása a magyar irodalomtörténeti hagyomány hatástörténetileg egyik legjelentősebb szövege. A vitairat saját korában is számos reflexiót szült, és máig az írónői életművek fogadtatásával kapcsolatos, gyakran kritikus beállítódás örök hivatkozási pontja. A tanulmánykötet szerzői eltérő tudományágak módszertanával, a sajtó-, a kritika-, az irodalom- és az esztétikátörténet, valamint a szociológia és a társadalmi nemek története összefüggéseiben értelmezik újra Gyulai éles hangú polémiáját. A tanulmányok nem vitatkoznak vagy azonosulnak Gyulai Pál egyes kijelentéseivel, hanem a szöveg sokrétű kontextualizáló olvasatait nyújtják. Megérteni és feltárni kívánják a szöveg létrejöttének, közreadásának és fogadtatásának sokszínű korabeli kontextusát, ily módon pedig egy sajátos hagyomány kialakulásának és továbbélésének bonyolult folyamatát.

A *Hagyományfrissítés* az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kétélyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.

Angyal vagy démon

.

Tanulmányok

Gyulai Pál *Írónőink* című írásáról

szerkesztette

TÖRÖK ZSUZSA

r e c i t i

Budapest · 2016

A kiadvány
a Nemzeti Kulturális Alap (www.nka.hu) támogatásával készült.

A kötet tanulmányai az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete 2014. május 23-án *Íróndíink* címmel rendezett konferenciáján elhangzott előadások szerkesztett változatai.

A borítón és szennycímlapon Abraham Solomon (1824–1862) angol festő *La Lettre* című, 1843 körül készült festményének reprodukciója látható.

Könyvünk a Creative Commons *Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc* (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>) feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 2063-8361
ISBN 978-615-5478-23-9

Kiadja a r e c i t i,
az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének
tartalomszolgáltató portálja ► <http://www.reciti.hu>

Borítóterv: Szilágyi N. Zsuzsa

Tördelte: Hegedüs Béla

X_Y-L^AT_EX, Linux Libertine, Linux Biolinum

Tartalom

FÁBRI ANNA

„Tompá karddal akarunk mi küzdeni...”

Az Írónők előzményei Gyulai kritikusi munkásságában 7

MARGÓCSY ISTVÁN

Nőiség, női szerepek és romantika 19

GYIMESI EMESE

„A kilencvenkilencedik múzsa”

Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia és Majthényi Flóra pályája alapján. 41

TÖRÖK ZSUZSA

„Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás”

A nőírók körüli pánik a 19. század közepén. 65

SÁRAI SZABÓ KATALIN

„Van határa a két nemnek”

Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben 97

VADERNA GÁBOR

A nők és a kultúra hanyatlása

A női írás a 19. század második felében Magyarországon. 117

Névmutató. 155

FÁBRI ANNA

„Tomba karddal akarunk mi küzdeni...”

Az Írónőink előzményei Gyulai kritikusi munkásságában

Aligha van olyan kevés elemző figyelmet élvező jelentős alakja a 19. század közepi-végi magyar irodalomnak, akit olyan gyakran emlegetnének, akire olyan gyakran hivatkoznának, mint Gyulai Pál. Kritikusi működésére vonatkozóan bővelkedünk az összegző, minősítő véleményekben, annál kevésbé az efféle véleményeket megelőző részletes kutatásokban. Mindmáig késik például a véleményformáló szerepét elhivatottan magára vállaló Gyulai generációkat átfogó közéleti és társasági kapcsolatrendszerének feltárása. Jobb a helyzet az irodalmi élet hatalmi viszonylataiban való elhelyezkedésének bemutatását, másfelől pedig műveltséganyagának, tájékozottságának feltérképezését illetően. A több mint fél évszázada megjelent levelezéskötet anyaga (még ha le is zárul Gyulai pályájának első jelentős szakaszával), illetve Somogyi Sándor befejezetlenül maradt Gyulai monográfiája éppúgy jó kiindulással szolgál mindezekhez, mint cikkeinek, bírálatainak és tanulmányainak gyűjteményes kötetei. Ez utóbbiak, egy kivételével, a 20. század elején Gyulai elképzelései szerinti tartalommal kerültek a közönség elé. Az 1961-ben kiadott, „zárókőnek” szánt utolsó kötetben azonban értelemszerűen már az utókor szempontjai érvényesültek.¹

„E kiadvány célja pusztán anyagfeltárás, oly ismeretlen, illetőleg elfeledett dokumentumok közzététele, amelyek nélkülözhetetlenek Gyulai nézeteinek

A tanulmány szerzője az ELTE BTK Művelődéstörténeti Tanszékének nyugalmazott oktatója.

¹ GYULAI Pál, *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 5). A továbbiakban: GYULAI 1961.

teljes megismeréséhez.”² – írták bevezetőjükben a sajtó alá rendezők. E tudományos szempontból kikezdehetetlen célkitűzéssel úgy állították magukat az olvasó elé, mintha valamiféle irodalmi régészek lennének, akik csupán leletmentésre és -bemutatásra vállalkoznak. Kimondva-kimondatlanul ez azt is jelentette, hogy nem mellőztek és nem csonkítottak, azaz nem értékelték. Majd mindezt – némileg paradox módon – egy határozottan normatív felhangú nyilatkozattal erősítették meg:

A közlés természetesen nem jelent egyetértést. Hiszen tudvalevő, hogy a nagy kritikus egyéniségében számos ellentmondás feszült, s a hét évtizednyi idő alatt, amelynek folyamán az itt közölt írások születtek, ezek mind napvilágra jutottak. Gyulai mint Petőfi és Arany költészetének diadalrajtatója, szinte ellenállhatatlan érvelésű polémiáiban mindenféle hőbort bátor irtója, egy bizonyos határig kétségtelenül a társadalmi és irodalmi haladás harcos képviselője volt. De egy határon túl már a haladás legmakacsabb gátja, politikában és irodalomban egyaránt. Mint politikus szenvedélyesen gyűlöli Kossuthot és sikraszáll Görgey mellett, nem átalja Kemény Zsigmond Forradalom után című ellenforradalmi röpiratát mint a 48-as szabadságharc legtárgyilagosabb megítélését magasztalni, s nem restelli védelmébe venni Petőfi műveinek megcenzúrázott kiadását sem.³

A továbbiakban a tudós sajtó alá rendezők még Gyulai számos hibájára, sőt vétkére vetettek fényt. Leírták, hogy visszaélt (a kritikai fórumokon, a Magyar Írók Segélyegyletében, a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián betöltött tisztségei révén birtokolt) hatalmával. Útját állta olyan íróknak, akik a „feudális csökevények lerombolását” követelték, mint Vajda János vagy Tolnai Lajos, valamint olyanoknak is, akik új hangokat és őszintébb tartalmakat hoztak a magyar lírába, mint Komjáthy Jenő vagy Reviczky Gyula, Adyt pedig „ellenséges értetlenséggel” fogadta. Legvégül pedig megállapították, hogy „mindezen ferde nézetek értékelése” nem könyvük feladata, hanem a majdan megírandó irodalomtörténeti tanulmányoké.⁴

Ez az előszó ma – legalább is rám – úgy hat, mint egy némileg hosszúra nyúlt irodalomtörténeti egyperces, amely megörökíti a korszak egyik lehetséges (és tipikus) tudós magatartását: a kötelező vagy legalább is kívánatos formulák felmondását, amelyekkel mintegy meg lehetett váltani a tudományos önállóság korlátozott lehetőségét. Egyszersmind máig ható tanulsággal

² Uo., 5.

³ Uo.

⁴ Uo.

megörökíti a történeti körülményektől nem ily erőteljesen függő jellegzetes bölcsész irányultságot is: a történeti szempontokat figyelemre nem méltató (különféle okokból felvállalt) normativitását. Gyulai életműve úgy jelenik meg e kis szövegben, mint az utókor által hibásnak, illetve helyesnek ítélt törekvések és megnyilvánulások összegződése, s ha ezt általánosságban mondanák el róla, alighanem egyet is érthetnénk az e kijelentésben meghűződő egyszerű igazsággal. Hiszen csak annyit állítanánk, hogy a történeti távlat más megvilágításba vonja a múltbeli tetteket (amelyeket egyébként a maguk korában is ellentmondásosan ítélték meg), illetve, hogy az annak idején következetes (vagy annak tartott) viselkedésmód az utókor ítéletében könnyen válik következetlenné, hiszen abban általánosan a mindenkori jelen szempontjai szerint értékelnek.

Ha azonban Gyulai életművét nézzük, s rekonstruálni kívánjuk az azt létrehozó alkotó személyiséget, értékválasztásait, vonzalmait és elutasításait, tárgyvezéreltségét és személyes elköteleződéseit, úgy vélem, nagy eséllyel ritka egységes, cseppet sem ellentmondásos személyiség körvonalazódhat előttünk. Nem feladatom (és nem is vállalkoznék rá), hogy ezt a portrét a maga teljességében felvázoljam, azt a megjegyzést azonban megkockáztatnám, hogy az említett egységesség józan belátás, önkorlátozás és kötelesség-tudat eredménye, s hogy éppen ezek a tulajdonságok lesznek azok, amelyeket Gyulai – a kiemelkedő tehetségek, a zsenik egy részét leszámítva – másoktól is, hőseitől és a kritikái tárgyává tett alkotóktól is megkövetelt, illetve bennük leginkább hiányolt. Mindez igaz az általa kritikai figyelemre méltatott költő- és íróinkra is.

Ez utóbbiak nem voltak sokan, sőt, azt lehet mondani, hogy e körben alig néhány személy, munkásság említhető. Mégis, talán éppen a Gyulai kritikai működését általában átható erkölcsi indíttatás jelenléte: az önmagától és másoktól elvárt egyéni és társadalmi felelősségérzet érvényesítése okozza, hogy a nők irodalmi, s közvetve társadalmi szerepléséről lényegesebb és mélyebbre ható mondanivalója akadt, mint műveikről. Ez magyarázhatja, hogy 1858-ban, Majthényi Flóra és Szendrey Júlia kötetei ürügyén *Írónőink* címen közreadott fejtegetései, amelyek mintegy összefoglalták a nők irodalmi térfoglalásával, sőt, mindenfajta emancipációs törekvéseivel kapcsolatos korábban kifejtett nézeteit, megjelenésük idején meglehetősen kiterjedt és szín-

vonalas vitát váltottak ki.⁵ Az azonban már jórészt Gyulai irodalomkritikusi reputációjával magyarázható, hogy az utókor számára az *Írónőink* a maga összetett tárgykörében a korszak mértékadó állásfoglalásaként tűnhetett fel. Gyulai a szóban forgó cikksorozat megjelenésekor még korántsem foglalta el az intézményesült irodalmi élet hatalmi állásait, még inkább harcos volt, mint ítélőbíró. Ugyanakkor ez idő tájt még sokkal leplezetlenebbül, olykor pedig teljesen nyíltan nyilvánult meg az a törekvése, hogy értékszempontokat kínáljon az irodalmon kívüli jelenségek megítéléséhez is.⁶ Az *Írónőink* sem csak a nők irodalmi szereplésének általános és egyedi kérdéseivel foglalkozott, hanem a maga módján az úgynevezett nőkérdéssel is, amelynek jelentőségét megnövelte, hogy a szabadságharc és a megtorlás időszaka olyan női magatartásokat hívott életre (vagy erősített fel), olyan szerepvállalásokhoz vezetett, amelyekre addig Magyarországon nemigen volt példa.⁷ Bár önálló írást sem azelőtt, sem később nem szentelt a kérdésnek, a nők irodalmi működéséről szólva kezdettől fogva (*Iduna*, 1853) erről is beszélt.

Abban a polémiában is így van ez, amelyben a Pesti Napló hasábjain Kemény Zsigmondról vitázott „egy igen tisztelt és szellemdús nővel”. Mai szemmel nézve már az is sajátos állásfoglalásnak hat, hogy a polémia két résztvevője közül csak egyiknek, Gyulainak ismerheti meg az olvasó a nevét,

⁵ *A nők írói jogosultságáról* alcím alatt ad válogatást a több éven át zajló vita anyagából: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nők kérdés történetéből (1777–1865)*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999, 243–284. A továbbiakban: FÁBRI 1999.

⁶ Ez a törekvése azokban a korai cikkeiben nyilvánult meg a legerőteljesebben, amelyekben a társasélet aktuális állapotát elemezve a forradalom utáni magyar társadalom számos új problémájával foglalkozott. Vö. [GYULAI Pál], *Társaséletünk*, Pesti Röpivek, 1(1850)/4, okt. 27., 97–100; 1(1850)/5, nov. 3., 129–134; 1(1850)/6, nov. 10., 161–164; 1(1850)/7, nov. 17., 193–197; 1(1850)/8, nov. 24., 225–226; 1(1850)/9, dec. 1., 257–259; 1(1850)/10, dec. 8., 289–291. Uő, *Budapesti élet*, Pesti Napló, 2(1851)/247, jan. 4., 1–2. Kötetben: GYULAI 1961, 432–449; 449–453.

⁷ Több nő fegyverrel is részt vett a harcokban, mások a tábori kórházak és a honvédelletés feladataiból vették ki a részüket. A megtorlásoknak női áldozatai is lettek: többeket hosszabb-rövidebb ideig fogva tartottak, másoknak nyilvános megszégyenítést vagy rendőri zaklatást kellett elviselniük. Sokak kényszerültek a menekültek kiszámíthatatlan, veszélyekkel és nélkülözéssel teli életére. És náluk is többeket sújtottak családi tragédiák: férjeik, fiaik, vagy éppen apáik, testvéreik elvesztése mellett nemegyszer a legsúlyosabb egzisztenciális problémákkal is szembe kellett nézniük. Mindezek nemegyszer a hagyományosan megkívánttól erősen eltérő cselekedetekhez, sőt életmegoldásokhoz vezettek, amelyeket általában nem kísért a közvélemény egyetértése. Az irodalmi élet köreiben így ítélték meg Szendrey Júlia viselkedését, mindenekelőtt Petőfi sorsának felderítésére irányuló erdélyi útját, majd pedig gyors második házasságát.

a másik fél végig inkognitóban marad (vagy ott marasztják).⁸ Nem tudni ki döntött így. A szerkesztő(k) vagy Gyulai? Bár igen kicsi a valószínűsége, még az is előfordulhat, hogy maga a szellemdús nő. Gyulai maga csak a következőket látta jónak közzé tenni:

A szerkesztőség kéziratban közölve velem e cikket, lehetővé tette, hogy jegyzésekkel kísérjem. Ím örömmel teszem meg azokat, noha helyzetem nem éppen oly hízelgő, mint kellemes; mert egy igen tisztelt és szellemdús nő irányában kell védenem magam a „kényeztető toll” vádja ellen, melynek éppen ellenkezőjét vetik szememre a férfiak. Gyulai P.⁹

Ebből, valamint az 1854. május 3-án megjelent „jegyzésekkel kísért cikk” címéből: *Vélemény Kemény Zsigmondról mint regény- és beszélyíróról, mely sok részben eltér Gyulai Pálnak a „Pesti Napló” 50-ik számában kifejtett nézeteitől* a következőket szűrhetjük le: egy művelt hölgy elolvassván Gyulai Kemény Zsigmond szépírói munkásságát véleményező írását, tollat ragad, és vitatja az írás értékelő állításait, majd ellenvéleményét beküldi az illetékes szerkesztőségbe, a Pesti Naplóhoz. A szerkesztőség nem közli az írást, de, úgy döntvén, hogy a dolog csakis Gyulaira tartozik, megismerteti vele. Egyszersmind teret nyit számára, hogy a *nem közölt* ellenvéleményről *nyilvánosan kifejtthesse*¹⁰ véleményét. Bár ez a sajátos polémia megérdemelné a részletező elemzést, most csak egyik fontos, messzebből az *Írónőinket* is érintő mozzanatát emelem ki. Azt a sajátos viszonyt, amelybe Gyulai önmagát és a vele polemizáló hölgyet rendezi. Szó sincsen itt partneri viszonyról, hiszen messze nem

⁸ Az „igen tisztelt és szellemdús nő” kilétére némi fényt derít Pálffy János emlékezéseinek, pontosabban kortársairól felvázolt portrészorozatának egyik szakasza. Ebben Barcsay János erdélyi ítélmesterről szólva a következőket írja: „Polixéne leánya – gr. Lázár Mórincó – lelkes honleány s nagyon eszes nő. Eszes és jól eltalált bírálatot írt a Pesti Naplóban 855-ben Kemény Zsigmondról mint regényíróról.” (*Magyarországi és erdélyi urak. Pálffy János emlékezései*, I., s. a. r. SZABÓ T. Attila, Kolozsvár, Erdélyi Szépművészeti Céh, 1939, 50.) A bizonyára emlékezetből és így pontatlanul megadott évszám ellenére valószínűsíthető, hogy Gyulainak Kemény Zsigmond regényírói megítélését illetően Barcsay János lányával volt vitája, hiszen semmi jel nem utal arra, hogy más hölgyek is beküldtek volna a szóban forgóhoz hasonló írást a Pesti Napló szerkesztőségébe. Négy évvel később, amikor Lázár grófné az *Írónőink* állításait kívánta megcáfolni, már nem a Pesti Naplót kereste fel *A nők írói jogosultsága* című írásával. A Kolozsvári Közlönyben Polixéna néven közzétett vitacikkét hamarosan a Pesten megjelenő Hölgyfutár is közölte, megjegyezve: „Hír szerint Polixéna nem más, mint Erdély egyik legkitünőbb, legszellemdúsabb úrhölgye: gróf Lázár Mórincó.” Vö. FÁBRI 1999, 257.

⁹ GYULAI Pál, *Vélemény Kemény Zsigmondról* = GYULAI 1961, 168–169.

¹⁰ Kiemelések tőlem. – F. A.

egyenlők a feltételek. Az egyik fél, Gyulai számára adottság a nyilvánosság, a másik számára azonban ezt ő adagolja, s míg ő saját nevében szerepel, a másinak elhallgatja a nevét. Kiderül, hogy nem kritikusi babérokra vágyó nőről van szó (hiszen ő maga írta: „tudományos bírálatot ne várjon tőlem senki, csak egyszerű észrevételeit egy gyönyörködni akaró olvasónak...”), Gyulai pedig minden kétséget kizáróan a „tudományos bíráló” szerepkörében helyezkedik el, s úgy jár el e különös polémiában, mint számos bírálatában: bőven idéz a műből, hogy bemutassa hibáit. Terjedelmes részleteket közöl a *grófné*ként megszólított hölgy egy-egy polemikus gondolatmenetének bemutatására, hogy azután kimerítően és oktatólag válaszolhasson rájuk. Mindközben a szakavatott és a dilettáns kezdettől fogva megjelenített ellentéte mellé egy másik, csaknem azonos értelemben vett ellentétet is odahelyez: a dilettáns arisztokrataét és a munkálkodó középrendűét.¹¹ Ugyanakkor nem lehet nem észrevenni, hogy a női és férfiszerepek, a nők és a férfiak által betölthető életkörök meggyőződése szerint szükségképpen, mintegy eleve elrendelt különbözőségét ez alkalommal csak stílusosan (nem pedig érvelési alapként) jeleníti meg: csevegő, itt-ott bókoló-hódoló társasági hangvételével.¹² Ezáltal persze még inkább félreérthetetlen lesz, hogy nem tekinti igazi ellenfélnek a műbírálat ügyeibe belekontárkodó arisztokrata *nőt*. Még kevésbé partnernek. Éppúgy, mint évek múlva majd Kánya Emíliát, akinek, mivel lapszerkesztő és „journalista”, a társasági tónus sem jár ki.¹³

Másnap, 1854. május 4-én azután közreadta Ferenczy Teréz *Téli csillagok* című posztumusz kötetéről írt bírálatát, s benne már nyíltan beszélt olyan kérdésekről, amelyeket majd az *Írónőink* taglal, s amelyeket az Iduna néven verselő Szász Károlyné költői hagyatékáról szólva néhány hónappal azelőtt

¹¹ „...kétkedésemet akarom kifejezni az iránt: vajon jelenleg a magyar fensőbb körök illetékes bírái-e a választékos *magyar* stílnak? Nemrég a »Pesti Napló«-ban egy cikk adatokkal mutatta meg, hogy közönségünk *alatt* növekedett, *fenn* pedig fogyott.” GYULAI, *Vélemény Kemény Zsigmondról*, 170. Kiemelések az eredetiben.

¹² Ilyen és hasonló fordulatokra utalok: „Mindez tanúságot tesz a grófné nemes szívéről, de nem változtathatja meg a szenvedélyek természetét”, „bocsásson meg a grófné ha ki merem mondani: *szigorú* tolla sokkal szellemdúsabb, mint igazságos.” *Uo.*, 171; 173.

¹³ Név szerint meg sem említi, csupán lapja, a Családi Kör névbetűivel szólítja meg, amelyben szerepet játszhat, hogy a segédszerkesztővel, vagyis Kánya Emília férjével, Szegefi Mórral más természetű vitája is volt: „A Cs. K. [...] fogta magát, s *Néhány szó a nőnem érdekében* cím alatt (neki az írónő és nőnem ugyanez) egy hosszú cikket írt.” Gyulai Pál válasza a *Családi Kör szerkesztőségének*, Koszorú, 1863. aug. 9. = FÁBRI 1999, 281–282.

pozitív példákkal tett szót. ¹⁴ Mindazonáltal egy vékony szálon kapcsolódott az előző napi polémiahoz is, még hozzá a „tévedett”, szerencsétlen sorsú nők iránti részvét és rokonszenv kinyilvánításával. ¹⁵

Csaknem négy évvel később, a német földön és Franciaországban szerzett élményeit útirajzban összefoglaló Bulyovszky Lilla egy kijelentéséhez kapcsolódva ismételten visszatért a nőíróság kérdésére. A Pesti Napló 1858. január 29–30-i számaiban *Egy kis curiosum* címmel közzétett (ki)oktató, sőt dorgáló hangvételű írása valójában nem az írónőhöz, ¹⁶ hanem az elismert színésznőhöz szólt, aki szűkösnék érezve az itthoni viszonyokat, a külhoni (pontosabban német vagy francia) színházi világ szereplőjeként képzelte el jövőjét. Az *Egy kis curiosum* először is Bulyovszkyné írói teljesítményének szükségét (s cseppet sem elismerő) értékelését adta, előrebecsátva, hogy mint író nőt kímélet illeti, s ezért nem is forgat vele szemben élesebb kritikái fegyvereket. Mindez azonban nagyobb teret kap, mint maguk a kritikai megjegyzések. Gyulaitól szokatlan módon ez a hosszás, mintegy egész oldalas bevezetés – bevallottan – vendégszöveg: Macaulay egyik esszéjéből való idézet, amely a nők irodalmi teljesítményeinek kritikai megítéléséről szólva egy „rege hősével” (voltaképpen Ariosto *Orlando Furiosójának* Rogerével) példálózik, aki az amazoni Bradamanttal kényszerülve párviadalra, csodakardját „kevésbé halálos karddal cserélte föl, aztán ennek is gondosan kitorpte hegyét és élit.” ¹⁷ Miután Gyulai megvallotta, hogy ezt a viselkedést

¹⁴ „A nők költészetében mindig van valami szomorú, még akkor is, ha alaphangja nem fájdalom. – Kísérje bár őket génusz e pályán, melyre inkább csak a férfiak hivatvák, bizonyosan nem a boldogság vezette oda.” GYULAI Pál, *Iduna* = GYULAI 1961, 42.

¹⁵ „Sarolta iránt – írta Gyulai a *Szerellem és hiúság* című Kemény-elbeszélés egyik alakjáról – a grófné éppen olyan könyörtelen, mint ahogy a nagyvilág szokott s nem mint a költői igazságszolgáltatás kívánja. [...] Én Saroltát nemcsak költőileg igaznak találok, de rokonszenvre is érdemesnek, mert tévedett és szerencsétlen nő.” Uő, *Vélemény Kemény Zsigmondról*, 171. Ferenczy Terézről szólván pedig leszögezi: „A nő sorsa mindig szomorú, ha akár az élet-, akár az irodalomban odahagyja azon kört, melyre hivatva van...” Uő, *Téli csillagok* = GYULAI 1961, 48. „A »Tavaszi dalok«, »Messze vagy« című vers arra mutatnak, hogy nemcsak a szerencsétlen nőt kell fájlalnunk, de a szép tehetségű írónőt is.” Uő, 49.

¹⁶ Mint írónőről lesújtó véleménye volt Bulyovszkynéről, s ezt az *Írónőinkben* is (ugyan név nélkül) megismételte, egyik példaként őt hozva fel a magyar írónők (véleménye szerinti) teljes művészi önállóságra: „Egyik írónőnk, ki jeles színésznő, nagy hasznát veszi szerepeinek, innen is onnan is kívág egy jelenetet vagy phrasist s alkalmasint mélyen sajnálkozik, hogy nem a hálás külföldi, hanem a hálátlan magyar közönségnek ír...” Uő, *Írónőink* = GYULAI Pál, *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 299. A továbbiakban: GYULAI 1908.

¹⁷ Uő, *Egy kis curiosum* = GYULAI Pál, *Dramaturgiai dolgozatok*, I., Bp., Franklin, 1908, 313–314.

önnön kritikai működésére is kiterjeszteni kívánja, világossá tette, hogy a fentebb említett kímélet Bulyovszkyné írói teljesítményeiről szólva csupán a visszafogott hangnemre, illetve a részletekbe menő kritika mellőzésére szorítkozhat.¹⁸

Ha Gyulai a Macaulay-szöveg kölcsönvételéhez hasonló megoldással más-kor nem is élt az írónősséggel vagy az egyes írói teljesítményekkel foglalkozó írásaiban, s nem idézett nagy tekintélyű szerzők műveiből sem álláspontját támogató mondatokat, külföldi példákra, személyekre, viselkedésmódokra többször is hivatkozott. Nyilvánvalóan azért, hogy megvilágítsa: a nők írói szerepvállalása körüli bonyodalmak nem tekinthetők magyar sajátosságnak. Másfelől pedig azért, mert csak külföldi példákkal volt képes igazolni azt a meggyőződését, hogy a valóban kiváló teljesítményt nyújtó írónők is nagy árat fizetnek a nyilvánosság előtti szereplésükért: magánéletük boldogságát. Hasonlóan járt el akkor is, amikor a szélsőségesnek tartott magánéleti és irodalmi viselkedésmódok némiképp divatszerű terjedését kívánta bemutatni. Ferenczy Teréz posztumusz kötetéről szólva az öngyilkossá lett költőnő rajongóinak verses megnyilatkozásait egy német földön, s húsz évvel azelőtt végbement eseménnyel, a költőfeleség Charlotte Stieglitz öngyilkosságát követő irodalmi „emlékműállítással” rokonította.¹⁹ Nyilvánvalóan ő is tisztában volt vele, hogy a két öngyilkosság merőben más indítatású volt: Charlotte Stieglitz kedélybeteg férje alkotókedvének feléledését remélte tettétől, azaz voltaképpen feláldozta magát e nemesnek hitt célért, Ferenczy Teréz pedig – legalább is Gyulai szerint – a saját életköréből való kitörési kísérleteinek kudarcaiért lett öngyilkos, maga tette elviselhetetlenné az életet a maga számára. A párhuzamot nem is sorsukból bontja ki, hanem a tettüket követő irodalmi reakciók között vonja meg. Gyulait Ferenczy Teréz költészetéről szólva a kultuszkezdemények inkább aggasztják, mint a költőnő irodalmi szereplése maga, ahogy nem Charlotte Stieglitz a fontos számára, hanem az az „Ifjú német költő-világ”, amely kultusza megteremtésébe fogott. „Mi a lélek szerencsétlen tévedése volt, erénynek kereszteltetett.”²⁰ – írta e törekvésükről

¹⁸ A Bulyovszkyné francia- és németországi útirajzaiból előzetesen közzétett részlettel kapcsolatban így ír: „A töredék nem azért figyelemreméltó, mintha képes volna érdekes széptani vitára adni alkalmat. Oh nem! Az egész csak csinos csevegés akar lenni, mi nőnek oly jól illik s éppen ezért legnagyobb hibája az, hogy kissé nehézkes és igényteljes. De ezért még nem szólalnánk föl; van más dolgunk is.” *Uo.*, 314.

¹⁹ A Gyulai által is idézett mondat Theodor Mundt *Charlotte Sieglitz – ein Denkmal* című, Berlinben, 1835-ben kiadott kötetéből való.

²⁰ GYULAI, *Téli csillagok*, 50.

Gyulai, s e mondattal kimondva-kimondatlanul azt az *Ifjú Németországot* kritizálta, amely az 1830–40-es években a társadalmi és erkölcsi fogalmak valóságos forradalmát indította el, amelyek azután elvezettek a politikai forradalomhoz is. Ha Gyulai nem is tulajdonított efféle társadalmi súlyt Ferenczy Teréz irodalmi rajongóinak, az életről és az irodalomról való *helyes* gondolkodástól való káros eltérésnek tartotta megnyilvánulásait.²¹

Amikor azután az *Írónők* bevezető oldalain feltette a (költői) kérdést: „mert mi egyéb az írónőség, mint be nem vallott, eltakart, félbeszerbe alkalmazott nőemancipatio”,²² voltaképpen az Ifjú Németország forrongást keltő nézeteire és törekvéseire is utalt.²³ Maga a kifejezés: nőemancipáció ugyanis az „ifjú németek” egyik, mindenekelőtt Karl Gutzkow által hangoztatott jelszavából ered. Ez a jelszó, az *Emanzipation des Fleisches* (a test felszabadítása), a szexuális szabadság és egy új erkölcsi rend kivívásának igényét hirdette, s ebből kiindulva, pontosabban az ezt övező elutasítást vállalva határozták meg magukat az e nézetekkel (is) egyetértő nők: emancipáltaknak (*Emanzipierten*). Berlinben az 1850-es évek közepén több hónapig időző Gyulainak bizonyára tudomása volt a berlini Emancipált Nők Klubjáról is, amelynek tagjai 1848-ban szélsőséges viselkedésükkel és (nyilvánosan hangoztatott) nézeteikkel valósággal sokkolták a közvéleményt,²⁴ továbbá elhatárolódásra

²¹ Több szövegrészlettel is bizonyítható, hogy Gyulai alapjában véve az életről és az irodalomról való helytelen gondolkodás eredményének tartotta a nők irodalmi térfoglalását is. Amellett, hogy többnyire a kiadókat, szerkesztőket s a közönséget hibáztatta ezért, megállapította az ún. fiatal irodalom felelősségét is. Az írónők – áll az *Írónők* utolsó, V. szakaszában – „...ugyanazon elveknek hódolnak, melyeket nem annyira elméletileg, mint gyakorlatban úgynevezett fiatal irodalmunk szokott hirdetni; ők is azt hiszik, hogy a költészet az értelem és ész uralma alól kiszabadult phantasia és érzés játéka s a költőt nem emelkedettsége s a szép cultusa emeli a tömeg fölé, hanem hóbortja és affectatiója.” GYULAI 1908, 300.

²² *Uo.*, 273.

²³ Minderről Wulf WÜLFING, *Zur Mythisierung der Frau im Jungen Deutschland = Selbstständigkeit und Hingabe. Frauen der Romantik*, Hrsg. von Wolfgang BÖHME, Karlsruhe, Evangelische Akademie Baden, 1980, 36–50.

²⁴ Talán nem volt Gyulai előtt ismeretlen az „emancipáltak” némelyikének, köztük az Emancipált Nők Klubja alapítójának, Louise Astonnak (1814–1871) hányatott élete sem, amelyet számos kortárs elrettentő példaként szemlélt. Aston szabados szerelmi életével és excentrikus viselkedésével keltett feltűnést (férfiruhában járt, az utcán dohányzott, a szabad szerelem szószólójaként lépett fel, és erotikus költeményeket jelentetett meg), végül a hatóságok rosszállását is kiváltotta *Meine Emanzipation. Verweisung und Rechtfertigung* című, 1846-ban Brüsszelben kiadott könyvével. Ezért, valamint radikális nézeteket valló irodalmárokkal és filozófusokkal ápolta szoros kapcsolatait – mint az államrendre veszélyes egyént – kiutasították Berlinből. 1848-ban ápolónőként vett részt a három éves porosz-dán háborúban, de csakhamar visszatért Berlinbe, hogy tevékeny részt vállaljon a forradalmi eseményekben, amelyeket egy év múltán,

készítették a női jogok kiterjesztéséért küzdők jelentős részét, többek között a német nőmozgalom alapítójaként számon tartott Louise Otto-Peterst is.²⁵ Sajátságos, hogy Gyulai az *Írónőink* megírása után már csak egyetlen írónőt méltatott kritikai figyelemre, méghozzá egy közismert, mozgalmi szerepet is felvállaló feministát: a század utolsó éveiben Szikra néven regényírói sikerhez jutott gróf Teleki Sándornét.²⁶

Az *Írónőink* kivételével mindegyik itt említett írás az előszavával már megidézt 1961-es gyűjteményben szerepelt először kötetben. Az *Írónőink* azonban már a Gyulai életében (1908-ban) kiadott *Kritikai dolgozatok (1854–1861)* lapjain is helyet kapott. Vagyis maga Gyulai döntött megjelentetése mellett, feltehetően nem azért, mert olyan fontosnak ítélte a cikksorozat műbírálati részét (amely az Iduna költeményeivel, illetve a Ferenczy Teréz kötetével foglalkozó írásaival összevetve kissé erőtlennek hat), inkább azért, mert az írónőség kérdéséről hosszadalmasan kifejtett, mondhatni elvi állásfoglalásnak tulajdoníthatott valamelyes (nem tudni milyen mértékű) értéket. Bár nem valószínű, hogy a kérdésre vonatkozóan a történeti beállítás lehetőségével kívánt volna élni, hiszen általában véve is a normativitás, nem pedig a történetiség szempontja vezérelte esztétikai nézeteit és kritikai működését,²⁷ a gyűjteményes kötet megjelenése idején e régi írás egy időközben nagy jelentőségűvé lett társadalmi kérdésben való korai állásfoglalás, valamilyen megelőlegezett vélemény színezetét öltötte magára. Sőt, új nyomatókat

már Brémában élve, regényben is megörökített. Második férjével, a forradalmi tevékenységért többéves börtönbüntetésre ítélt orvos-költővel, Eduard Meierrel 1855-ben a Krimbe utazott, hogy orosz oldalon (orvosként és ápolónőként) vegyék ki részüket a háborúból. Éveken át tartó hosszú és kalandos út után tértek vissza német földre. Eközben, 1858–59-ben Erdélyben, Sepsiszentgyörgyön és Brassóban is éltek. E nem mindennapi életutat olvasmányosan foglalja össze: Barbara SICHTERMANN, *Ich rauche Zigarren und glaube nicht an Gott*, Berlin, Dortmund, edition ebersbach, 2014. Az „emancipáltokról”: Renate MÖHRMANN, *Die andere Frau. Emanzipationsansätze deutscher Schriftstellerinnen im Vorfeld der Achtundvierziger-Revolution*, Stuttgart, Metzler, 1977.

²⁵ Hasonló következetességgel határolódott el az effajta emancipációs törekvésektől számos cikkében a nők jogaiért elszántan küzdő Kánya Emília, a Családi Kör szerkesztője is.

²⁶ -i. [GYULAI Pál], *A bevándorlók. Írta Szikra. Buda-Pest, 1898. Singer és Wolfner*, Budapesti Szemle, 95(1898)/260, 305–312. és Uő, *Szines könyvek: Ugody Lila. Regény két kötetben. Írta Szikra. Buda-Pest. 1900. Ára három korona, Singer és Wolfner* [!], Budapesti Szemle, 103(1900)/284, 308–310. Kötetben: GYULAI 1961, 138–143; 146–148.

²⁷ Szemben például az írónőségről ugyancsak – igaz kimunkáltabb és sajátlagosabb – esztétikai kritériumok érvényesítésével véleményt mondó Erdélyivel. Vö. ERDÉLYI János, *Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 472–476 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 14).

nyerhetett, hiszen a nők térfoglalása most már nemcsak az irodalmi világban vált láthatóvá, hanem – és talán sokkal nagyobb súllyal – a társadalom egészében is. Azt mondhatnánk, hogy az akkortájt nagy lendülettel előretörő nőemancipációs törekvések és mozgalmak mintegy Csipkerózsika-álmából ébresztette fel az *Írónőinket*. Az már más kérdés, hogy a több mint másfél évszázados Gyulai-féle álláspont hogyan jutott ma (és jutott-e valójában) új szerepkörhöz. És hogy vajon az *Írónőink* kiemel(ked)ése a Gyulai-életműből hogyan hat vissza (és visszahat-e egyáltalán) az életmű egészének, illetve Gyulai kritikusi személyiségének és teljesítményének megítélésére? És mind-ebben mekkora szerephez jutnak a normatív, és mekkora szerephez a történeti szempontok?

Nőiség, női szerepek és romantika

Elmultak az idők, midőn a nőket guzsalyhoz és varrótűhez utasítá a közvélemény: akkor a férfiak kardot és lándzsát fo[r]gattak, e fegyverek nem illettek női kezekbe, de most férfiuraimék letették a kardot, tollat fogtak fegyverül kezőkbe, s ez nem olly nehéz: hogy női kezek is el nem bírnák. Azért csak hagyjuk: hogy a szellem emancipálja magát: engedjük, sőt adjunk rá módot, hogy mindenki tanuljon gondolkozni, mert bizony eljön az idő, mikor mindenkinek szüksége leend saját eszére, legyen férfi vagy asszony...

Jókai Mór (1848)¹

A 19. század közepén a magyar irodalmi életben, tulajdonképpen váratlanul, de nyilván nem függetlenül a nők társadalmi és irodalmi szerepének már nem egészen csekély méretű elmozdulásától, erőteljes és gazdag vita bontakozott ki arról, helyes és megengedhető-e, ha nők is vállalkoznak irodalmi alkotásra, nyilvános szereplésre, s ha vállalkoznának, akkor milyen jellegű irodalom művelése illeti meg őket – mire képesek, s mire alkalmasak. A vita, mint ismeretes, Gyulai Pálnak szigorúan nőellenes fellépésével indult meg,² s meglehetősen sokáig eltartott, a kialakult éles polémiaiban pedig a kor jeles

A tanulmány szerzője az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének nyugalmazott oktatója. A tanulmány első megjelenési helye: 2000, 27(2015)/3, 52–54.

¹ JÓKAI Mór, *Hölgysalon* [1848. jan. 30.] Szerkesztői szó = J. M., *Cikkek és beszédek I.* (1847. január 2.–1848. március 12.), s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1965, 494.

² GYULAI Pál, *Írónők* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 272–307. A továbbiakban: GYULAI 1908. – A tanulmányról lásd Fábri Anna

íróinak nagy része állást is foglalt. – A polémia pár év múlva újraindult, ám megnyugtató lezárásig, az egymást kizáró álláspontok közelítéséig a század folyamán soha nem jutott el: hiába írtak nők a század utolsó harmadában már igen sok művet,³ időnként igen nagy sikerrel, s széles körű kritikai elfogadással is, az írónői státusz hivatalos elismerése olyannyira bizonytalan maradt, hogy az elismert „íróságot” mintegy legitimáló és garantáló nagy tekintélyű írószervezet, a Kisfaludy Társaság, még azokat a nőket sem fogadta be, elvi okokból, tagjai közé, akiknek munkásságáról és műveiről egyébként nem volt rossz véleménynel.⁴

Mivel a vita történeti és tartalmi leírása, elemzése már több szinten is megtörtént, jelen kísérletemben a tartalmi kérdések félretételével azoknak a fontos szövegeknek a retorikáját vizsgálom, amelyek a Gyulai-cikk körüli diskurzusban a nő kérdését tárgyalták. Úgy vélem, hogy már a retorika alapos körülménye során is különös összefüggésre jöhetünk rá. A traktátusok jelentős részében, mai szemmel nézve bizonyára meglepő módon, a „nő” kategóriája majdnem minden esetben határozott névelővel és egyes számban áll; ez a nagyszabású általánosító és kizárólagosító fogalmi és retorikai manőver mintha azt sejtetné: a beszélőnek roppant határozott s egyértelmű elképzelése van a nőről mint olyanról, s a nő jellemvonásai, tulajdonságai, erkölcsi összetevői – hiába az ennek ellentmondó empirikus tapasztalat – a lényeget tekintve változtathatatlanok és homogének.

Vegyünk néhány példát. Gyulai Pál írja kritikájában Ferenczy Teréz verseskötetéről:

interpretációját: FÁBRI Anna, „*A szép tiltott táj felé*”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996, 97–100.

³ Egy 1890-ben megjelent reprezentatív antológia 47 írónő műveit közli, pedig néhány nagyon ismert név még hiányzik is a szerzők közül: *Magyar írónők albuma*, A magyar írónők műveiből összeállította HARMATH Lujza, Bp., Légrédy Testvérek, 1890.

⁴ Mikor a Kisfaludy Társaságban, már a század legvégén, 1897-ben egyáltalán felmerült az akkor már sok kötettel rendelkező, igen sikeres írónő, Beniczky Lenke felvételének kérdése, az elnök Gyulai Pál még azt sem engedélyezte, hogy szavazzanak a kérdésről. Indoklás: „...még ha az alapszabály kétséget hagyhatna is fenn, a Társaság keletkezése óta követett s egyetlen kivételt sem ismerő gyakorlata a mellett bizonyít, hogy csak férfi-író választható.” A felvételt javaslatba hozó Ágai Adolf alapszabálymódosító indítványát is elvetették. Lásd: *A százéves Kisfaludy-Társaság (1836–1936)*, szerk. KÉKY Lajos, Bp., Franklin-Társulat, 1936, 194. Ugyanebben az időben az ellenzéki Petőfi Társaság (elnök: Jókai Mór) tagjai között két írónő már az 1870-es években is helyet kapott: Beniczky Lenke és Kisfaludy Atala. Lásd: *A Petőfi-Társaság (1876–1901)*, szerk. SZANA Tamás, Bp., A Petőfi-Társaság kiadása, 1902, 59–60.

A nő sorsa mindig szomorú, ha akár az élet-, akár az irodalomban odahagyja azon kört, melyre hivatva van... [...] Pályája a száműzött angyalé lesz, s ha ír, nem a szív gyöngéd titkait, a családi kör egyszerű viszonyait veszi tárgyul, [...] de keserűségében a társadalom mártírjának hívén magát, sebeit tépi föl, nagy kérdéseit vitatja, noha megfajtásokra hivatva ő van legkevésbé.⁵

Szintén Gyulai az *Írónők*ben:

Ha a nő ösztöneit követi, melyet hagyomány fejt ki, jó példa erősít meg, vallás szentel föl; ha érzéseire hajt, melyekhez nem mesterséges reflexiók által jutott; ha értelmét a természetével, hivatásával, jövőjével összhangzó téren míveli: saját körében élesebben lát, biztosabban ítél, inkább eltalálja az illőt, az eszélyest, az igazat, mint a férfiú, sőt egész élete szebb, bevégzettebb, harmonikusabb lehet; mert a férfiú erős küzdelmek és meghasonlások nélkül soha sem emelkedhetik szilárd jellemmé, ritkán víhat kitűnő állást, fejtheti ki tehetségeit s épen azért bizonyos gyöngébb vagy erősb el-elhaló s meg-megújuló dissonantia egész sűrjáig kíséri. [...] Érzékeny és szenvedélyes szíve, melyet a feldúlt ösztönök, a megvesztegetett érzések romjain nem korlátozhatnak elvek, fáj, vágy és árjong; előbb-utóbb bizonyos lágy humanismus, határozatlan és hamis jóindulat, világboldogító ábránd felé hajlik, mely okvetlen erkölcstelenségre vezet legalább érzületben.⁶

Nagyon hasonlóan érvel Kecskeméthy Aurél is a nőírókat ostromozván:

Mert a mely nő magát a társas formák és törvények alól, ha mindjárt azok előitéletek is, felszabadítani megkísérli – mint a biztos ösvényről letért, tévutakon kalandozand, magát lépten nyomon üldözöttnek, szerencsétlennek érzendi, – s utóvégre is rossz társasági modorba, aljasságba fog süllyedni. A világ-ítélet megvetése és túlbecsülése, vagyis a cynismus és hiúság közt a férfinak is nehéz megtartani az illő középet. A nő erre teljesen képtelen. Mert azon erő, mely a társas előitéletek legyőzéséhez szükséges, mindenekelőtt a nőiség lényét kell, hogy legyőzze – a *szemérmet*. Női szeméremmel nincs emancipatio. Nélküle – megszűnt a nő.⁷

⁵ GYULAI Pál, *Téli csillagok* = Gy. P., *Bírálatok. Cikkek. Tanulmányok*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, KOMLÓS Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 48–49 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 5). A továbbiakban: GYULAI 1961.

⁶ GYULAI 1908, 279; 281.

⁷ KECSKEMÉTHY Aurél, *A jelenkori német regényirodalom (Második közlemény. – A társadalmi regény)*, Budapesti Szemle, 7(1859)/22–23, 280. (Kiemelések az eredetiben. – M. I.) A cikk elsősorban Ida von Hahn-Hahn grófnő „salon-regényei” kapcsán beszél a női irodalom és az emancipatorikus törekvések veszélyeiről.

Madách Imre esetében már az akadémiai székfoglaló értekezés címe (*A nőről, különösen esztétikai szempontból*) is hangsúlyozza az egyes számú általánosító megközelítést: „A nő korán fejlődik, de teljes férfiúi érettségre sohasem jut;”⁸ ő nem egyszerűen csak ember, de „egy sajátos valami – specifice nő”⁹; a nő „alárendelt testi és lelki ereje védelmet, ápolást keres...”¹⁰ Greguss Ágost véleménye pedig így hangzott: „Maga a nőiség csak a kellemben mutatkozik...” „Valamely anyagi szépség anélkül tökélyesebb, minél közelebb járul a kör alakjához. A nőben megvan a gömbölyűség, kerekdedség, tehát az anyagi tökély; s ezt a szögletes testalkatu férfiban nem találjuk.”¹¹

Más helyeken pedig: „A nőnek jelleméhez tartozik az aprólék, az egyesség, a részletes; a nő nem képes valami *egésznek felfogására*. Lángelme helyett a nőnek *jótapintat* – a jótapintat ész és ösztön között a közepiben ál[!] – jutott.”¹² „A nő mint utánczó működik, az utánczók pedig túl szoktak hajtani. Azért ritkaság a közepszerű nő...”¹³ „Nem vesszük rossz néven, ha a nő fürgesége néha csapongásba, tetszelgésbe, pajzánságba, sőt könnyelműségbe téved, de csak míg számító, erkölcstelen kaczárság nem lesz belőle, a midőn is undorral fordulunk el ettől, holott az előbbi mint kellemes tüneményt üdvözljük.”¹⁴ „...nincs rutabb, mint [...] [a] kacagó nő.” „A nevetés tökélyesb lényhez illő indulat, mint a sirás. [...] Az emberek között ismét a férfiban, mint tökélyesbb lényben, nagyobb képesség van a nevetésre, mint a nőben, mely utóbbinál a nevetés rendesen sirásba szokott átmenni.”¹⁵

⁸ MADÁCH Imre, *A nőről, különösen esztétikai szempontból* (Székfoglaló értekezés az Akadémián) = M. I., *Válogatott művei*, s. a. r. SÖTÉR István, Bp., Szépirodalmi, 1958, 231.

⁹ *Uo.*, 229.

¹⁰ *Uo.*, 232.

¹¹ GREGUSS Ákos [!], *A szépszépség alapvonalai*, Bp., Kiadta a Kisfaludy-Társaság, 1849, 15. (A továbbiakban: GREGUSS 1849.) – A kellem kapcsán kiemelném, hogy mikor Greguss a női szépséget mint elérhetetlen tökéletességet traktálja („A külső báj, fő fokán, a gyönyörű: a mi a legtöbb báj, azaz hibátlan részt egyesíti magában. Bájosaknak leginkább a nőket mondhatjuk; gyönyörű pedig az lesz, a kiben a női bájok mind egyesülnek: ilyen azonban e siralom völgyében nem igen fordul elő. Ilyen volna, kinek termete sugár, tagjai finomak és teljesek, arcza színben, vonásokban, kifejezésben tökéletes, szeme élénk és szép színű, haja dús és lágy, stb.”), akkor lábjegyzetként a következő kommentárt fűzi fejtegetéséhez: „Gyönyörű nő: melyben a lószépség kellékei mind megvannak.” Lásd: *Rendszeres széptan. Greguss Ágost hátrahagyott jegyzetiből*, s. a. r. LISZKA Béla, átnézte BEÖTHY Zsolt, Bp., Eggenberger-féle Könyvkereskedés, 1888, 163. (A továbbiakban: GREGUSS 1888.)

¹² GREGUSS 1849, 69–70.

¹³ GREGUSS 1888, 141.

¹⁴ *Uo.*, 165.

¹⁵ GREGUSS 1849, 31.

Madách Imréről írt cikkében pedig ugyanezt ily módon fogalmazta meg: „S ilyen az örök ember örök társa is, a nő: bármely alakban mindenkor Éva marad.”¹⁶

Úgy vélem, ebben a nagyon széles körben elterjedt fogalmazási gesztusban a zárt etikáknak és esztétikáknak ugyanazt a preskriptív stratégiáját lehet és kell keresnünk, mint amelyet e korszakban a legtöbb erősen klasszicizáló esztétikában, poétikában, verstanban stb. találunk. A leírás nem empirikus jellegű, nem a tapasztalati anyagnak a felmérésén és kritikai megrostálásán alapul, hanem valamely előre megadott princípiumoknak a dominanciáját feltételezve kizárólagos érvennyel állít szabályokat és előírásokat. Mindazt pedig, amit a tudományosnak tekintett kutatás eredményeként mutat be, tulajdonképpen követelményként állítja fel, s azt sugallja, hogy az előre meghatározott elvektől eltérő magatartásformák, irodalmi jelenségek mint szabálysértők, nemcsak hogy nem méltók figyelmünkre, hanem rögtön ki is küszöbölendők a nyilvános játéktérrel. Így, e gondolatkör következményeként, a „nő”-ről, mint minden nőnemű egyed számára kötelező érvényű magatartásmintáról rögtön oly kép rögzül és szülkoltatik, mely kép nem tűri a kivételeket és eltéréseket, s mely kép, mint ismeretes, egyedül a zárt családmódel alapján elképzelt és előírt családanyai szerepmintát engedélyezi, az ettől való eltérést pedig rögtön erkölcstelenként és értéktelenként bélyegzi meg. Gyulai szerint „a női kedély, melynek csak a családi kör számára kellene megnyílni, profanálja érzéseit az egész világ előtt...”¹⁷ Greguss szerint: „A nőben meg is kívánunk bizonyos erőtlenséget és korlátoltságot, hogy kellemét megtartsa; és korán[t]sem szeretjük, ha a világnak él, mint a férfi. A házi élet korlátoltságában szeretjük, s az emancipált nőktől irtózunk.”¹⁸ Nagyon hasonlóan, a jövő iránt valamelyest toleránsabban és nyitottabban:

Ha igazságosak vagyunk, nem tagadhatjuk hogy a nőt alaposabban kell nevelnünk, tágítanunk látkörét, fokoznunk, sokszoroznunk képességeit, megnyitnunk előtte oly pályákat is melyekre mindeddig nem léphetett, hogy szükség esetén, a férfi támasza nélkül is, jó hirnevét nem kockáztatva, biztosíthassa

¹⁶ GREGUSS Ágost, *A nő Madách tragédiájában (A nőképző egyesület estélyén 1871. márcz. 15-kén)* = G. Á., *Tanulmányai, I., Beszédek – Széptani cikkek*, Pest, Kiadja Ráth Mór, 1872, 176. (A továbbiakban: GREGUSS 1872.)

¹⁷ GYULAI 1908, 273.

¹⁸ GREGUSS 1888, 167–168.

létét; ez azonban, ha megtörténik, még nem lesz az a mit a korszellem hóbortja az emancipáción ért.¹⁹

Ugyanakkor roppant érdekes és feltűnő, hogy a vitában résztvevők más csoportja rendre többes számban említi a nőket, s a generalizáló karakterisztikákat is többes számú alanyokhoz rendeli hozzá, ezzel mintegy megengedve azt a feltételezést, hogy nem minden nő vagy nőíró egyforma, s e variativitással, illetve a sokféleség felismerésével erőteljes befogadó gesztust alkalmaz.²⁰ Erdélyi János, aki a nőköltészetről írt cikkében, melyben – már csak tárgyánál fogva is – több női költészet lehetőségét írja le, nemcsak a többes szám alkalmazásával tűnik ki, hanem azzal is, hogy erőteljesen hangsúlyozza a nőknek a férfiakkal együttesen folytatott kulturális alkotótevékenységét, s ha értékelésében a nők költészetének gyengébb voltát nem hallgatja is el, a végeredményt illetően nem tesz kategoriális különbséget a két nem produkciói között: „A nők érdekeltségét az irodalom iránt éppen azon okból lehet óhajtani, melyből részvétőket a társalgásban. [...] Nincsen-e a nőknek saját világuk, melyet ők élnek, a férfiak pedig csak képzelnek, mely csakugyan valódi költői világ?”²¹ Illetve: „A magyar nőnem minden művészeti ágban jelentékenyen folyt be képességünk tanúsítására; főleg az *utánzó* művészet borostyánjain osztozik a férfiakkal: ha alkotásban még eddig gyéren adta jelét a képességnek, oly megjegyzés, mely azt mondja, hogy már kezd.”²²

¹⁹ GREGUSS 1872, 190. (A dolognak szelíd pikantériája, hogy Greguss ezt az előadását épp a nőképző egyeslet estélyén mondta el.)

²⁰ Talán véletlenül többnek tekinthető az a gesztus is, hogy az 1860-ban induló, Emilia (Kánya Emília) által szerkesztett Családi Kör (Hetilap a művelt magyar hölgyek számára) mindkét első nagy írása (hat folytatásban) a nőket már címében, s szövegében is folyamatosan *többes* számban említi: ALMÁSI BALOGH Pál, *A nők, mint a társadalmi élet tényezői*, Családi Kör, 1(1860)/1, okt. 14., 1–3; 1(1860)/2, okt. 21., 20–22; 1(1860)/3, okt. 28., 33–35; 1(1860)/4, nov. 4., 49–51; 1(1860)/5, nov. 11., 65–67; 1(1860)/6, nov. 18., 81–83. JÓKAI Mór, *Mit tudnak a nők?*, Családi Kör, 1(1860)/1, okt. 14., 3–5; 1(1860)/2, okt. 21., 23–24; 1(1860)/3, okt. 28., 35–37; 1(1860)/4, nov. 4., 52–53; 1(1860)/5, nov. 11., 68–69; 1(1860)/6, nov. 18., 84–85.

²¹ ERDÉLYI JÁNOS, *Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka* = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 473 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 14). A továbbiakban: ERDÉLYI 1991.

²² *Uo.*, 475. – Erdélyi e kérdésben híven követi ifjúkori barátjának, Kuthy Lajosnak gondolatmenetét, aki akadémiai székfoglalójának már címében is hangsúlyozza a nőiség többes számát (*Nők és az élet*), s hangsúlyozza a nők szerepét a művészet és irodalom terén is: „Már olymp’ isteni közt minden nemesb hatalmat nők képviseltek. [...] Az írók hölgyeknek oszták a’ leggazdagabb jellemrajzokat. A’ bárdok’ lelkesb dalai hölgyekhez írvák. [...] Milly hosszu névsort kellene olvasnom, ha csak kitűnőit akarnám nevezni a’ hölgyeknek, kik a’ művészet

S ehhez nagyon hasonlóan Jókai Mór is, akit Fábri Anna szerencsésen nevezett a „hölgyek lovagjának”²³ vitacikkében, amelyet Bajza Lenkéről írt, de tulajdonképpen Gyulai véleményének cáfolatául szánt, szintén a többes szám sokszorozásával élt: nem „a” nőről, hanem egyszerűen csak nőkről beszélt:

Tehát e gyönyört, e szenvedélyt, e büszkeséget, mely nélkül magyar ember íróvá nem lehet, ne osszuk meg a nőkkel? [...] ...hát a nőket bámuljuk-e meg, kik előtt csak három nyilvános pálya van meghagyva; a nevelés, a színészet, és az irodalom, ha e három közül egyhez szenvedély és hivatás vezetni őket.

Nem volna-e mulatságos alak, a ki philanthropicus buzgalommal le akarná beszélni a nőket arról, hogy a színészi pályára lépjenek, mely pedig sokkal kényesebb, viszontagságosabb, előítéletek által sokkal inkább terhelt...²⁴

Jókai leírása során épp azt az igényt jelenti be, hogy az irodalom sokszínűsége, műfaji és műnemi változatossága érdekében van szükség a női írók fellépésére, kis túlzással szólva azért, hogy az irodalom, a társadalmi élet, az antropológiai emberfogalom zárt homogeneitása oldódjék, és minden téren út nyíljon az egyértelműsítő korlátozásokkal szemben: „Azért én szívesen üdvözlök minden új tehetséget, mely irodalmunk jövőjét gazdagítani jön;

és a költés' kincseit növeszték? [...] ...kiket az ihletés' tüze felkent, kik megmutaták, miként a' szent erő bájosb, ha hölgy képviseli azt.” KUTHY Lajos, *Nők és az élet*, Regélő Pesti Divatlap, 2(1843)/26, márc. 30., 808; 809.

²³ FÁBRI, i. m., 103–104. – Megjegyzendő, hogy Jókai már 1847-ben kiállt az írók fellépésének érdekében, mikor az Életképek hasábjain leközölte Szendrey Júlia naplóját: „Egy művet nyujtok át ezennel szép nagysádtok kezeibe, – egy igaz gyöngyöt, mely a legtisztább női szív tengermélyén ismeretlen hevert, – egy tündérszép virágot, mely ihletett hölgy lelkében a költészet napvilágánál született, szenvedések könyharmatával öntözöttet s a boldog szerelem által leszakítottat... [...] E szellemkincs »Petőfiné Naplója«”. JÓKAI Mór, *Hölgysalon* [1847. okt. 30.] = J. M., *Cikkek és beszédek I.* (1847. január 2 – 1848. március 12.), s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1965, 349–350. – A történethez tartozik, hogy az ifjú Gyulai Pál már ekkor neheztelését fejezte ki az ily típusú női közleményekkel szemben: „Petőfiné naplója igen szép – bárha Tannit [!] [vagyis: Fannit] nem közelíti meg – de helyes volt-e kiadni, de illeté-e Petőfihez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolodni, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképpen csókolta meg keztyűét. Még képét is kiadatja!! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni el mindezt a közönségnek? [...] Nallamnál senki inkább nem tiszteli Petőfit és nejét, de éppen ezért igen tudok boszankodni...” Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Kolozsvár, 1847. dec. 1., = GYULAI Pál *Levelezése*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 32–33 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 4).

²⁴ JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái* = J. M., *Cikkek és beszédek*, V., (1850–1860), s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 93.

szeretem, ha új genrenak támad képviselője... [...] / Kicsiny a tér, de azért sok hely van még benne üresen...”²⁵

Talán nem meglepő, hogy Gyulainak egyik legélesebb kései fellépése Jókai-val szemben éppen a nőábrázolás, a nőfelfogás kapcsán robbant ki. Mikor ő *A tengerszemű hölgy* kapcsán azt kifogásolja, hogy a regényben nem megfogható a főhősnő jellege, s hogy e nő változásai számára sem nem követhetők, sem nem megmagyarázhatók (amint ő fogalmaz: „nincs kulcsunk jelleméhez”; „sehogy sem tudunk tisztába jönni”), akkor egyrészt nyilvánvalóan azon elképzelés alapján jár el, mely szerint „a” nő jellege és alkata egyszerű és homogén, ezzel pedig viszonylag könnyen lehetne vagy kellene „tisztába jönni”. A regényben követett bonyolult, talán irracionális jellemváltások azonban nem felelnek meg sem az általános jellemrajz követelményeinek, sem a nőről alkotott preskriptív ideálképnek. Gyulai másrészt azon ütközik meg, hogy a főhősnő kilép azon körből, amelyben teóriája a nőt elhelyezte, s váltásaival, életmód-módosításaival, próbálkozásaival és kitérési kísérleteivel nem azt az életmodellt igazolja, amely a nőt csak a családi életben belül méltányolta (amint írja: „a női kedélynek csak a családi kör számára kellene megnyílni”); ezzel pedig mintegy méltatlanná vált arra, hogy egy regénynek *főszereplőjeként*, azaz bizonyos értelemben pozitív erkölcsi példaként léphessen fel:

A mint így megindul a tengerszemű hölgy jellemrajza, sehogy sem tudunk tisztába jönni: vajon egy kaczer leány áll-e előttünk, a ki mulatságát leli egy fiatal költő elbolondításában, vagy egy szenvedélytől lángoló hölgy, a ki lábbal tapod minden világi tekintetet s érzése hősiségében kész minden veszéllyel szembeszállni.²⁶

Ha akár csak futólag is áttekintjük Gyulaiék korszakának, vagyis a 19. század harmadik negyedének regényirodalmát, azt láthatjuk, hogy az a nőideál, amely Gyulai cikkének központjában áll, a szépirodalomban is meghatározó szerepet játszott. A korszak rengeteg regényének, nevezzük őket akár társadalmi, akár szerelmes regénynek, központi mozzanata a konszolidált polgári házasság elérése, s ennek érdekében a nő áldozatkészségének, alkalmazkodó képességének, szelid önkorlátozásának reprezentatív felmutatása. E regények, ha nem is túl széles skálán, de többféle női lelki alkatot,

²⁵ *Uo.*, 97.

²⁶ GYULAI Pál, *A tengerszemű hölgy* = Gy. P., *Bírálatok (1861–1903)*, Bp., Franklin-Társulat, 1912, 364. (A továbbiakban: GYULAI 1912.)

többféle pszichikumbeli beállítottságot és meghatározottságot prezentálnak, ám a nők társadalmi szerepét illetően rendkívül rigorózan ragaszkodnak a konzervatív családmódel önkorlátozó anya-felfogásához. A nők életcélja kizárólag a férjhez menés (néha, cinikusabban: a férjfogás) perspektívájából fogalmazódik meg, s a regények beteljesülésként rendre a férjhez, otthonülő, szorgos és gondos asszony magatartásmódeljének ideálképét mutatják fel, legyen szó akár szegény lány erényes karriertörténetéről (Vadnay Károly: *Eszter, a szép kardalnoknő*, 1861)²⁷ szenvedő asszony vagy leány útkereséséről (Beniczkyne Bajza Lenke: *Két szív harcza*, 1866; *Előítélet és felvilágosultság*, 1872; *Végzetes tévedés*, 1883), kalandkereső nemes, de bizonytalan lelkű ifjú férfi kálváriájáról (Beöthy Zsolt: *Kálozdy Béla*, 1872), vagy akár a társadalomba és a politizáló nyilvánosságba való beilleszkedés lehetőségeit sokoldalúan vizsgáló körképről (Abonyi Lajos: *Kenyer és becsület*, 1865).²⁸ A nőknek Podmaniczky Frigyes frivol, társasági-udvarló-bálozó szerelmi regényében (*A fekete domino*, 1853) olvasható különféle típusok szerinti csoportosítása többé-kevésbé mindenhol érvényesnek tünik e regények világában. Podmaniczky szerint a nők három csoportra oszthatók: 1. „nincs sem eszköz, sem lelkő”, 2. „azok, kiknél több az ész, mint a szív”, 3. „itt a szív, s ez által a

²⁷ E tipikus limonádé-regény női szempontból vett fontosságát jelzi, hogy a Családi Kör kivételes reklámban részesíti (háromszor is hirdetik, még megjelenés előtt: Családi Kör 1(1860)/8, dec. 2., 125; *Uo.*, 2(1861)/3, jan. 20., 45; *Uo.*, 2(1861)/7, febr. 17., 109.), s a megjelenés után terjedelmes recenziót is közölnek e valódi „becscsel bíró” regényről. A dicséret célul tűzte ki „a morális és nemes eszmék diadalát, mellőzi a szenvedélyek merész festését, egyszerűséget keres, s az illedelem szoros korlátai” között tartja magát. [...] „Egy kedves család élet képével végződik e regény, mely annyira vonzó, hogy [...] nagy kedve jöhet az embernek – megházasodni.” (*„Eszter, a szép kardalnoknő.” Regény. Irta Vadnai Károly. Két kötet*, Családi Kör, 2(1861)/12, márc. 24., 187–188. [Könyvismertetés]) – Vadnay korabeli megítéléséhez igen tanulságos Mikszáth Kálmánnak Vadnayt Jókaival szembeállító véleménye: „...Vadnai a hatvanas években mint a »bakkfisek írója« szerepel az irodalomban. És ez persze úgy is volt, mikor a gouvernante-ok látták, hanem mikor nem látták, titokban mégis csak Jókait olvasták a bakkfisek.” (MIKSZÁTH Kálmán, *Vadnai Károly 1832–1902* = M. K., *Írói arcképek*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1953, 129.)

²⁸ Még ebben a nagy sikert aratott, sok szempontból didaktikus regényben is, amely igen széles skálán mutatja be, persze, elsősorban a férfistratégiákat, a szerző kötelességének érzi, hogy ne kevés teret szenteljen a nőket illető nézeteinek is: szerinte a nők legnemesebb rendeltetése „hogy [...] a szenvedés mellé vigasztalásul, a csüggedés mellé őrangyalul vannak küldve...” ABONYI Lajos, *Kenyer és becsület*, II., s. a. r. ENDRŐDI Sándor, Bp., Révai Testvérek, 1906, 14 (Abonyi Lajos Munkái, XII). „...mindenesetre állott a lélek- és szívemelkedettség azon a fokán, hogy a női feláldozás ilyenmő magasztosságáról nemcsak fogalma volt, hanem annak lehetőségét hitte, s egyzersmind a legszebb és nemesebb kötelezettségek egyikének tekintette.” (*Uo.*, 48.)

lélek uralkodik”²⁹ – vagyis a nők minden tulajdonsága csak a férfiakkal, a házassággal szemben kialakított érzelmi attitűdben összegződik, s ez alapján értékelődik. A szerelmi bonyodalmak is legfeljebb a házasság megkötése előtt álló akadályok (félreértések, szülők ellenkezése, társadalmi vagy vallási különbségek, mésalliance) leküzdésében jelennek meg, s a megoldás rendre az lesz, hogy az akadályokat vagy leküzdik, vagy maguktól eltűnnek,³⁰ esetleg valaki az érintettek közül öngyilkos lesz.³¹ Még az a nagyon kevés regény is, amely meglepően konvencióellenesen kezeli a férfi-nő viszonyt, a női szerep lehetőségeinek köreit igen szűkre vonja. Degré Alajos *Salvator Rosa* című regényében (1855) a címszereplő olasz festő-színész-csavargó-nemzetihős-rabló-forradalmár szíve ugyan szélsőségesen egyszerre három nő iránt (az egyik, az ártatlan szűz hamar belehal apjának, a forradalmárnak elvesztésébe) hevül, de vívódásainak célja mindvégig a konszolidált házasság lesz. Mikor ifjúkori ideáljának bevallja, hogy aktív szeretőjét, egy grófnak a feleségét nem akarja otthagyni, azt tanácsolja a lánynak, hogy menjen feleségül az ő legjobb barátjához, a lány pedig, ha sírva is, de belemegy az alkuba (szerencsére a barátot rögtön el is pusztítják hősünk helyett). A grófnő, mikor hősünk

²⁹ B. PODMANICZKY Frigyes, *A fekete domino*, I., Pest, Irodalmi Intézet 1853, 50–52. – E szemlélet elterjedtségére illusztrációként idéznék egy párbeszédet. A pozitív férfihős: „...elmondom, mit kívánok én egy nőtől. Mindenekelőtt legyen nő, azaz legyen annyi szíve s szívében annyi érzés, a mennyivel minden valódi nőnek birnia kellene. Az ész foglaljon nála második helyet, szeressen előbb, azután ítéljen...” ; a pozitív hősnő válasza: „Higye el, a nő mindig tökéletlen lény – míg nem szeret s csak a férfi és a szerelem képes őt nemessé, jóvá és föláldozóvá tenni.” BENICZKYNÉ BAJZA Lenke, *Két szív harca*, II., Bp., Az Athenaeum R. Társulat kiadása, 1866, 70; 72.

³⁰ Egészen különleges példa erre Jósika Júlia Angliában játszódó regénye, amelyben a főhősnő („szende, kedves gyermek, kristály tiszta szívével, s becsületes, egyszerű jellemével”), miután tévedésből házasságot kötött egy talpig becsületes fiatalemberrel, aki atyja iránti kötelességzetéből következően gyorsan másik, érdekházasságot köt, gyermekét egyedül neveli minden társadalmi előítélet és nehézség nélkül (a hölgy olyannyira szende, hogy feleségként boldogan meglepődik, hogy terhes lehet, s *őneki*, aki már elhagyta, gyermeket szülhet!), önálló *munkájából* él meg, tizenhét éven át rendre elutasítja derék férfi híveit-kérőit, csak barátként érintkezik velük, s mikor már sikeres és jómódú írónővé vált (Dickens segítségével!), akkor boldogan fogadja vissza tönkrement, elszegényedett és beteg volt férjét, akinek szerencsére másik gyermeke nyomorékká lett, majd meghalt, hűtlen felesége pedig szökés közben vasúti baleset áldozatává vált – s boldogan élnek, míg meg nem halnak. S a narrátor azt sem mulasztja el, hogy folyamatosan szatirizálja és bírálja azt a hideg, rokon „aggleányt”, aki önzésből, kényelemvágyból („mert házasságban nem volna képes maga magának élni”) minden kéréjét kikaraszta. (Lásd JÓSIKA Júlia, *Éva*, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1860.)

³¹ Az erkölcsi dilemmák között vagy a nő lesz öngyilkos (pl. Beniczkyé Bajza Lenke *Az élet viharában*, 1890), vagy a férfi (pl. Kemény Zsigmond *Férj és nőjében*, 1852).

hosszabb ideig rejtőzködni kényszerül, férje halálakor szintúgy nem tud mást tenni, mint gyorsan újra férjhez menni máshoz. Ennek hallatára hősünk most már őszinte szerelemmel veheti el ifjúkori szerelmét, aki persze megvárta őt, és, a könyv utolsó mondata szerint, a gátlástalan művész-hősnek most „boldog családi élete kezdődött.” Bérczy Károly igen figyelemre méltó érdekes kisregényében (*A gyógyúlt seb*, 1863) pedig, bár ritka élességgel fogalmazódik meg a szerelem nélkül kötött házasság lélektani problémája,³² és ritka nyíltsággal ábrázolódik a házasság nyugalmában unatkozó fiatalasszony lelki vívódása a fiatalkori csábító felbukkanása miatt, a bonyodalmas megoldás azonban itt is a lemondás igenlésébe és a hű házasság restitálásának laudációjába torkollik. A jó feleség kizárólagos ideálja, ím, azokban a regényekben is diadalmaskodik, amelyek már az erkölcsi konvenciók problematikusságát is fel merték, ha ellentmondásosan is, mutatni.³³ Azt pedig tulajdonképpen egészen példátlanul és kivételesnek látom, ha egy író (Kisfaludy Atala) egy átlagos, jómódú, nyugodt házasság leírása során (békés élet, két szép gyermek, a nőt nem csábítják el, a férj nem lép félre, semmi tragédia vagy különös esemény, lassú haladás az idős kor felé) a nő mindenbe belenyugvó családjai sorsa kapcsán a „boldogság” lehetőségét nemcsak fenntartással kezeli, hanem talán kérdésessé is teszi (ld. a finom, elégikus kisregény utolsó, temetői jelenetének lezárását: „Ez volt a boldog anya története. / – Te sirsz? kérdi tőlem a szomorufűz. – Hátha még egy boldogtalan anya történetét mondanám el!!”³⁴)

A házasság intézményével és a társadalom férfiuralmával szembeni nyílt és kifejtett női állásfoglalással csupán egyetlen műben találkoztam: Kuthy Lajos különös, *Lehelke halála* című nagyobb elbeszélésében, ahol a házasságban szenvedő (de persze a hűséget soha nem csorbító) asszony, valamint az imádott férfit el nem érhető leány oly szélsőségesen panaszolja fel az asszonyi

³² Vö. pl. a retorikailag is erősen kiélezett felkiáltásokat: „Oh ez hevélyesebb, izgatóbb, de boldogítóbb érzés, mint az az egyhangú nyugalom, melynek vágya sincs, s mely a múlt és jövő feláldozásával...”; vagy: „vajon a szép ifjú nő forró ragaszkodása férjéhez – az első regényes szerelem nyilatkozása-e, vagy talán csak mohó keresése a meggyőződésnek: hogy a vágy nélküli egyhangú nyugalom is lehet boldogság...” BÉRCZY KÁROLY, *A gyógyúlt seb*, Bp., Franklin-Társulat, 1880, 21; 22.

³³ E korszak regényei közül látványos kivételként, azt hiszem, csak egyetlen regény említhető meg: a fiatalon elhunyt Toldy István *Anatole* című könyve (1872), amely, ha tragikus véggel is, de megpendíti a házasságon kívüli női boldogulás igényét és lehetőségét. Új kiadása: TOLDY ISTVÁN, *Válogatott művei*, s. a. r. KICZENKO Judit, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2002, 53–176 (Kötelező Ritkaságok, 4).

³⁴ KISFALUDY Atala, *A mit a szomorufűz beszélt* = K. A., *Rajzok*, Bp., Franklin-Társulat, 1879, 315.

sors kiszolgáltatottságát és kilátástalanságát, hogy beszédük szinte a sok évtizeddel későbbi radikális női mozgalmak retorikáját idézi fel:

...te tudod, mint irtózám férjemtől a mátkaszak estjein; pedig kérdjétek meg asszonyaitokat, milly borzasztón különbözik a férj a mátkától... Elszántan, mint vérpad jeleltje, léptem lakába... [...] Láttam, ismerém a sorsot, mit a férfiak törvénye nyomorult szerepül nemünkkel eljátszat. Láttam a nőt, kivéve isten kezéből, megfosztva szabad akarattól, kény és erőszak önző korlátiban, láttam őt alárendelten érdekeitek rugói, emeltyüi közt, mint kiszabott műkörű gépet...³⁵

A férfi birtokában ezer neme a működő szerepnek. Egyedáruzt észt, értelmet, eszmét: lehet író, publicista, földmivelő, hivatalnok vagy csapodár naplopó: a nő mindig csak nő marad; rabnője zsarnok törvényeknek.

[...]

A nő lelkét úgy leszorítatják minden térről, hogy a szerelmen kívül nem lehet köre és ösztöne.³⁶

E mondatok radikalitását természetesen gyengíti az elbeszélés narratív kerete, amelyben a férfitársaságban felidézett levelek és naplórészletek csak értetlenséget, elutasítást és gúnyt hívnak elő a hallgatóból; ám az, hogy egyáltalán megfogalmazódtak, említést érdemel – amint alighanem az is, hogy Kuthy e könyvének talán épp emiatt nem volt érzékelhető recepciója.

Sőt, ha az olyan kitűnő regényekre gondolunk is, mint amilyenek Kemény Zsigmond mély pszichológiával megírt házasságtörténetei (*Férj és nő*, 1852, *Ködképek a kedély láthatárán*, 1853), azt kell látnunk, hogy a nők számára, minden árnyaltan felmutatott lélektani különbség és bonyodalom dacára is, csak a szolid feleség-szerep nyílik meg mint társadalmi létezésforma. E szerep kizárólagossága pedig mind a jámbor és önmegtagadó ártatlan leány, mind a kihívó, erkölcstelenséget is kockáztató csábító hölgy számára egyértelmű (lásd a *Férj és nő* két női szereplőjének, a szelíd Eliznek és a férfiatól meg nem riadó Idunának szembeállítását).³⁷ A női szerep Kemény történelmi regényeiben is csak a házasság koordinátarendszerében lenne

³⁵ KUTHY [!] Lajos, *Novellák*, VII., Pest, Kozma Vazul tulajdona, 1852, 72–73.

³⁶ *Uo.*, 83. – A novella egy félreértésen alapuló gyilkosságot mesél el: a boldogtalan asszony helyett, aki persze nem csalja meg elviselhetetlen urát, a férj a másik boldogtalanul és esélytelenül szerelmes nőt öli meg (aki persze ugyanazon ideális férfi után sóvárog).

³⁷ Mindez azért is meglepő, mert épp Keménynek e regényében olvasható az, a korban szinte páratlan keménységűnek tekinthető megfigyelése, amely a házasság intézményének igen kevésbé tiszteltetlenségre enged következtetni: „Hála Istennek, nem házi életemből

elképzeltető: az *Özvegy és leánya* (1855–1857) tragikus kimenettel mutatja be az egyéni szerelem összeegyeztethetetlenségét az uralkodó társadalmi konvenciókkal és a házasság intézményének kétségbevonhatatlanságával,³⁸ s a *Rajongók* (1858–1859) befejezése is azzal simítja el az elviselhetetlenségig fokozódott feszültségeket, hogy a fejedelmi fensőbbiség parancsba adja a szenvedő nő házasságba kényszerítését, s ezzel konszolidálását. Maga Gyulai Pál sem csupán harcos cikkeiben fogalmazta meg nőkkel kapcsolatos elvárásait, hanem szépirodalmilag is: finoman szatirikus erkölcsstani körképe, a *Nők a tükör előtt* (1863) című novellafüzére,³⁹ amely ugyan sok és többféle társadalmi csoportból származó női alkatot rajzol meg, mindvégig csupán a férjkeresés és a férjhez menés sikereiről vagy kudarcairól kíván nyilatkozni. A nők számára a feleségszerepen (vagy kivételképpen az elítélendő szeretői státuszon) kívüli pozíciót még csak utópiaként (akár negatív utópiaként) sem képes felvillantani; az egyetlen nőt, aki *akar* valamit tenni, azaz a gyarló, férfit utánzó írónőt, Árpádinát, mint elrettentő példát az elbeszélő vad gúnyával mutatja be.⁴⁰ Gyulai narrátora, aki ebben az elbeszélés-sorozatban kihallgatja és kilesi tükör előtt ülő, tehát elvileg önreflexióra is hajlandó női szereplőit (és sajátos módon e voyeur-pozíció esetleges erotikus asszociációira egy

tanultam meg, hogy nem a *bazáron*, nem az országos vásárok alatt, nem egy zug-kalmár boltjában vagy egy éhező zsidó ószertárban, de a férj és nő hálószerzőinek falai közt fordulnak elő a legtöbb, a legravaszabb s a legerkölcstelenebb családok.” KEMÉNY Zsigmond, *Férj és nő*, Bp., Unikornis, 1996, 184 (A magyar próza klasszikusai, 39).

³⁸ Kiemelendőnek látom azt a jelenetet, amelyben a fejedelem kihallgatja az elrabolt leányt, s látványosan autoriter férfidomanciával kívánja a leányt rábeszélni a megtörtént esemény házasság általi igazolására – ha végül el is ismeri a leány igazát! (KEMÉNY Zsigmond, *Özvegy és leánya*, Szeged, Lazi, [1998], 137–138.)

³⁹ Először megjelent 1863-ban Arany János lapjában, a Koszorúban; elismertségét mutatja, hogy negyedszázad múltán igen ékes diszkiadásban adta ki a Franklin Társulat (1882). – Másrészt nyilván szorosan összefügg Gyulai generális nő-felfogásával az az írói gesztus is, amely másik regényében is csak házasságot vadászó, unatkozó, szórakozni vágyó nőkkel tudja körülrajzolni szerencsétlen férjhiúsát (Vö.: „Erzsi sokáig öltözködött, el-elkészt a reggeli-vagy ebédől, kevés kedvet mutatott a ház gondjaiban való részvételre, ahelyett érzékeny német regények olvasásával töltötte az időt, vagy Saphir *Wilde Rosen*-jei mellett ábrándozott Kahlenberger kapitányról.” stb.) GYULAI Pál, *Egy régi udvarház utolsó gazdája* = Gy. P., *Válogatott művei*, s. a. r. KOVÁCS Kálmán, Bp., Szépirodalmi, 1989, 52–53.

⁴⁰ Gyulai e torzképét valószínűleg sógornőjének, Szendrey Júliának harcos kiállása is provokálhatta: mikor Gyulai megírta *Írónőink* című áttekintését, Szendrey Júlia erőteljes írónői öntudattal és éles gúnnyal utasította vissza az írás nőképét: SZENDREY Júlia, A „*Pesti Napló*” 61., 62. és 65-ik száma = PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, kiad. BIHARI Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és társa, 1909, 49–75 (Petőfi-Könyvtár, VIII). E novellához vö. Fábri Anna véleményét: FÁBRI 1996, 106–109.

sort sem fordít, holott a hölgy akár át is öltözik...⁴¹), minden egyes esetben külső, férfi-nézőpontból megfogalmazott erkölcsi tanítással zárja történeteit. E tanítás mindvégig a fennálló helyzet alázatos elfogadására, a lemondásra és a női szerep szenvedés-központúságára céloz: „Szegény asszony, sajnállak, de megnyugszom sorsodon. Mi volna az élet, ha az emberi dolgokban nem látnók mindenütt az erkölcsi kényszerűség nyomait, ha mindjárt a nemesis alakjában, ellenünk fordulva is?”⁴² A nőnek nem kell zongorázni vagy nyelveket tanulni, hanem: „Örvendj, hogy megtanultál tűrni, szenvedni, annál több örömed lesz!”⁴³ Az utolsó novellában pedig, mintegy szerelmi vallomásként, ki is mondja a nem szép és nem okos leány számára a nagy tanulást: nagy érdemed, hogy „nem tanultad meg Jókai regényeiből a phantastikus érzelmességet.”⁴⁴

Jókai írói elképzelése e felfogással egyértelműen és nyíltan szembeszállt, s nemcsak a női főszereplővel működtetett *A tengerszemű hölgy* esetében. E regényben, úgy látom, csak sokkal nyíltabban és egyértelműbben jelentkezett az a nőábrázolási stratégia, amely a nőnek mint jellemnek, alkatnak, mint sui generis nőnek homogén s előre meghatározott jellegét opponálta, illetve természetadta sokféleségét hirdette és propagálta, miközben a leghatározottabban fellépett azon életmód-meghatározási kísérletekkel és előírásokkal szemben is, amelyek a nőknek mind lehetséges, mind kíváncsatos helyzetét a családi életre való korlátozással akarták leírni: a regény egy nőnek négy házasságát, s ily módon négy, egymástól nagyon eltérő életstratégiáját mutatja be, szinte szélsőséges távolságban tartva egymástól az egyes modelleket. *A tengerszemű hölgy* Erzsikéje a négyféle, nemegyszer persze groteszk kitorési kísérlettel és a végső nagy életkudarccal, a gyilkossággal (amelyet persze sem az író, sem a szereplőként felléptetett narrátor nem tud és nem akar sem jogilag, sem erkölcsileg elítélni) alighanem annak lehet modellje és példája, hogyan képzelte el Jókai a nők számára az aktuális társadalmi lehetőségek adottságait és megváltoztathatóságát: a többféle variációban adott élettörténet a női szerepmóddal homogeneitásának igényével szemben hat. Úgy vélem, erre szolgál az az allegória is, amely a regény bevezetésében a rögzíthetetlen ten-

⁴¹ Holott a narrátor igen pontosan rögzíti a maga megfigyelési pozícióját: „Minden fesz nélkül néztem körül, mert már megszoktam, hogy, Isten vagy ördög kegyelméből, nem tudom, mindent láthatok és hallhatok s engem senki.” GYULAI Pál, *Nők a tükrök előtt*, 3. kiad., Bp., Franklin-Társulat, 1888, 54.

⁴² *Uo.*, 35–36.

⁴³ *Uo.*, 49.

⁴⁴ *Uo.*, 143.

gerszemet, azaz a csak változataiban észlelhető és megismerhető természetet (alkalmazva: női természetet) érinti. Jókai a „szirén” alakjának feltüntetésével egyértelműen elhatárolja magát a nőábrázolás társadalmilag, erkölcsileg és esztétikailag leegyszerűsített egyneműsítésétől: „Soha nem láttam életemben olyan csodaszemeket. Pedig sok szép szemekkel volt találkozásom. Egész asztronómiát írhatnak róluk. De ennek annyiféle volt a szeme, amennyiszer változott az indulatja.”⁴⁵ Később pedig:

De egy lakója mégis van [a tengerszem vízfenekének]: a szirén. Nem az a mítoszi csábalak, hanem egy torz alakú szörny, nagy fekete fejjel, veres kopolyúval, két békalábbal s lomha halfarkkal. Ez is ritkán jön elő a maga rejtett sziklaodújából; csak mikor nagy időváltozást érez. Én láttam egynéhányszor ezt a mesés amphibiumot.⁴⁶

Rögtön kiemelendő, hogy az „amphibium”, a szirén-motívum, amelynek alkalmazását Jókai más regényeiben is megtalálhatjuk, sokféleségével, átalakulási képességeivel még csak nem is emlékeztet a nőfelfogásnak arra a nagyon konvencionális kettős képére, amely a teljesen homogénnek tételezett női jellemet a céda és a szűz elválaszthatatlan dichotómiájában kísérelte meg feloldani, s amely kettősségnek e korban Magyarországon is számtalan megfogalmazására bukkanhatunk. Remellay Gusztáv *A nőnem befolyása hazánk múltjára* című 1847-es könyvének azt a híres vándoranekdótát választotta például mottójául, amelyet később, 1853-ban Szász Károly is jelentős poémában dolgozott fel:⁴⁷ egy festő azt a megbízást kapta, hogy:

...új allegorikai képekben állítsa elő a jó, s gonosz szellemet. [...] ...az elsőn, melly az *angyalt* ábrázolta, *gyönyörű hölgy*, a női szépség eszménye leve látható. / S a másikon, melly a gonosz szellemet, az *ördögöt* tüntette elő, szinte csak *szép nő* volt festve.⁴⁸

Ugyanez a kettősség fogalmazódik meg Madách Éva-szemléletében (a leglátványosabban a *Tragédia* párizsi színében), s aztán Greguss Madách-interpretációjában is: „Végletes a nő, mert a közép mérték megtartására

⁴⁵ JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy*, s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1972, 5 (JMÖM Regények, 55).

⁴⁶ *Uo.*, 6.

⁴⁷ Szász Károly versének legújabb kiadását lásd: *A magyar romantika*, szerk. MARGÓCSY István, Bp., Unikornis, [1996], 363–364 (A magyar költészet kincsestára, 52). – A verset Endrődi Sándor a „verses elbeszélés” műfajába sorolta.

⁴⁸ REMELLAY Gusztáv, *A nőnem befolyása hazánk múltjára*, Pozsony, Schnid Ferencz és Busch J. J. betűikkel, 1847. (Kiemelések az eredetiben. – M. I.) Ezt a motívumot Kuthy Lajos is megemlíti, és Tintorettonak velencei képével (*Utolsó ítélet*) azonosítja. (KUTHY, i. m., 808.)

semmiben sem oly alkalmas mint a férfi, s ha jó, sokkal jobb, ha rossz, sokkal rosszabb a férfinál, mint mondani szokás: vagy angyal vagy ördög.”⁴⁹ Jókai ezzel a leegyszerűsített kettősséggel szemben azonban a női változatok végeérhetetlen sokaságát mutatta fel: hol egy alakban sűrítette a lehetséges, nemegyszer szélsőséges variációkat, hol pedig egymás mellé helyezett alakok tükröztetésével kérdőjelezte meg mind a nőkről alkotott képek homogeneitását, mind pedig zárt erkölcsi előírásait. Regényei igen sok mozzanata utal arra, hogy a nőknek a társadalomban elfoglalható szerepeiről Jókainak a család keretein messze túlmutató elképzelései lehettek.⁵⁰

Rendkívül figyelemre méltó ugyanis, hogy Jókainál igen sok olyan nőalak játszik jelentős szerepet, akik mind szerepükben (azaz a hagyományos férfi-szerepekben), mind teljesítményükben a férfiakkal teljesen egyenrangúaknak tűnnek fel:⁵¹ soruk a népvézéri, nemzetpolitikusai képességű, vadászó, párba-jozó, kardot kovácsoló Dalmától (*A varchoniták*),⁵² a világbirodalmat és világháborút irányító Sasza asszonytól (*A jövő század regénye*), a férfias próbatételekben, súlyemelésben és állatszelidítésben is kiváló Imolán, a fiúleányon

⁴⁹ GREGUSS 1872, 178. A női szerep mozdíthatatlansága látványosan derül ki abból a bekezdésből, amely éppen a pszichológiai különbségeket akarná vázolni: „S ilyen az örök ember örök társa is, a nő: bármely alakban mindenkor Éva marad. Gretchen csak a ragaszkodó, megbízó gyöngesség, a férfi erejének, hálátlanságának martaléka; Éva egyuttal mint, Rousseau a nőt jellemzi, kaczer és kíváncsi, a paradicsomi tilalom első megszegője, a bacchans Julia, a ledér Keplerné, a francia forradalom vérítas Meduzája, az eskimo bárgyu neje; de ugyancsak Éva, egyuttal minden kényszer, minden képtelenség bátor ellenese, a szív elévülhetlen igazainak hirdetője, a férfi elválhatatlan sorsosa ki vele emelkedik, vele sülyed, és képes őt újra fölemelni.” (Uo., 176.)

⁵⁰ A női figura tökéletes meghatározhatatlanságát és kiismerhetetlenségét, egyben szerelmi (vagy csak szexuális) kapcsolatainak végtelen változatosságát és szabadosságát e korszakban csak egy helyütt szemlélhetjük: Ormós Zsigmondnak *A Banya-sziklája* (*Piatra-Bábi*, Pest, Ráth Mór bizománya, 1858.) című vadromantikus, a maga korában szinte teljesen visszhang nélkül maradt regényében. (Új kiadása, Márton László utószavával: ORMÓS Zsigmond, *A Banya-sziklája. Piatra-Bábi*, Marosvásárhely, Mentor, 2003.) Igaz persze, hogy e regény az egész világot a bűn és a deviancia felségterületeként prezentálja, s a főszereplője természetesen boszorkány.

⁵¹ Éppen ezért meglepő, hogy Fábri Anna igen széles körű Jókai-leírásában a női szereplők, szerepek és sorsok semmilyen szinten nem fordulnak elő – a férfi szereplők részletes osztályozása mellett nőkről szinte szó sem esik. Lásd: FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország. A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*, Bp., Skiz, 1991.

⁵² „Híreszteld el, hogy fiad lett, s neveld őt annak. Ha majdan erős lesz a csatákon, eszes a tanácskozásban, ki fogja mondhatni, hogy ő nem férfi!” (JÓKAI Mór, *A varchoniták* = J. M., *A varchoniták – A kalózkirály*, Bp., Unikornis, 1995, 18. – A továbbiakban: JÓKAI 1995.) „– Félisten a harcban – angyal a barátai körben – egész ember a tanácskozásban. – Ha látod őt, szíved megáll a bálmatl miatt – ha nem látod, utána megy a szeretet miatt.” (Uo., 45.)

(*Bálványosvár*), a farkasvadászatban kitűnő Lizandrán (*A kis királyok*) át a cégvezetésben és üzleti könyvelésben is első osztályúan teljesítő Timeáig (*Az arany ember*) és Zboróy Blanka grófnőig (*Egy az Isten*),⁵³ vagy a jövő század azon nőiig vezet, akik „békebíróságok, esküdszékek tisztét együtt viselték a férfiakkal.”⁵⁴ Ugyanakkor az is megemlíthető, hányszor öltenek leányok Jókainál úgy férfiruhát, hogy nemcsak hogy nem ismerik fel őket, de minden szempontból meg is felelnek a férfiúval szemben támasztott elvárásoknak és kívánalmaknak. A főszereplő, éppen katonatisztként megjelenő Juditról nyíltan elhangzik a *Politikai divatokban*, hogy alakításában „a nőt nem lehetne nőnek felismerni”, s hasonló a helyzet *A lélekidomárban* is: Lidy Carcasse színészként férfiakat alakít, gyárban tűzszerész férfimunkásként tanulja ki a robbantás mesterségét, majd a commune alatt férfiként lesz forradalmár tiszt stb. A nőknek e férfias szerepeltetése, a világban, a társadalomban, az élet minden területén érvényesíthető képessége megítélésem szerint nyíltan ideologikus funkciót is hordoz: bennük nyer cáfolatot az a nagy teória, amely az aktív férfi ideálja mellé a női passzivitás természetadta korlátját állította fel. Greguss megfogalmazásában ez így hangzott: „...az activ oldal t. i. a férfit, a passiv a nőt illeti meg. A nő jósága az ártatlanság, rosszasága pedig a tehetetlenség; a férfi jósága ellenben az erény, a tettleges jóság, rosszasága pedig a kártékonyság.”⁵⁵ Nagyon hasonlóan fogalmazott Madách is, aki szerint a nő a „szenvedő, sohasem a beható elemet képviseli.”⁵⁶ Talán ugyanezt a szemléletet viszi tovább az a szerepalakítás is, mely a fentieknek mintegy inverzeként szolgál: férfiak is hordhatnak (ha persze csak ideiglenesen is) női ruhát és szerepet, annak kockázata nélkül, hogy alapvető nemi identitásuk ezáltal megkérdőjeleződne (lásd a lányruhában, lányként nevelt, de tökéletes férfivá felnövő Tanussy Emmánuel esetét *A kis királyokban*, vagy azt a nagyszabású játékot, amelynek során a folyamatosan alakot váltó délszláv népi hős, angol

⁵³ Tanulságos összevetni e kitűnő menedzser-asszonyokat annak a fiatal gazdag lánynak a jellemével és szerepével Pálffy Albert regényéből, aki, megmagyarázatlan módon, tökéletesen jártasnak mutatkozik a részvénytapiacok működését illetően („e lányban valami jeles váltóüzér, vagy épen pénzcsernoki hajhász veszett el...”), de aki birtokát csak passzívan tulajdonolja, javait nem élvezi, hazafias célból lemond minden haszonról, s az első adandó alkalommal jótékonyan és lemondóan szét is akarja osztani vagyonát. PÁLFFY Albert, *Az atyai ház*, I., Bp., Kiadja Heckenast Gusztáv, 1858, 220–225. Az idézet: 222.

⁵⁴ JÓKAI Mór, *A jövő század regénye*, II., s. a. r. D. ZÖLDHELYI Zsuzsa, Bp., Akadémiai, 1981, 117 (JMÖM Regények, 19).

⁵⁵ GREGUSS 1888, 141.

⁵⁶ MADÁCH, *i. m.*, 231.

lord és muszka kém az egész nagyvilági társaságot azáltal csapja be, hogy mindenki által imádott nőként, mint Lady Adamina, éli nyilvános életét az *Egy játékos, aki nyer* című regényben).

A Jókai regényeiben felléptetett női szereplők alkatának regisztere, mint ismeretes, végtelenül, s a korszak magyar regényirodalmában páratlan módon széles. Az író-narrátor pozitív és negatív erkölcsi ítéletek és előítéletek nélkül helyezi egymás mellé a legkülönbözőbb, sokszor végletesen szenvedélyes és elkötelezett nőalakokat és női szerepeket a csábítóan démoni, minden férfifőhőst magába bolondító, párduccal együtt élő Azraële alakjától kezdődően (*Erdély aranykora*) a folyvást nevető asszonyig (Godiva, a főhős első felesége *A lélekidomár*-ban karikatúra-alkotásával és végtelenül gúnyos alkatával mintha éppen Greguss fent említett előítéletével szemben lenne megfogalmazva), a gyönyörű, de gonosz, politikailag és társadalmilag egyaránt intrikus Alfonsine-tól kezdődően (*A kőszívű ember fiai*) a folyamatosan erkölcsi és erkölcstelen dilemmák között vergődő lőcsei fehér asszonyon, a szélsőséges indulataiban a gyilkosságtól sem visszariadó Athalie-n (*Az arany ember*), valamint az önfeláldozó, kijátszott, megcsalt feleségen (*Minden poklonkon keresztül*) át a szenvedő szűz asszony fájvirág természetéig (Henriette a *Szegény gazdagokban*) stb. És a sor még hosszan lenne folytatható.⁵⁷

S ami talán a legfontosabb: a különböző női természeteket és alakokat Jókai rendre úgy állítja be, hogy a férfi főhősre gyakorolt hatásuk majdhogynem egyenértékű. A férfifőhősök vonzalma az egymástól legnagyobb mértékben különböző női figurák iránt szinte megkülönböztetés nélkül lobban fel; a bennük prezentált szerepfelfogásbeli, erkölcsi és lelki különbségek nem jár együtt azzal, hogy megítélésük hierarchikus értékelési különbségbe torkollna, gondoljunk csak például Szentirmay Rudolf hármias vonzalmára Chataquéla, Flóra és Fanny iránt: hősünk egyaránt tud hevülni a démonikus, egzotikus konvencióellenesség, a megtestesült társasági erényesség és az esendő érzelmesség női ideáljai iránt (*Egy magyar nábob*). Jókai mintha sportot űzne abból, hogy a Gyulai–Greguss-féle zárt, családi elkötelezettségű nőideálnak a szélsőséges ellenpontjait hagyja érvényesülni: elegendő itt azokra a furcsa, kiszámíthatatlan, hirtelen indulatú, mindent kockára vető, szenvedélyes, egyszerre csábító és egyszerre áldozatkész *femme fatale* alakokra utalni, kiknek sorozata igen nagy változatosságot mutat fel (ilyenek pl.

⁵⁷ E kérdéshez vö. tanulmányomat: MARGÓCSY István, *Kalandorok és szirének. Jókai Mór jellem-ábrázolásához* = M. I., „...a férfikor nyarában...” *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 297–331.

Caldariva márkinő az *Egy az Istenben*, Thémire a *Névtelen várban* stb.). És ami még fontosabb: Jókai radikálisan elutasítja a nő családközpontú beállítását, mikor számos főhősnője esetében tökéletesen megengedhetőnek véli és állítja a nő szabad választását a szerelem terén (s a szerelem nevében). Főhősnői az esetek többségében azzal tűnnek ki, hogy a családközpontú konvenciót önálló választásuk alapján, akár a társadalom megvetését is kihívva, felrúgják (Cilike az *És mégis mozog a földben*, Lizandra *A kis királyokban*, Blanka az *Egy az Istenben*, Edith *A kőszívű ember fiaiban* stb.). Szélsőséges esetben még az is előfordul, hogy az ítélkező hatóság a szerelemnek engedő házasságtörő asszonyt is felmenti, mint például *A varchonitákban*: „– Asszony, én értem a kísértő pillanat hatalmát – mely erőt megtöré – s bűnöd vádjá alól föloldalak!”⁵⁸ Jókai világában a nő (itt persze elsősorban a kiemelten jellemzett főszereplőkről esik szó) nem a család alárendeltjeként vagy központjaként jelenik meg, hanem mintegy a romantikus szabadság/szerelem-ideológia teljes jogú megtestesítőjeként, aki saját választását a világ előítéletes felfogásával szemben is érvényesíteni akarja. Az említett nőalakok mintha testükkel és szenvedélyükkel is cáfolni akarnák a természettől fogva szerény nőről alkotott madáchi képet, mely szerint a nők esetében a szabadság korláta: „illem s kegyelet”.⁵⁹

Végezetül egy olyan mozzanatot emelnék ki, amely önmagában még erősebben opponálja a Gyulai–Greguss-féle elképzelést, mégpedig a nő erotikus indíttatásainak elismerését. Az a rendkívül merész, s a kor erkölcsi normáit szinte már szétfeszítő elképzelés, amelyet Adorján Manassé fejt ki az *Egy az Istenben* majdani nagy szerelme és leendő felesége előtt, miszerint a feleség és a szerető figurája át kell hogy mossa egymást, a család egészen modern s a korabeli átlagnál jóval nyitottabb felfogását sejteti:

– Ah, ön tehát azt hiszi, hogy egy nőnek egyenesen az a feladata, hogy ha a férj gyönyörvadász, legyen számára a hitves az, ami az őrzöngés eszményképe; kövesse őt érzéki delíriumainak minden fantazmáin keresztül; ne szégyelljen előtte csábító, agaçant, kacér lenni, s ha a férj Cirke philtráját keresi, találja meg azt otthon a saját poharában? Ezt kívánja ön egy hitvestől?

[...]

– Valóban nem látom át, hogy mit vétenék vele, ha ezt kívánnám.⁶⁰

⁵⁸ JÓKAI 1995, 58.

⁵⁹ MADÁCH, i. m., 243.

⁶⁰ JÓKAI Mór, *Egy az Isten*, I., s. a. r. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1970, 14; 15 (JMÖM Regények, 69).

Még ezen is túlmenően: *A lélekidomár* főhőse, a kivételes pszichológiai érzékel és gyakorlattal rendelkező Lándory, aki második házasságát egy igen rejtélyes, sok erkölcsi különösséggel és zavaros viszonnyal megáldott nővel köti meg, a nőnek extrém gesztusait éppen nem domesztikálni, nem megszelídíteni, nem idomítani akarja, hanem a szélsőségek tudomásulvételével és elfogadásával éri el a nő teljes odaadását és saját boldogságát; lásd a regény zárómondatát a hölgy szájából: „– *Te ezt tudtad mind! És mégis el mertél engem venni!*”⁶¹ Sőt, Jókai a nőt is megillető szerelem szabadságának nevében azt is „természetesnek” és javallhatónak tekinti, ha a szerelem a házasság intézményes áldása nélkül is működik és beteljesülésbe torkollik. *A Bálványosvár* keresztény főhősnője minden illemszabályt félretolva, házasságkötés nélkül él együtt pogány szerelmével, és gyereket is szül neki. *A három márványfej* oly pozitív szerelmi (és együttélési, tulajdonképpen házassági, mondhatnánk: „csoportházassági”) modellt állít elénk elítélés nélkül, melyben egy férfi és két nő zavartalan szenvedélyességben tudnak egymással élni. És azt se felejtjük el, hogy a mára iskolai tananyaggá vált *Az arany embert* a megjelenésekor éles kritika érte a főhős kettős házasságának és a Senki szigetén zajló, minden társadalmi konvenciót nélkülöző házasságtörő szerelmi idilljének okán.⁶² Legvégső érvként pedig: Jókainál egy ideális ősi világban és társadalomban (a történetileg persze „kitalált” ogur népnél) még az a nagyon radikális tétel is elhangzik, hogy „az asszony mindig egyenlő jogú volt a férfival”, mely kijelentés még akkor is kiemelkedően fontos gesztus, ha tartalma persze jótékony homályban maradt.⁶³

Úgy vélem, Jókai nőszemlélete, a nőírókkal szembeni nyitottsága és toleranciája, a nők számára is biztosított szabadság joga, az a magától értetődő beállítottság, amely szerint a szerelem felülírja az etikai, vallási és társadalmi konvenciókat, szoros összefüggésben áll romantikus irodalomfelfogásának

⁶¹ JÓKAI Mór, *A lélekidomár*, s. a. r. SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1967, 507 (JMÖM Regények, 51).

⁶² Vö. például a Jókai iránt mindig jóindulatú Beöthy Zsolt bírálatát (1873): „Hatása e könyvnek inkább izgató, mint jótékony, inkább lesújtó, mint fölemelő. A háttérben kelő nap, mely arra való, hogy a képen, bucsuzó tekintetünk alatt a harmónia derűjét áraszsza szét, úgy tetszik, mintha nem a mi erkölcsi világrendünk napja, hanem valami idegen nap lenne.” OLVÁNYI Ambrus, *Jegyzetek = JÓKAI Mór, Az arany ember*, I., s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1964, 352 (JMÖM Regények, 24).

⁶³ JÓKAI 1995, 62. – Az állítás ürességét és tartalmatlanságát a kisregény koncepciója maga leplezi le: Dalmát azért kell áruhában, férfiként, nőiségét mindenki előtt eltitkolva felnevelni, mert a törzs vezetésében csak férfiak vehetnek részt, s a fejedelmi öröklés csak fiú utódokra terjed ki.

azon mozzanataival, amelyek e vitában is képviselték az irodalom minden lehetséges megnyilvánulási formájának és minden műfajának létjogát, amelyek mindvégig az irodalom szélesítését, színesítését, nem pedig arisztokratikus szűkítését és elitista elkülönülését szolgálták, s amelyek, a korabeli klasszicizáló esztétikák alapvetően aszketikus erkölcsi tartásától eltérően az írói hivatás elsődleges ösztöneként nem a kötelességtudatot, hanem az önélvezetet, a gyönyört és a szenvedélyt jelölték meg. Jókai romantikusan szabad, a szabadságideológiáktól és az utópiáktól sem idegenkedő fantáziája, amely, minden realizmus-elvárást megkerülve széles teret hagy nyitva olyan társadalmi szerepek és magatartásmodellek számára is, amilyenek a kortárs társadalmi életben (még) nem léteztek, vagy legfeljebb ritka igényként és távoli ígéretként jelentkezhettek, épp nyitottsága és sokszerűsége révén mutathat rá a korabeli uralkodó társadalmi szereposztások nem-természetadta voltára. Másfelől viszont Gyulaiék erősen klasszicizáló, zárt, nagyon határozott normativitásra épülő, reáliákat megkövetelő, pszichológiai valószerűsége és tapasztalati hitelességre koncentráló preskriptív esztétikai rendszere is szoros kapcsolatba hozható zárt etikai normáikkal és azzal, a szintén klasszicizáló társadalmi modellel, amellyel nőszemléletüket, a nőírókkal és a női szereplőkkel szembeni fenntartásaikat körülírták. Ez a normatív nőszemlélet viszont nyilvánvalóan csak a felsőbb osztálybeli, polgári és értelmiségi nők számára szolgálhatott mintául és követelményül, ahogy Kemény Zsigmond narrátor-ként nyíltan ki is mondja az *Özveggy és leánya* című regényében: „Általában a komornákig ritkán terjed kíváncsiságunk...”⁶⁴ Gyulaiék, erősen romantika-ellenes irodalom- és személyiségfelfogásuk okán, Jókai romantikájának éppen azokat az elemeit opponálták, amelyek a preskriptív szereposztás zárt keretei közötti kilépésnek, a határátlépésnek a lehetőségeit legalább elvileg, legalább a fantasztikum szférájában fenntartották, mint ahogy ezt a nagy utópia egyértelműen ki is mondja: „...a jövő államának asszonyai valami egyébbel is el vannak foglalva, mint a háztartás gondjaival és a piperével.”⁶⁵

⁶⁴ A leírás nyers nyíltsága (íroniája és önironiája) igen erőteljes: „...csak inkább hírből, mint tapasztalásból mondhatjuk, ha mondtuk, hogy látnak is, beszélnek is, amikor alkalmuk van rá”. KEMÉNY 1998, 218.

⁶⁵ JÓKAI 1981, 116. Lásd Gyulai lesújtó véleményét: „A valóság iránt kevés érzéke van, a költészet lényegét nem annyira a valóság eszményítésében keresi, mint inkább meghamisításában vagy túlzásában egész a képtelenségig.” (GYULAI Pál, *Jókai legújabb művei* = GYULAI 1912, 82.) „Jókai nem annyira eszményíti az életet, mint meghamisítja, nem annyira lényegökben fogja fel az embereket és viszonyokat, mint inkább külsőségekben.” (GYULAI Pál, *Újabb magyar regények* = GYULAI 1912, 103.)

Gyulaiék realizmus-igénye nem engedte meg, hogy akár a szépirodalmi fikció területén elhagyják az aktuális társadalmi átlag mezejét, s ezért Jókainak a „realista” átlagot megtagadó, a lehetőségeket hangsúlyozó világát lélektanilag és társadalmilag egyaránt hiteltelennek („délibábnak”) állították.⁶⁶ Ugyanígy, valószínűleg Erdélyi Jánosnak a nőírókkal szembeni sokkal toleránsabb véleménye sem független attól, hogy a korabeli kritikusok közül talán ő nyilatkozott a legintenzívebb rokonszenvvel a „realista” világábrázolástól elrugaszzkodott romantikáról, vagy ahogy ő nevezte, a romanticizmusról.⁶⁷ Vörösmarty sokak által elítélt, fantasztikus szélsőségei kapcsán például ezt így fogalmazta meg: „...benne a legtökéletesebb szabadság, szóval, a romantikának legvadabb és nagyszerű elemei befoglalvák...”⁶⁸

Jókai, úgy látszik, nagyon komolyan vette saját retorikáját mikor a vitában a nők említésekor a többes szám dominanciájára szavazott. Szóhasználatával mintha csak szavatolta volna annak a beállítottságnak a jogosultságát és lehetőségét, amely odáig is elvezette, hogy egyik nagy regényében a nő főszereplőt legárnyaltabban jellemző fejezetnek *A harminchárom féle asszony* címet adta (*Fekete gyémántok*).

⁶⁶ Lásd Gyulai leghívebb követőjének, Péterfy Jenőnek súlyosan elítélő szavait a „délibábnak” ábrázolást illetően: „Az embernek nagyon eredeti fölfogását mutatják azonban Jókai regényei. Jókai embere a megfigyelésnek, az eszményítésnek, fantasztikus csapongásnak egészen különös vegyülete. A költő maga pedig egy furcsa Prometheus benyomását teszi, ki alakjait egészen képzelve kényére gyűrja. [...] Jókai alakjainak valósága optikai csalódás.” (PÉTERFY Jenő, *Jókai Mór* = P. J., *Válogatott művei*, vál., s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Szépirodalmi, 1962, 243.) „...Jókai hősei a realizmusnak csak zsargonját beszélnek; lelkükben a hiperbola, a költői nagyzás szelleme él.” (*Uo.*, 253.) „...neki minden sikerül, de aligha pszichológiai fejlesztés, hanem ugró ötletek útján.” (*Uo.*, 254.) „...most már, úgy gondolom, másféle pszichológia ideje is elérkezett. A magyar regény ne csak a »délibábot« tükrözze, hanem igazán jelen társadalmunkat. A regény ne csak az író játéka legyen, hanem tanulmány is... [...] Várjuk azt a regényírót, ki a magyar embernek, a nemzet törekvéseinek, társadalmunk fejlődésének realiztikus mértékét veszi.” (*Uo.*, 265.)

⁶⁷ Vö. ERDÉLYI János, *Valami a romanticizmusról* = E. J., *Filozófiai és esztétikai írások*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1981, 598–599. Uő, Vörösmarty Mihály *Minden Munkái* = ERDÉLYI 1991, 15–109. (Különösen a *Tündérvölgy és A két szomszédvár* című fejezetekben: 70–73; 86–89.)

⁶⁸ *Uo.*, 73.

„A kilencvenkilencedik múzsa”

Női publikálási gyakorlatok Szendrey Júlia
és Majthényi Flóra pályája alapján

„...ezt nem adom sem a »Szivárványnak«, sem a »Csillagnak,« sem a »Hölgyek lapjának,« az »Ibolyának« adom, szerkesztője leglelkesebben méltányol a szerkesztők közt”¹ – mondja Árpádina a *Nők a tükör előtt* című műben, melyben Gyulai egyszerre parodizálja a különböző lapok között kényesen válogató írónői, és a profit érdekében őket reklámozó és egyben „profanáló”² szerkesztői mentalitást. Ugyanezen problémák jelennek meg 1858-as *Írónőink* című cikksorozatában is, amely a következő felütéssel kezdődik: „Írónőink napról-napra szaporodnak.”³ Arany János viszont 1861-ben úgy látta, hogy míg Gyulai hírhedté vált cikke⁴ előtt alig voltak publikáló nők, az utána kö-

A tanulmány szerzője az ELTE BTK XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke *Magyar és európai felvilágosodás* doktori programjának PhD-hallgatója, valamint az ELTE BTK Történeti Intézete Atelier Európai Társadalomtudományi és Historiográfiai Tanszékének MA-hallgatója.

¹ GYULAI Pál, *Nők a tükör előtt*, Koszorú, 1.1(1863)/5, febr. 1., 104.

² Gyulai Pál jellemzi így a divatlapokat: „...kíváncsian várják, hogy a női kedély, melynek csak a családi kör számára kellene megnyitni, hogyan profanálja érzéseit az egész világ előtt...” GYULAI Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 273. A továbbiakban: GYULAI 1908.

³ *Uo.*, 272.

⁴ Gyulai cikkére elsőként Brassai Sámuel reflektált. BRASSAI [Sámuel], *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi Közöny, 2(1858)/33, ápr. 25., 1397–1400; 2(1858)/34, ápr. 29., 1421–1425., 2(1858)/35, máj. 2., 1445–1449; BRASSAI S[ámuel], *Tiltakozás*, Pesti Napló, 9(1858)/127, jún. 27., 2–3. Több nőíró reakciója: Szendrey Júlia elbeszélést jelentetett meg a Pesti Naplóban közölt cikksorozattal kapcsolatban éppen a Nővilágban, Vajda János lapjában, amely a Pesti Napló

vetkező években arányszámuk oly „félelmesen” növekedett, hogy „tömeges invasio”-ról kellett beszélnie.⁵ Bár a jelenség leírását illetően Arany és Gyulai datálása eltér, a kiváltó okok megítélésében megegyeznek: mindketten a lapszerkesztőket teszik felelőssé a kialakult helyzetért. Arany Malvina műveiről írt kritikájában így írja le a három évvel korábbi Gyulai-cikk hatását:

Részemről azt látom, hogy mióta e tárgyban Gyulai felszólalt, verselőink száma ez oldalon legalább is meghússzorozódott. Az *első Malvinától* (D. Takács Judit) a forradalomig alig tudunk említeni egy-két nevet; a forradalom után is, ama „famosus” cikk születéseig körülbelül, szintén könnyű számbavenni a feltűnedező jelenségeket: hanem azóta félelmesen növekszik az arány s ide s tova alig lesz olvasó nő, ki egyszersmind író ne akarjon lenni. Visszahatás-e ez? A kimondott szó, mely az emberiség szebb, de gyöngébb felénél kétségbe vonta a *legfensőbb* teremtfői képességet, e szó hatása idézte volna-e elő az ellenhatást, mely irodalmunkban véni látszik a nő jogaiért; vagy csak a pálya könnyűsége, a kecsegtető alkalom, a sükerre mutakozó kilátás, az újjal érthető dicsőség szomja, vagy a világi közönséges hiúság (mely utóbbittól a nő sem ment egészen) okozta, hogy amazonaink tömör phalanxban nyomulnak előre, elfoglalni a tért, mire, tekintve az ellentábor gyöngé voltát, nem nagy erőfeszítés látszott szükségesnek? – Én e másodikat gondolom inkább; hozzá még ama szándékos hanyagságot az innesső tábor részéről, mely szerint a tömeges invasio könnyítették, a fegyelem laza, órállomások elhagyatnak, út és kapu tárva-nyitva, mindenféle összeség, összekacsintás az ellenséggel szabadon foly, az átszőkés napirenden, legénység, fegyverzet nem igen derekabb (ha nem selejtebb) mint a második oldalon. [...] Önt vádolom, szerkesztő, és collegáit. Önök csupa udvariságból kegyetlenek a hölgyek iránt. [...] ...önök gipszmacskai könnyűséggel s meggondolással szórják bókjaikat, nem győzvéen örülni, hogy a kilencvenkilencedik múzsához önök voltak szerencsés még egy századikat fődözni fel.⁶

ellenlábasa volt. SZENDREY Júlia, *A Pesti Napló* 61., 62. és 65-ik száma = PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, kiad. BIHARI Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és társa, 1909, 49–75 (Petőfi-Könyvtár, VIII); EGY DILETTANS IRÓNÓ, *Szerény felszólalás*, Szépirodalmi Közlöny, 2(1858)/45, 1702–1704; NÉHÁNY NŐIRÓ, *Lehet-e jó nő a magyar írónő?*, Nefelejts, 4(1863)/49, 617–618. Lázár Mórné Barcsay Polixéna is felszólalt az ügyben: [LÁZÁR Mórné], *A nők írói jogosultsága*, *Hölgyfutár*, 9(1858)/136, jún. 17, 543; 9(1858)/137, jún. 18., 547. Jókai Mór reflexiója Bajza Lenke munkáiról írt kritikájában: JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái* = J. M., *Cikkek és beszédek*, V., (1850–1860), s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–99.

⁵ ARANY János, *Malvina költeményei* = ARANY János, *Prózai művek*, II., (1860–1882), s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 364 (AJÖM XI).

⁶ *Uo.*, 363–364.

Ezekről a jelenségekről részleges kimutatások, statisztikák sem állnak rendelkezésünkre, nem tudjuk, mekkora volt a nőírók tényleges jelenléte a korabeli sajtóban, és hogy a megjelent publikációk hány százaléka származott nőktől. Holott Gyulai szövegének megértéséhez nem kizárólag az általa kirobantott vitában résztvevő felszólalók írásai alapján célszerű közeledni, hanem annak vizsgálatával is, hogy milyen mértékű volt a nők önreprezentációja a sajtóban az 1850-es–60-as évek fordulóján, és mely stratégiák befolyásolhatták az egyes női szerzők publikálási gyakorlatának alakulását. Az esztétikai értékelés alapelvein túl a kiadói gyakorlatot is érdemes lenne megvizsgálni, hiszen épp a kettő közötti viszonyrendszer mutathatna rá a probléma magjára. Ehhez hasonló vizsgálatot mutat be Christa Bürger *A nők dilettantizmusa* című tanulmányában, melyben megállapítja, hogy Schiller mint folyóirat kiadó és kultúrpolitikus éppen azokat a nők által írt szövegeket közölte a Hórákban és Múzsaaalmanachjaiban, amelyeket esztétaként elvetett.⁷

A médiatörténeti és nőtörténeti kutatások egymásba kapcsolásának nagy hagyománya van, különösen az olvasási szokások⁸ vizsgálatának külföldi szakirodalmában. Rita Felski *The Gender of Modernity* című könyvének *Imagined Pleasures: The Erotics and Aesthetics of Consumption* című fejezetében ír arról, hogy a 19. században a tömegkultúra prototipikus fogyasztója igen gyakran nőként van ábrázolva.⁹ Andreas Huyssen is felhívja arra a figyelmet, hogy a fogyasztói kultúra terjedésével párhuzamosan a nő válik „a tömegkultúra fogyasztójának prototípusává, és mint ilyen, a magaskultúrával társítható maszkulin olvasásmódok ellentétéként funkcionál.”¹⁰ A női folyóirat-kultúra működését vizsgáló külföldi tanulmányok módszertanát már csak azért is érdemes figyelembe venni, mert a Gyulai-vita során felsorakozó, a nőírók megjelenésével kapcsolatba hozható folyamatok más országokban is végbementek, így a nemzetközi irodalmi életben zajló hasonló jelenségek komparatív eredményei igen hasznosak lehetnek. A nyugati történeiszeket az elmúlt években a *women's studies* és a *cultural studies* iránti érdeklődésük

⁷ Christa BÜRGER, „A nők dilettantizmusa”, ford. Sz. ZEHERY Éva, Helikon, 40(1994)/4, 511.

⁸ Magyar viszonylatban a 19. század közepének női olvasási szokásairól a közelmúltban megjelent tanulmány: POGÁNY György, *Női olvasás a reformkorban és az önkényuralom idején. Slachta Etelka, Kánya Emilia olvasmányai, Jósika Júlia nézetei az olvasásról*, Könyv és nevelés, 16(2014)/1, 42–58.

⁹ Rita FELSKE, *The Gender of Modernity*, Cambridge, MA – London, Harvard University Press, 1995, 61.

¹⁰ Andreas HUYSEN, *After the Great Divide: Modernism, Mass Culture and Postmodernism*, London, Basingstoke Macmillan, 1988, 44–62.

ösztönözte arra, hogy a 18. és a 19. század női magazinjai után kutassanak. Ennek során megvizsgálták, hogyan reflektálnak a különböző női szerepekre a különböző lapok, hogyan reklámozzák vagy utasítják el őket, valamint hogy miként használták a női olvasók, írók és szerkesztők ezeket a folyóiratokat saját céljaikra. Ann B. Shteir a női folyóiratokban megjelenő tudományosságot vizsgálta 1800 és 1850 között három lap elemzése alapján a *Culture and Science in the Nineteenth-Century Media* című tanulmánykötetben.¹¹ Vizsgálatának tárgyai közül a *Lady's Magazine* (1770–1832) és a *Lady's Monthly Museum* (1798–1828) olyan havilapok voltak, amelyeket előkelő olvasóknak szántak, arisztokratikus törekvésekkel. A *Ladies' Companion* szombatonként megjelenő hetilap volt (1849–1850), főként háztartásvezetési tanácsokat adott, és a középosztálynak szánták. Amíg a *Lady's Magazine* férfi szerkesztők kontrollja alatt működött, addig a *Lady's Monthly Museum*-ot a *Society of Ladies* működtette, a *Ladies' Companion* pedig kifejezetten egy nő, Jane Loudon szerkesztősége alatt állt. Ezen különbségek dacára mindhárom folyóirat azt mutatja meg, hogy a szerkesztők, tudósítók és más munkatársak hogyan alakították a női tanulásról, általános oktatásról és a tudományoknak a lányok és nők életében betöltött szerepéről közölt anyagot. 1817 februárjában a *Lady's Magazine* a *Green-Stocking Club* megalakulásáról tudósított, amely, kissé ironikus módon, a „kékharisnyák” intellektuális tevékenységével és céljaival szemben helyezkedett el. A klub titkára, Grace Greenwax a tanult nőket szálnalmas vénlányoknak és nem nélküli lényeknek nevezte, akik lemondottak minden nemüket érintő privilégiumról. Érvrendszerük sarokpontja volt, hogy egy Newton a gyermekszobában, egy Locke a mosodában, egy pápa az éléskamrában szálnalmas figurák lennének. A *Lady's Magazine* levélformában közölte ezt a véleményt, és azt tanácsolta a női olvasóknak, hogy inkább „zöldek”, mint „kékek” legyenek. Ugyanakkor Grace Greenwax a nőket a tudományos világból teljesen kizáró véleményével kontrasztban a felvilágosodás alatt olyan erőfeszítések is léteztek, amelyeknek célja éppen az volt, hogy „Newtont a gyerekszobába”, azaz a tudományt a nők életébe hozzák, méghozzá éppen a magazinok médiumán keresztül.¹²

Ellen Miller Casey *Edging Women Out?* című műve Gaye Tuchman és Nina E. Fortin *Edging Women Out* című tanulmányát parafrázálta, megkérdőjelezve állításukat, miszerint 1840 után állandó csökkenés figyelhető

¹¹ Ann B. SHTEIR, *Green-Stocking or Blue? Science in Three Women's Magazines, 1800–50 = Culture and Science in the Nineteenth-Century Media*, ed. by Louise HENSON et al., Ashgate, 2004, 3–14.

¹² Uo.

meg a női szerzők százalékos arányában.¹³ A 20. századi kritika ugyanis hajlamos volt amellett érvelni, hogy a kiadók és a kritikusok kiszorították a nőket az irodalmi piacról. Ezzel szemben a 19. századi írók igen gyakran épp amiatt panaszkodtak, hogy a nők átveszik a szépirodalmi üzlet felett a hatalmat, és évről évre egyre sikeresebben, egyre nagyobb számban lépnek fel.¹⁴ Ellen Miller Casey kimutatta, hogy mind a 19. századi, mind a 20. századi szerzőknek igazuk volt. A női regényekről írt kritikák százalékos aránya mindvégig igen magas, mégis a század végén arányaiban kevesebb, mint a század közepén. Ehhez a kimutatáshoz a szerző a korszak legmegbecsültebb és legbefolyásosabb kritikai folyóiratának, az Atheneumnak minden ötödik évét vizsgálta meg 1860 és 1890 között. Míg 1860-ban 52% volt a nők által írt regények aránya, ez az arány 1900-ra 39%-ra csökkent.¹⁵ Ugyanakkor ez a mozgás nem egyirányú, és a sebessége sem egyenletes. A kvantitatív elemzés eredményeit összefoglalva megállapítható, hogy a nők által írt regények relatív aránya csökkent a századvégre, de ez még nem bizonyíték arra, hogy masszív „férfiinvázió” szorította volna ki az írónőket. Sokatmondó, hogy az 1900-as mélypont a maga 39%-ával még mindig alapvetően több, mint Richard Altick 20%-os becslése, amelyet Elaine Showalter idéz *A Literature of Their Own* című könyvében.¹⁶ Ellen Miller Casey kvantitatív és kvalitatív elemzéseit összevetve egy ironikus tendenciát állapított meg: ahogyan a nők kevesebb helyet foglaltak el az irodalmi piacon, kevésbé sztereotipikus módon kritizálták a műveiket.¹⁷ Eszerint míg 1872-ben egy nő, aki férfimodort affektált, igen kemény bírálatra számíthatott az Athenaeumtól a látszólagos egyenlőség nevében, addig 1900-ra már kevésbé dominált az a régi meggyőződés, hogy a könyv elárulja a szerző nemét.

Ellen Miller Casey eredményeinek részletezését módszertani szempontból tartottam szükségesnek, ezek ugyanis felvillantják azokat a lehetőségeket, amelyeket a statisztikai megközelítés rejthet egy média- és társadalomtörténeti szempontokat egyaránt érvényesítő vizsgálat számára. A Gyulai-cikksorozatban vázolt problémák kontextusának megértéséhez, a korabeli sajtó működési mechanizmusainak teljesebb képéhez meglátásom szerint

¹³ Ellen Miller CASEY, *Edging Women Out? Reviews of Women Novelists in the „Athenaeum” (1860–1900)*, *Victorian Studies*, 39(1996)/2 (Winter), 151.

¹⁴ *Uo.*, 151.

¹⁵ *Uo.*, 153.

¹⁶ *Uo.*, 154.

¹⁷ *Uo.*, 161.

szükségesek olyan kvantitatív elemzések, amelyek az egyes lapokban publikáló nők arányszámának feltérképezésére koncentrálnak, miközben a különböző szerzői életpályák stratégiáinak finom elemzésével kötik össze a vizsgálatokat. Bár a statisztikai elemzéseknek magyar viszonylatban nincs nagy hagyománya, Török Zsuzsa módszertani ajánlatával összhangban a médiatörténeti kutatások azon aspektusaihoz kapcsolom a vizsgálatot, „amelyek a sajtókiadványok alakulástörténetének társadalmi összefüggéseit hangsúlyozzák.”¹⁸

Kétségtelen, hogy a nőírók mennyisége a Gyulai-vitában döntő jelentőségű, az erre való hivatkozás fontos retorikai elem a diskurzusban. Kérdés azonban, hogy az Arany fentebb idézett soraihoz hasonló szövegek, amelyek a nőírók számának ugrásszerű emelkedését bizonygatják, alátámaszthatóak-e statisztikai mérésekkel, vagy inkább Arany szubjektív érzékelését, valamint retorikai érzékét mutatják. Módszertani kiindulópontom tehát statisztikai jellegű, és annak a kérdésnek legalább részleges megválaszolására irányul, hogy az 1850-es–60-as évek fordulóján hogyan alakult a nők arányszáma a sajtóban. Ennek következménye, hogy a vizsgálat során nem hosszabb időtartamon belül jelöltem ki mintaéveket, hanem a Hölgyfutár című folyóirat öt egymást követő évfolyamának (1858, 1859, 1860, 1861, 1862) verstermését néztem át. A Hölgyfutár az abszolutizmus irodalmi orgánumai között óriási vállalkozásnak számított: szépirodalmi napilapként kívánt működni. A napi megjelenést 1859-ben adta fel, ezután hetente háromszor jelent meg.¹⁹

A Hölgyfutárban a nők által publikált költemények igen magas számban két szerző nevéhez köthetők: Majthényi Flórához és Kisfaludy Atalához, így az általuk szerzett versek arányát külön vizsgáltam a női szerzők publikációin belül. A kiválasztott időtartamot Gyulai *Írónők* cikksorozatának időpontja (1858), valamint az arra reflektáló Arany Malvina-kritikájának időpontja (1861) indokolja. A női verspublikációk száma a vizsgált évek közül 1859-ben volt a legmagasabb: ekkor 222 költemény közül 28 szerzője volt nő. Ezek közül tizenötöt Kisfaludy Atala publikált, kilencet Majthényi Flóra, öt pedig más nők neve alatt (R. Emilia, Kalmár Róza, Gróf Wass Ottilia, Wohl Janka) jelent meg. Bár 1860-ban pontosan ugyanannyi lapszáma jelent meg a Hölgyfutárnak, mint 1861-ben, az évfolyamban publikált költemények száma

¹⁸ TÖRÖK ZSUSZA, *Folyóirat-irodalom a 19. század második felében. A Vasárnapi Újság sajtóbibliográfiája alapján*, Alföld, 62(2011)/3, 45.

¹⁹ *A magyar sajtó története*, II/1, (1848–1867), főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 418.

202-re csökkent, a női szerzők által írt versek száma pedig 20-ra. Majthényi Flóra hat és Kisfaludy Atala kilenc költeményt közölt, rajtuk kívül Malvina szerepel egy, Wohl Janka és Perenna pedig két-két verssel. A későbbi években tovább folytatódik a csökkenés: 1861-ben 197 versszerző között 15 női név szerepel, ezek között azonban új nevek is feltűnnek: Teréz, Kendelényi Vilma, Szöllősy Nina, W. Laura, Gróf Vass Ottilia. Wohl Janka egy, Majthényi Flóra hat, Kisfaludy Atala három költeményt jelentet meg ebben az évben. 1862-re meglepően alacsonnyá válik a nők aránya az előzőekhez képest: 212 versből mindössze nyolcat publikál nő, ezek közül egyedül Majthényi Flóra szerepel kétszer, a többiek csak egy-egy verset adnak ki: Kisfaludy Atala, Wohl Janka, Teréz, Kendelényi Vilma, Szöllősy Nina, W. Laura, Gróf Vass Ottilia. Ez azt jelenti, hogy 1862-ben csupán 3,7% a nők aránya a versszerzők között, míg 1859-ben 12,6% volt.

Ugyanebben az időszakban vizsgáltam a *Nővilág* című folyóirat három évfolyamát (1859, 1860, 1862) az egyes rovatokban publikáló szerzők neme szerint. A nők arányát a szerzők és a publikált művek száma között külön mértem. A Vajda János által szerkesztett *Nővilág* a Hölgyfutárnak igen erős versenytársa volt.²⁰ Szerzői gárdája is markánsan különbözött, a Hölgyfutárban publikáló nőírók közül három név bukkan fel a *Nővilág*ban is: Majthényi Flóraé, Szöllősy Nináé és Perennáé. Ugyanakkor ebben a folyóiratban igen magas volt a névtelen publikációk aránya is. 1862-ben például az *Egyveleg* című rovat minden írása névtelenül jelent meg. A folyóirat feltűnően sokat publikáló két szerzője Jósika Júlia és Heckenast-Bajza Lenke volt, különösen a divattudósítások és elbeszélések rovatban. A *Nővilág* esetében a vizsgált éveken belül 1860-ban volt a legmagasabb a nők aránya a folyóiratban. Ekkor az *Iránycikkek*, *értekezések*, *divattudósítások*, *rajzok*, *utilevelek* rovatban megjelent 27 publikációból 17 nőtől származott, az 58 költeményből 7-et, és 32 elbeszélésből szintén 7-et nő írt. Mindent összeszámolva ez azt jelenti, hogy ebben az évfolyamban a publikációk 26,4%-ának volt női szerzője (117-ből 31-nek). Két évvel később, 1862-ben 21,6% (97-ből 21) volt ez az arány.

Ezek a mérések természetesen nem reprezentálhatják átfogóan a korabeli sajtóra jellemző tendenciákat, hiszen számos tényező befolyásolhatja őket, arra azonban felhívják a figyelmet, hogy nem lehet olyan egyenesen felfelé ívelő növekedést feltételezni, mint amilyenről Arany szövege beszél. A három év alatt, Gyulai első felszólalása és 1861 között, „meghússzorozódott” verselő

²⁰ NAGYDIÓSI Gézáné, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, Bp., 1957, 199–200.

nők létszámának becslése, a „phalanxban” nyomuló amazonok víziója Arany részéről meglehetősen erőteljes retorikai fogásnak tekinthető.

Ugyanakkor a Hölgyfutárban szereplő versek között számos olyan szöveg található, amely reflektál a Gyulai-vita során megfogalmazódó kérdésekre. Ilyen például Kisfaludy Atala *Hagyjatok dalolni!* című költeménye, amelyben elutasítja a Gyulai-cikksorozatban megfogalmazott, nőírókra jellemző tulajdonságokat (tetszvágy, hiúság),²¹ valamint Illésy György *Lantot a nőnek!* című szövege, amelyben felsorolja a „gyöngé nőnek” nem való életelemekeket („Tomboló harc, harci ménék”, „Szitkozódó, rút beszédek”, „A komor, tudákos könyvek”, „Űzni a szarvast, az őzet”, „Nem való a pásztorélet”).²² Ezt a konklúziót vonja le: „Lantot adjatok kezébe, / Mely eped, mosolyg, sir véle; / A köny, a mosoly, az ének, / Az való a gyöngé nőnek.”²³ A költőnőkhöz címzett, valamint az általuk írt üdvözlő versek jelenléte is hangsúlyos a lapban: Majthényi Flórához például írt verset Lisznai Kálmán,²⁴ Tóth Endre,²⁵ Kisfaludy Atala,²⁶ Lauka Gusztáv,²⁷ ő pedig egykori mentorához, Szemere Pálhoz,²⁸ a lapot szerkesztő férjéhez, Tóth Kálmánhoz,²⁹ valamint *Egy költőnőnek* címzett költeményt.³⁰ Ez utóbbi az *Írónőink* azon passzusára reflektál, amelyet éppen az ő verseskötetének kapcsán fejtett ki Gyulai, s amely azt állította, hogy a költőnők versei egyhangúak és egyformák. A vers címzettjét, a pontosan meg nem nevezett költőnőt arra szólítja fel, hogy hárítsa el az efféle vádakat, s az utolsó versszakban így összegez: „Dalaidra hát a panasz / Szived ne sebezze meg; / Vágyad egyedül az legyen, / Hogy mindenkor értsenek.”³¹

A lapon belül főként két rovatban szerepelnek nőírók munkáiról való hírdetések és tudósítások: a *Budapesti hirharangban* és a *Külföld* című rovatban. Az előbbi elsősorban már megjelent köteteket népszerűsít az olvasóközönség előtt (például Bulyovszky Lilla *Úti naplóját*),³² az utóbbi pedig neves külföldi

²¹ [KISFALUDY] Atala, *Hagyjatok dalolni!*, Hölgyfutár, 9(1858)/280, dec. 7., 1117.

²² ILLÉSY György, *Lantot a nőnek*, Hölgyfutár, 10(1859)/70, jún. 14., 579.

²³ *Uo.*

²⁴ LISZNYAI Kálmán, *Flórához*, Hölgyfutár, 5(1854)/12, jan. 16., 45.

²⁵ TÓTH Endre, *Flóra*, Hölgyfutár, 5(1854)/12, jan. 16., 45.

²⁶ [KISFALUDY] Atala, *Flórához*, Hölgyfutár, 10(1859)/81, júl. 9., 667.

²⁷ LAUKA Gusztáv, *Flóra költeményeinek olvasásakor*, Hölgyfutár, 11(1860)/96, aug. 11., 761.

²⁸ [MAJTHÉNYI] Flóra, *Szemere Pál*, Hölgyfutár, 12(1861)/40, ápr. 2., 313.

²⁹ [MAJTHÉNYI] Flóra, *Születés napodra*, Hölgyfutár, 10(1859)/38, márc. 31., 319.

³⁰ [MAJTHÉNYI] Flóra, *Egy költőnőnek*, Hölgyfutár, 12(1861)/108, szept. 7., 857.

³¹ *Uo.* Kiemelés az eredetiben. – Gy. E.

³² Hölgyfutár, 9(1858)/114, máj. 20., 455.

írónok készülöben lévő műveiről tudósít (például: „Birch-Pfeiffer asszonyság, a szenvedélyes dramairónő” új drámájáról.)³³

Az említett versíró nőkön kívül igen sokszor szerepel egy beszélyírónok neve is a Hölgyfutárban: Kempelen Rizáé. Az 1858-as évfolyam ötödik számának *Budapesti hirharang* rovata így tudósít haláláról:

Kempelen Riza elhunyt írónők emlékére tegnap fővárosunkban engesztelő gyászmisék tartattak; reggel nyolc órakor a budai váregházban főtiszt. Haas Mihály prépost úr, s tíz órakor a pesti belvárosi templomban főtiszt. Danielik János kanonok úr által. Ez utóbbin, az írók közül is többen megjelentek, képviselvén a gyászt, melyet irodalmunk, Kempelen Riza halála által szenvedett.³⁴

Ezt követően a lap folytatásokban kiadta Kempelen Riza *Csak grófné legyen!* című hátrahagyott beszélyét.³⁵ Nem véletlen a név gyakori említése: Kempelen Riza Tóth Kálmán szerkesztőnek, Majthényi Flóra férjének a testvére volt, eredetileg Tóth Rizának hívták, Kempelen Győzővel kötött házassága után használta a Kempelen Riza nevet.³⁶ A Hölgyfutárban már 1851-ben is szerepelt a neve egy olyan vita kapcsán, amely a nőíróság kérdéséről folyt, s nem csupán azt tárgyalta, hogy milyen különbségek vannak a két nem jellemvonásai és szellemi képességei között, hanem a Gyulai-cikkhez hasonló érvrendszert vonultatott fel mindkét oldalon. A vita úgy kezdődött, hogy a Hölgyfutár 1851. dec. 5-ei számában egy W.gh álnevű szerző megjelentetett egy cikket *A hölgy-íróság*³⁷ címen, amely ezzel a felütéssel indult: „Szeretném ismerni azon férfiat, ki a nőt ismeri; de nem szeretném ismerni azon nőt, ki a férfiat ismeri.” – arra utalva, hogy a nőknek csak a nőiességük rovására lehet meg a jó íróshoz szükséges emberismeret. A cikkíró alapfeltevése, hogy

³³ Hölgyfutár, 9(1858)/98, ápr. 30., 392.

³⁴ Hölgyfutár, 9(1858)/5, jan. 8., 19. Kempelen Riza haláláról a Délibáb 1858. január 10-ei száma is tudósít: „Írónőink kisded koszorújából egy kedves virágot tépett ki a halál. Kempelen-Tóth Riza, kinek 4 kötetnyi beszélyeit az olvasó közönség ismeri, élte 25-ik évében, Jászberényben jobblétre szenderült. A kedélyes derék nő hirtelen halála közrészvétet gerjesztett. Áldás és emlékezet lengjen sírja fölött!” Délibáb, 1858/2, jan. 10., 23.

³⁵ A lap másik, többször publikáló beszélyírónöje Madarassy Klotild volt. (Pl. *Hogy szeretnek a kisvilágban* c. beszélye szintén folytatásokban jelent meg.)

³⁶ A számos folyóirat-publikáción túl négy kötete is megjelent: KEMPELEN Riza *Beszélyei*, I–IV., Szeged, Szerző tulajdona – Grün János-féle könyv- és könyvomda, 1855; KEMPELEN Riza *Ujabb beszélyei*, I–II., Szeged, Burger Zsigmond tulajdona, 1858; KEMPELEN Riza, *Kibékülés (Irányregény)*, Szeged, Kiadta Kempelen Győző, 1858; KEMPELEN Riza, *A grófnő* = KEMPELEN Győző *Munkái*, II., Pest, Szerző családjának tulajdona, 1865, 291–373.

³⁷ W.gh, *A hölgy-íróság*, Hölgyfutár, 2(1851)/280, dec. 5., 2011–2012.

a két nem soha nem ismerheti meg egymást, ugyanakkor, míg a férfiaknak előnyt ad a minél mélyebb nőismeret (minél közelebből ismerik a nőket, annál inkább becsülik őket), a nőknek hátrányt jelent, ha a férfiakat túl közelről ismerik. Ebből következik, hogy a nő, aki ír, automatikusan lemond a nemét illető előjogokról: „Az író nő tehát, kinek a férfit ismernie, mert rajzolnia kell, vele született jogaira nem magából természeti varázsából kivetkőzik, és eszményisége tündéres mezei lakát jövedelmező majorsággá változtatja át, lelke szentélyét szellemi használatá.”³⁸ Ez a megállapítás összhangban van Gyulai hét évvel későbbi, a nőírók prostituálódására³⁹ célzó állításával, miszerint a nőírók sem a férfiakhoz, sem a nőkhez nem tartoznak, hanem „a közönség személyeivé váltak, kikhez mindenkinek joga van.”⁴⁰ Mindkét szöveg felteszi azt a kérdést is, hogy milyen nők lesznek írónőkké. Az erre adott válasz is ugyanaz: a fájdalom és a boldogtalanság az ok, melynek okozata a nőíróság. A példa is azonos: George Sand, akinek művészetében az 1851-es cikk írója szerint kiütközik, hogy nem ismeri a férfit, annak ellenére, hogy „a himnussal több évig férfi módon társalgott, vele borozott, szivarozott, utazott és kalandozott.”⁴¹ A cikk olyan tételeket is felállít, amelyek később Gyulainál is kulcsmondatokként szerepelnek. Ilyen például: „a férfi nemz, a nő fogamz” „A nő életcélja szerelem, a nőben mindig az érzelem uralkodik, az értelem csak bot gyanánt szolgál neki, nem mint kalauz, csak mint a lélek vitorlája, és nem iránytűje.” „A nő, még a legkedvezőbb természetisége mellett is majd kizárólag mindig alanyilag érez, gondolkozik és cselekszik.”⁴² Ezeket az általános megállapításokat a cikkíró azonnal érvényesnek mondja ki a magyar írónőkre vonatkozóan is: „a természet a magyar írónőkben sem tesz ugrást”. Lezárásként a cikkíró mégis egy gesztust tesz Szendrey Júlia felé: hiányolja őt a Remény 5-ik füzetéből, amely név és munkakör szerint sorolta fel a század magyar írónőit,⁴³ megemlíti néhány addigi publikációját, és további írásra buzdítja:

³⁸ Uo., 2012.

³⁹ Erről bővebben lásd: CSONKI Árpád, *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében*, Első Század, 11(2012)/2, 377.

⁴⁰ GYULAI 1908, 278.

⁴¹ Itt jegyzem meg, hogy nem lenne érdektelen elgondolkodni azon, hogy George Sand korabeli magyar recepciója, amely a „nőíróság” intézményét egyértelműen az általa reprezentált férfias pózokkal és szerepekkel kapcsolta össze, mennyiben járult hozzá a női írással kapcsolatban masszívan élő sztereotípiákhoz, gyanakváshoz, elutasításhoz.

⁴² W.gh. *A hölgy-íróság*, Hölgyfutár, 2(1851)/280, dec. 5., 2012.

⁴³ Uo.

...már a boldogult magyar szellemű „Ungar” divatlap is közölt tőle sikerült fordításban az „Életképek”ből érzelmdús leveleket. A „Pesti Napló” műtárában is közöltettek: „Egy kórházi jelenet”, „A huszár boszuja” sat. általa irt jó dolgozatok. Remélhető, hogy még többel is diszesitendi a magyar hölgy-irodalmat.⁴⁴

A cikk felépítése és önellentmondásokkal terhelt érvrendszere hasonló sémán alapul, mint később Gyulaié. Két jelentős különbségre azonban szeretném felhívni a figyelmet. Abból, hogy a nőket az érzés, és nem az értelem, az „alanyiség”, és nem a tárgyilagosság határozza meg, az 1851-es szöveg arra következtet, hogy a líra lehet a női alkotás fő terepe.⁴⁵ Gyulai viszont határozottan tagadja azt, hogy a nő „lyrára volna hivatva”,⁴⁶ ehelyett a mese- és beszélyírást,⁴⁷ valamint az útirajzok, tárcai csevegések írását, tehát az irodalom „könnyed nemeinek” művelését jelöli meg számára alkalmas területként.⁴⁸ A drámát, eposzt, hőskölteményt, regényt mindketten kizárják ebből a körből.⁴⁹ Emellett feltűnő különbség az is, hogy 1851-ben még szó sincs sem arról az okról, amely a Gyulai-cikk születését kiváltotta: az író nők számának szaporodásáról, sem arról, hogy a nőiróság már gyakran felvetett kérdés lenne az irodalmi közbeszédben. Kempelen Riza *Pár szó „A hölgy-iróság” tárgyában* című viszontválaszát éppen azzal kezdi, hogy utal a magyar író nők csekély számára, valamint arra, hogy a „hölgy-iróiságot” ritkán, vagy inkább soha nem tárgyalt témának tartja.⁵⁰ A válaszcikk leszögezi, hogy az irodalmi tér nem a természet, hanem a „puszta szokások” jóvoltából lett kizárólag a férfiak tere, ahogyan a két nem között vélt különbségeket is csupán ez generálja.⁵¹ Kempelen Riza szövege az álneves cikkíró önellentmondásaira is reflektál. Egyrészt arra, hogy ha a két nem sosem ismerheti jól egymást, akkor a férfírók munkái is ugyanolyan egyoldalúak a nők helyes jellemzése hiányában, mint fordítva, másrészt pedig arra a paradoxonra, hogy a magyar író nőket lekicsinylő szerző utolsó mondatában mégis alkotásra ösztönzi Szendrey Júliát.⁵² Az utóbbival kapcsolatos ironikus megjegyzést érdemes hosszabban idézni:

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ GYULAI 1908, 287.

⁴⁷ Uo., 286.

⁴⁸ Uo., 287.

⁴⁹ Uo.; W.gh, i. m., 2012.

⁵⁰ KEMPELEN Riza, *Pár szó „A hölgy-iróság” tárgyában*, *Hölgyfutár*, 3(1852)/12, jan. 16., 45.

⁵¹ Uo.

⁵² KEMPELEN Riza, *Pár szó „A hölgy-iróság” tárgyában*, *Hölgyfutár*, 3(1852)/13, jan. 17., 49.

Végül felhívja a cikk szellemdúsabb íróink egyikét, műveivel a magyar hölgyiralom diszesítésére. –

Ezzel, úgy látszik, íróink szerénytelenségére is számít, pedig biztosan állíthatom, hogy a felhívott író, legyen bár a legemelkedettebb, de mégis sokkal igazságosb, s kevésbé elbizott, semhogy mint magyar író, – kik az irlmi füzérben még csak ittott felbukkanó szerény ibolyák, – egy fokon érezné magát Sand Georgesal, – egy fokon? – nem, az kevés! – miután épen Sand van példának felhozva a férfigjellemzés hiányának azon pontjára, hol csak nevetséges lehet, – tehát őt tulszárnyalva kellene magát képzelnie. –

Mert, ha csaknem legjelesbje a nőiralomnak, Sand, jellemzésben a felöltő hibáig gyenge, minek folytán csak egyoldalulag kezelt, kontár műveket adhattott át az iralom, s nyilvánosságnak, akkor mi marad képzelnie egy még csak aléltságából e téren aligalig eszmélni kezdő magyar íróknak az ő műveiről, vagy az irodalomról, melyet e szerint büntetni, úgy szólván piszkolni akar annak feltolásával?⁵³

Az, hogy mindkét cikk egyedül Szendrey Júliát említi a kortárs magyar írók közül példaként, arra hívja fel a figyelmet, hogy az 1850-es évek elején még jóval kevesebb olyan nő szerző vett részt az irodalmi életben, akinek a neve hivatkozási alapként szolgálhatott volna egy „hölgy-íróiség” melletti érveléshez. Annak ellenére, hogy a múltból már ekkor is elegendő mennyiségű hölgy állt rendelkezésre: Nagy Ivánnak a cikkíró által is emlegetett *Remény* című zsebkönyve századok szerinti bontásban mutatta be a közönségnek „a legrégibb időtől kezdve a jelenig mindazon honleányokat, kik eddig nemzeti irodalmunk terén működve, magok után bármilyszerű emléket hagytanak.”⁵⁴ A 17. és 18. századból a zsebkönyv a következő listát vonultatta fel: Barczai Klára, Báthori Zsófia, Bethlen Katalin, Csáky Katalin, Daniel Polixena, Dobos Zsófia, Fanni, Fábián Julianna, Lorántfy Zsuzsanna, Molnár Borbála, Petróczy Katalin, Saur Jozéfa, Ujfalusy Judit, Vályi Klára, Vesselényi Anna, Vesselényi Mária, Vesselényi Zsuzsanna, Viczai Anna.⁵⁵ A 19. századbeliek sora: Banáti Katalin, Bezerédy Amalia, Csiszár Amalia, Karacs Teréz, Lemouton Emilia, Malom Luiza, Szabó Anna, Takács Judit, Vécsey Anna, Vesselényi Polixena.⁵⁶ A felsorolás ezzel a felhívással zárul: „Ezek tehát azon hölgyek, kiknek neveik az eddigi magyar könyvészetben feltalálhatók. Ki többre talál, jegyezze fel,

⁵³ *Uo.*, 50.

⁵⁴ Nagy Iván, *Magyar írók*, Remény Zsebkönyv VI., 187.

⁵⁵ *Uo.*, 188–191.

⁵⁶ *Uo.*, 234–236.

mert minden esetre az ilyszerű gyűjtemény is egy segédeszköz irodalmunk történetéhez.⁵⁷ Az évtized végére az időközben megjelenő női kötetetek és rendszeres folyóirat-publikációk következtében már bőséges példatárat tudtak mozgatni az ilyen típusú vitákban résztvevők. 1857-ben, 1858-ban rengeteg különböző, egymástól függetlenül fellépő költőnő kezdett el publikálni. Ekkoriban lépett verseivel a nyilvánosság elé Szendrey Júlián túl Kisfaludy Atala,⁵⁸ Kánya Emília, Wohl Janka, Czobor Kornélia,⁵⁹ Wass Ottilia,⁶⁰ Bálintffy Etelka.⁶¹ A műveikből összeállított antológiák különösen fontos szerepet tölthettek be a nővitában is: Farkas Albert 1862-es *Nemzeti Hárfa*ja,⁶² valamint Zilahy Károly 1865-ös, *Hölgyek Lantja* című kötete⁶³ elsőként vállalkozott a magyar írók történetének összefoglalására. Ezek két okból is jelentősek voltak: egyrészt igen kedvező publikációs lehetőséget biztosítottak a nőírók számára, másrészt pusztá megjelenésük is érv volt a nőíróság mellett.⁶⁴ A nőirodalmon belüli kanonizációs folyamatokat is beindították ezek a válogatások. Farkas Albert bevezetőjében kifejezetten a kortárs költőnőket vizsgálta esztétikai szempontból: a legjobb költőnőknek az akkor már halott Ferenczy Terézt és Idunát tartotta, élő költőnők közül pedig Szendrey Júliát értékelte

⁵⁷ *Uo.*, 236.

⁵⁸ Kisfaludy Atala 1836-ban született Köttsén. 1852-től Szalay Károly ügyvéd felesége, Szalay Fruzina költőnő édesanyja. 1878-ban a Petőfi Társaság tagjai közé választották. (SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, VI., Bp., Kiadja Hornyánszky Viktor Könyvkiadóvállalata, 1899, 399.)

⁵⁹ Költeményei a Napkeletben (1858–60), a Nefelejtsben (1859, 1863), az Aradi Híradóban (1859), a Népujságban (1860), a *Tavaszi* című zsebkönyvben (1861) és a *Hölgyfutárban* (1862) jelentek meg. (SZINNYEI, *i. m.*, II., 1893, 542.)

⁶⁰ Wass Ottilia grófnő Wass György gróf és Gyulay Franciska (Fanny) grófnő leánya. Költeményeket írt Sárosy Gyula Albumába (1857), a *Hölgyfutárba* (1858–59), Zilahy Károly *Hölgyek Lantjába* (1866). Könyve: *Chopin. Liszt Ferencz után francziából Gróf Wass Ottilia*, Bp., Franklin-Társulat, 1873. (SZINNYEI, *i. m.*, XIV., 1914, 1439.)

⁶¹ 1863-ban házasodott össze Rózsaági Antallal. A hatvanas, hetvenes években Hajnalka néven ismert és kedvelt írója volt különösen a női közönségnek. Ő volt az első, aki Pesten szalonját megnyitotta az irodalom jelesei számára. (SZINNYEI, *i. m.*, XI., 1906, 1298.)

⁶² *Nemzeti Hárfa*. Magyar költőnők műveiből összeállította FARKAS Albert, Pest, Geibel Armin tulajdona, 1862.

⁶³ *Hölgyek Lantja*. Magyar költőnők műveiből szerk. ZILAHY Károly, Pest, Kiadja Heckenast Gusztáv, 1865.

⁶⁴ Gyulai kritikája a *Nemzeti Hárfa*ról: GYULAI Pál, *Nemzeti hárfa. Magyar költőnők műveiből összeállította Farkas Albert*. Pest, 1862. Kiadja Geibel = Gy. P., *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye (1850–1904)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1927, 134–136.

legtöbbré.⁶⁵ Zilahy Károly 1865-ös, a *Hölgyek Lantja* címet viselő könyvében pedig ezt írja róla: „...szép műérzéke és egyéni vonásai külön helyet jelölnek ki számára társai között. Szendrey Júlia nyitja meg azon időszakot, midőn költőnőink általános irodalmi színvonalra emelkednek.”⁶⁶

1851-ben azonban Szendrey Júlia megjelent publikációinak száma még meglehetősen kevés a később színre lépő költőnők által kiadott termékekhez képest, hiszen csak 1857-ben kezdett el rendszeresen publikálni. Az 1847-es naplópublikációkon (Életképek, Hazánk), valamint a *Der Ungarban*⁶⁷ megjelent szövegén kívül⁶⁸ – amelyeket a Hölgyfutár cikkszerzője 1851-ben az Életképekben közölt „érzelemdús levelekként” említ – ekkor még csak a Pesti Napló műtárában közölt elbeszélések (*Egy kórházi jelenet, A huszár boszuja, Barátnőm emléke*) jelentek meg tollából.⁶⁹

Abban a pillanatban tehát, amikor Gyulai Pál megjelenteti az *Írónőink* szövegét, a két recenzált mű szerzője, a húszéves Majthényi Flóra és a harmincéves Szendrey Júlia már nem ismeretlen szerzőként lép a közönség elé, ugyanakkor ez az első kötetük, és irodalmi pályafutásuk jelentős része ekkor még hátra van. Szendrey Júlia az 1850-ben és 1851-ben közölt elbeszélések után évekig semmit nem publikált, 1858-ban azonban nemcsak a Gyulai által üdvözölt Andersen-fordítása jelent meg, hanem első verse, a *Három rózsabimbó* is néhány hónappal korábban, 1857 szeptemberében látott napvilágot Vahot Imre Napkelet című lapjában,⁷⁰ valamint az *Egy kis köpeny története* című meséje a Vasárnapi Ujságban.⁷¹ Ebben az időszakban, az 1850-es évek végén tehát több műfajban kezdett el egyszerre publikálni, s a következő tíz évben, egészen haláláig (1868) rendszeresen jelentek meg írásai.

Verseinek döntő többsége 1856-ban született, tehát az első publikálás idején már készen állt, s időrendben nem is a költőnő három gyermekéről szóló

⁶⁵ Elsőként két hallott költőnőt említ meg Farkas Albert bevezetője: Ferenczy Terézt és Idunát (Szász Károlyné), akiknek 1853-ban és 1854-ben jelent meg posztumusz kötetük. (*Nemzeti Hárfa*, 5–6.)

⁶⁶ *Hölgyek Lantja*, 47–48.

⁶⁷ A pesti német nyelvű sajtóról lásd: RÓZSA Mária, *Pesti német nyelvű lapok a kultúráközvetítés szolgálatában a reformkorban és az 1850-es években*, Bp., Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti Füzetek, 173).

⁶⁸ SZENDREY Júlia, *Schmerz und Freude. Ein Phantasiestück von Julia PETŐFI*, *Der Ungar*, 6(1847)/289, dec. 16., 2287–2290; 6(1847)/290, dec. 17., 2295–2296.

⁶⁹ A szépirodalmi műveken kívül 1849-ben a *Felhívás Magyarország hölgyeihez* című kiáltványa is megjelent a Közlöny című folyóiratban.

⁷⁰ SZENDREY Júlia, *Három rózsabimbó*, *Napkelet*, 1(1857)/38, szept. 27., 604.

⁷¹ SZENDREY Júlia, *Egy kis köpeny története*, *Vasárnapi Ujság*, 5(1858)/7, febr. 14., 74–76.

Három rózsabimbó volt az első vers. Ez alapján úgy tűnik, hogy Szendrey Júlia tudatosan indította ezzel a költeménnyel önálló irodalmi pályafutását, s a recepció, valamint a kor kritikai gondolkodásának ismeretében, amely egyértelműen az anyaszerepet preferálta a női szerzők esetében, ez a választás igen ügyes stratégiának bizonyult.⁷² A kiváló lapmenedzselési technikáiról ismert Vahot Imre⁷³ a Petőfi név védjegyét⁷⁴ kihasználta a kiadás során: Szendrey Júlia nevéhez szerkesztői megjegyzést fűzött: „Elhunyt költőnk Petőfi Sándornak volt neje, kinek jeles tehetségétől e téren még sok szépet várhatunk. Szerk.”⁷⁵ Vahot Imre már 1843-ban, Wesselényi Polixéna útírajza⁷⁶ kapcsán kifejtette a nőiróságról vallott felfogását:

...a' nőt csakugy mint a' férfiút, ész- és jogszerűleg illeti meg az írói toll. [...] ...nemcsak kedves tüneménynek, de szinte szükségesnek tartjuk a' szelleműsőbb nők' megjelenését, munkálódását az írói pályán, hol a' nyilvánosság' napfényét nem igen tűrő személyességek szerényen vonúl háttérbe, 's egyedül szellemök' titkos működése látható, ellenkezőleg a' hajdani Aspáziák' nyilvános philosophiai szónokoskodásával, mi bár mennyire bámulandó is, de épen ugy sérti a' nőiséget, 's olly visszataszítólag hat reánk, mint d'Arc Johanna,⁷⁷ d' Eon de Beaumont kapitánynő' felmagasztalt ábránddal vegyült bajnokoskodása. Igaz ugyan, hogy a' női, házi foglalkozásokat egészen elhanyagló, vagy a' Birchpfeifferekkent kórságosan érzelő, avvagy a' női tulajdonaikból kivetkőzött, kardos, szakállas asszonyírók kiállhatatlan lények; de azért tőlünk férfiaktól rút szellemi zsarnokság, türelmetlen egvedáruság volna azt kívánni, miként a' nő egyedül főzőkanalat, vagy salonniasabban szólva, himzőtűt vegyen kezébe... [...] Több írónőt ismerünk, kinek tudákos, követelő, 's férfissággal kaczerkódó hangját alig lehet tűrni; de Pagetnének sikerült e' hibák' örvényét szerencsésen kikerülnie.⁷⁸

⁷² Költői pályafutása indult meg ezzel a verssel, prózát már korábban is publikált: az 1847-es naplórészleteken kívül 1850 és 1851-ben a Pesti Naplóban több elbeszélése jelent meg.

⁷³ DEMMEL József, *Az irodalom (szociális) hálója. Közelítések Vahot Imréhez*, Sic Itur Ad Astra, (2009)/59, 253–268.

⁷⁴ MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor. Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 61.

⁷⁵ Napkelet, 1(1857)/38, szept. 27., 604.

⁷⁶ PAGET Jánosné WESSELÉNYI Polixéna, *Olaszhoni és schweizi utazás*, Kolozsvárt, A' Kir. Lyceum betüivel, 1842.

⁷⁷ Jeanne d'Arc alakjának egészen más megközelítése jelenik meg ugyanebben az évben a Regélő Pesti Divatlapban Kuthy Lajos cikkében: „...ki az, kinek lelkében a' női nagyság, erény és lemondás, gyöngédség 's tetterő csodásan kezet fog...? az orléáni szűz.” KUTHY Lajos, *Nők és az élet*, Regélő Pesti Divatlap, 2(1843)/26, márc. 30., 807.

⁷⁸ V. I. [VAHOT Imre], *Figyelem hölgyek!*, Regélő Pesti Divatlap, 2(1843)/16, febr. 23., 499; 501.

Vahot Imre 1843-as szövegében tehát megjelennek ugyanazok a problémák (a privát szférából kilépő nők nyilvánosságához való viszonya, szerepkonfliktusa, a társadalmi nem és a biológiai nem összemosása – „szakállas asszonyirók” –, valamint a férfimodor elítélt affektálása az írás során), amelyek az 1850-es, 1860-as évek nőirói köré szőtt diskurzusban is sarokpontokként szerepelnek. Természetesen nem ez az egyetlen szöveg a negyvenes évekből, amely ilyen problémákat érint,⁷⁹ de arra mindenesetre felhívja a figyelmet, hogy érdemes lenne a negyvenes és az ötvenes évek közötti dinamikus viszonyrendszert (a két évtized közötti hasonlóságokat és különbségeket) előtérbe helyezni mind a nőíróság problémáját érintő diskurzus elemzések, mind az egyes szerzők publikálási gyakorlatát illető értekezések során. Szendrey Júlia írói karrierje azért is figyelemre méltó e két szempontból, mert ő tulajdonképpen kétszer debütál az olvasóközönség előtt. Egyszer 1847-ben, amikor Petőfi és Jókai szerkesztői manőverei következtében jelentősen megváltoztatott értelmezési keretek közt (egyszerű szerelmi történeté transzformálva),⁸⁰ de éppen ezért igen nagy feltűnést keltve jelennek meg naplósövegei.⁸¹ Másodszor, amikor pontosan tíz évvel később, 1857-ben az anyaszerepben rejlő lehetőségeket kiaknázó *Három rózsabimbó*-val arat sikert.⁸² Mindkét eset tanulságos mind a publikált szövegek recepciója, a női írásról megfogalmazott kortárs vélemények vonatkozásában, mind a Szendrey Júlia publikálási gyakorlatában betöltött szerepük miatt. Emellett a szerkesztői

⁷⁹ Válogatás a nőkérdésre vonatkozó korabeli szövegekből: *A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből (1777–1865)*, szerk. FÁBRI Anna, Bp., Kortárs, 1999.

⁸⁰ A naplókiadás kontextusainak részletesebb elemzése: GYIMESI Emese, „*Iparlovagok*” Szendrey Júlia életműve körül. Szendrey Júlia 1847-es naplópublikációinak kontextusai = *Ki vagyok én? Nem mondom meg... Tanulmányok Petőfiről*, szerk. SZILÁGYI Márton, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2014, 103–121.

⁸¹ A *Der Ungar* már úgy mutatja be a német olvasónőknek Szendrey Júliát, mint a magyar olvasóközönség körében szenzációt keltett napló szerzőjét, és természetesen úgy, mint a zseniális költő ifjú hitvesét: „Die jugendliche, seit einigen Wochen vermählte Gattin des genialen Dichters, deren unlängst veröffentlichtes Tagebuch in der ungarischen Lesewelt ungemeine Sensation erregte, bekundet auch in diesem parabolischen Gemälde eine nicht gewöhnliche Lebhaftigkeit der Phantasie und Tiefe der Empfindung. Wir glauben auf den Dank unserer gemüthreichen Leserinnen rechnen zu können, indem wir ihnen hiermit eine gelungene Übersetzung des Erstlingsproductes einer ihrer geistreichen Schwestern vorlegen.” Lásd a *Schmerz und Freude* című szöveghez fűzött szerkesztői lábjegyzetet: *Der Ungar*, 6(1847)/289, dec. 16., 2287.

⁸² A versről lásd: SZINI Károly, *Virágcserep. Szendrey Ju[l]ia „Három rózsabimbó”-jának*, Napkelet, 1(1857)/40, okt. 11., 642–645. Szendrey Júlia később a *Három rózsabimbó* folytatását is megírta *Az én kis leányom* címmel, amely az Anyák Hetilapjában jelent meg.

stratégiák is sokatmondóak, amelyek mindkét esetben megpróbálják Szendrey Júlia nyilvánosság előtti identitását úgy alakítani, hogy az jövedelmező legyen. Jókai a „Petőfi ifjú hitvese” imázs segítségével, Vahot Imre a Petőfi „volt neje” címkével igyekszik garantálni a sikert – nem is sikertelenül.

A korabeli sajtóban publikált szövegei alapján kirajzolódó pályájának nyomon követését megkönnyíti, ugyanakkor árnyalhatóbbá is teszi, hogy Szendrey Júlia kéziratos versgyűjteményében minden költemény alá odaírta a keletkezés dátumát, helyszínét, a publikált versek esetében a megjelenés helyét, emellett összeállította munkáinak jegyzékét is. Az utóbbi tizenkét folióból áll, és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában a Fond VII/201 jelzet alatt található. A különböző nagyságú papírlapokra írt listákon más-más rendszerű elv figyelhető meg: az eredeti művek és fordítások, a prózai szövegek és a versek megkülönböztetése hangsúlyos. Érdekes, hogy Szendrey Júlia a publikációknak csupán a helyét tartotta fontosnak megjelölni, a dátumát nem, ezzel szemben a versek születésének időpontját rendszeresen jelezte. Ebből az következik, hogy a munkajegyzék így inkább a publikációk típusát, a korabeli sajtókiadványok sokféleségét dokumentálja, nem pedig Szendrey Júlia nyilvános szférában kifejtett önreprezentációjának időbeli ívét, másfelől az, hogy a sajtóban megjelent publikációi helyett privát írásgyakorlatának folyamata kerül előtérbe. Maga a munkajegyzék is olyan sajátos, privát írásgyakorlatnak tekinthető, amellyel egyszerre reflektál a sajtóban megjelent publikációira, valamint kéziratos írásgyakorlatára.

A munkajegyzék és a versgyűjtemény jelzései alapján a következő lista állítható össze azokról a folyóiratokról, albumokról, amelyek Szendrey Júlia verspublikációit közzétették: Napkelet, Emília évkönyve (Magyar Nők Évkönyve), Auróra, Anyák Hetilapja, Fővárosi Lapok, Családi Kör, Gombostű naptár, Nővilág, Szigeti Album, Részvét könyve, Alföldi Segélyalbum, Magyarország és a Nagyvilág, Nefelejcs. Prózai művei ezekben a lapokban jelentek meg: Pesti Napló, Vasárnapi Ujság, Koszorú, Nővilág. A lista műfajok szerinti áttekintése során feltűnő, hogy mit hol adnak ki: a verspublikációk gyakran speciálisan női kiadványokban, albumokban, évkönyvekben találhatóak, míg sok elbeszélés tekintélyes irodalmárok lapjaiban (például Arany Koszorújában) jelenik meg. Úgy tűnik, Gyulai a prózai művek előnyben részesítésének gyakorlatát⁸³ Szendrey Júlia esetében is alkalmazta: 1858.

⁸³ A kor kritikai gyakorlata a prózai műveket részesíti előnyben, amelyet a nők irodalmi teljesítményének hasznosságulv felfogása határoz meg. Ez nem lehet összefüggéstelen azzal, hogy az írónők többsége prózával jelentkezett. A két csoport (a közhasznú irodalommal és a

februári levelében ezt írta neki: „Keményt tegnap figyelmeztettem az ön kijövendő regécskéjére, s előre is feldicsérem neki. Igérte hogy elolvassa s hibáztatott: miért nem adtam át neki; szívesen kiadta volna a Pesti Napló tárczájában.”⁸⁴ Egyetlen vers van, amelyet maga Gyulai adott ki 1863-ban az általa szerkesztett *Részvét* könyvében, ez a *Búcsú az ifjuságtól* című költemény.⁸⁵ A Nővilágban, Vajda János lapjában viszont több Szendrey Júlia-vers is megjelent, köztük a *Ne higgy nekem*, amely azóta Szendrey Júlia talán „leghíresebb” verse a költőnőkkel foglalkozó antológiák újraközlése jóvoltából. Ugyancsak a Nővilágban jelent meg az az elbeszélés, amelyet Szendrey Júlia Gyulai Pálnak szánt válaszul elhíresült, Pesti Napló-beli írónócikére. Ez azért is érdekes, mert közismert a Gyulai és Vajda között fennálló ellentét, Szendrey Júlia viszont publikációs listájából kiindulva kapcsolatban állt mindkét féllel: mind az irodalmi Deák-párt köréhez tartozó Gyulaival, Keménnyel, Arannyal, Szász Károllyal, mind az ún. „ellenzékkel”, Vajda Jánossal, Zilahy Károllyal, Rózsaági Antallal.

Hogyan használta ki Szendrey Júlia a korabeli sajtó által nyújtott lehetőségeket? Huszonkilenc verspublikáció közül tizennyolc folyóiratban jelent meg, tizenegyet pedig a korban divatos, speciálisan nők számára készített kiadványban, albumban, évkönyvben, naptárban publikált, például a Kánya Emília – a Monarchia első szerkesztőnője⁸⁶ – által szerkesztett *Magyar Nők Évkönyvében*. Az 1840-es években kialakított kapcsolatrendszerének felhasználása igen látványos. A Napkeletet Vahot Imre, az Anyák Hetilapját Vachottné Csapó Mária, a Vasárnapi Ujságot Pákh Albert, a Családi Kört és a *Magyar Nők Évkönyvét* Kánya Emília, a Koszorút pedig Arany János szerkesztette: csupa olyan személy, akit Szendrey Júlia még Petőfi révén ismerhetett. A publikációs lista heterogenitása ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy Szendrey Júlia nem kötődött kizárólagosan egy-egy laphoz és

szépirodalommal foglalkozók) megoszlásának aránya a két szerepkör kínálta lehetőségeket is mutatja: költőnként sokkal kevesebb esély van az érvényesülésre, mint irodalmi munkásként (például lapszerkesztőként, stb.) FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépiró? Írói szerepkör és társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a 19. századi magyar írók munkásságában = Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 71.

⁸⁴ Gyulai Pál – Szendrey Juliához, Pest, 1858. febr. 9. = GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 343 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 4).

⁸⁵ *Részvét* könyve, szerk. GYULAI Pál, Pest, Kiadja a Magyar Írók Segélyegylete, 1863, 276–277.

⁸⁶ Kánya Emiliáról lásd: SZAFFNER Emília, *Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör*, Magyar Könyvszemle, 114(1998)/4, 353–371; TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília írói és szerkesztői pályája*, It, 92(2011)/4, 475–489.

szerkesztőhöz, nincs olyan folyóirat, ahol látványosan többet publikált volna, mint a többiben, ehelyett viszonylagos egyensúly fedezhető fel a legkülönbözőbb típusú lapokban való publikációk aránya között.

A nőírók publikálási gyakorlatát meghatározó kapcsolatrendszer ugyanis éppen ellenkező irányban, a heterogenitás ellen is hathatott, amennyiben az adott nőíró az őt támogató szerkesztő férj vagy más családtag miatt legalább időszakosan kifejezetten egy laphoz kapcsolta irodalmi működését.

Az 1850-es, 1860-as években számos olyan író – író/szerkesztő páros, házaspár működött, akik együtt, egymásra támaszkodva, a másik irodalmi hírértékét is használva próbálkoztak az írással. Néhány példa: Majthényi Flóra – Tóth Kálmán, Kempelen (Tóth) Riza – Kempelen Győző, Bálintffy Etelka – Rózsaági Antal, Csapó Mária – Vachott Sándor, Jósika/Podmaniczky Júlia – Jósika Miklós, Kánya Emília – Szegfi Mór, Szász Károly – Iduna (Szász Polixéna). Ez a jelenség akár Petőfi és Szendrey Júlia házasságának mintaadó helyzetéből is végiggondolható, amely az 1847-es naplópublikációk során felmutatta a házaspárok párhuzamos publikációinak egymás imázsát jelentősen alakító erejét.

A Hölgyfutár főszerkesztője 1856 és 1862 között Majthényi Flóra férje, Tóth Kálmán volt, ami érthetővé teszi, miért éppen Flóra az egyik rendszeresen publikáló nő a lapban. A lap 1856. dec. 1-jén tudósít arról, hogy „tegnapelőtt” Tóth Kálmán oltárhoz vezette menyasszonyát, Majthényi Flórát.⁸⁷ Ugyanakkor Flóra már korábban is ismert költőnő volt. Tóth Kálmán már 1853-ban, Nagy Ignác szerkesztősége idején azért írt levelet Majthényi Flóriánné Kállay Johannának, hogy a Hölgyfutár számára elnyerje leánya arcképét:

T. Nagysád! A szerkesztőnek folytonos écelése ragadtat velem tollat, ki talán gyáva ügyetlenségemnek [!] rójjá föl, hogy nagysád költő leányának arcképét nem bírtam a Hfutár számára megnyerni... Ha nagysád oda emelkedett, hogy szép lelkű gyermekét a költészet virágos terére engedé lépni, mért ne nézhetné el azt, ha a költészet virágából homlokára koszorút tesznek?... Nagyságod nem tudja, menyi örömet szerezne honunk hölgyei legnagyobb részének az arckép odaigérésével, ebben megtisztelve látnák sokan önön magukat, s büszkén mutatnának a képre, hogy ezt ők adták.⁸⁸

⁸⁷ A *Hírharang* rovat tudósít róla a következőképpen: „Nem lesz talán érdektelen szép olvasónőinkkel a Pesti Napló nyomán tudatni, hogy e lapok szerkesztője, Tóth Kálmán tegnapelőtt este fél hatra vezeté oltárhoz menyasszonyát – Majthényi Flórát, ki »Flóra« névvel megjelent költeményeiről szép olvasónőink előtt is ismeretes.” Hölgyfutár, 7(1856)/277, dec. 1., 1021.

⁸⁸ Ezúton is köszönöm Szilágyi Mártonnak, hogy a rendelkezésemre bocsátotta Tóth Kálmán még kiadatlan levelének átiratát.

A továbbiakban Tóth Kálmán azzal érvelt, hogy ha az édesanyát előítéletek tartanak vissza leánya képének kiadásától, akkor gondoljon arra, hogy olyan főrangú hölgyek arcképe is megjelent már, akik művészeti téren még közel sem értek el annyi sikert, mint leánya.⁸⁹ Hogy az érvelés hatásos volt, az bizonyítja, hogy Flóra arcképe valóban megjelent a Hölgyfutár 1854-es évfolyamának 12. számában.⁹⁰

Majthényi Flóra a Hölgyfutáron kívül számos egyéb korabeli lapban és kiadványban is publikált (Családi Lapok, Délibáb, Divatcsarnok, Szépirodalmi Album, Gyulai-Árvízkönyv, Erdélyi Muzeum, Nővilág, Szépirodalmi Közlöny, Remény, Csokonai Album, Anyák Hetilapja, *Részvét könyve*, Alföldiek Segélyalbuma, Fővárosi Lapok, Vasárnapi Ujság, stb.)⁹¹ Ezekon túl öt kötetet jelentetett meg pályája során. Az első a Gyulai-kritikát kiváltó, *Flóra 50 költeménye* című, 1858-as verseskötet volt. Ezt követte két év múlva, 1860-ban a *Flóra dalai* című verseskötet, 1866-ban a *Jó gyermekek könyve*, 1868-ban az *Elégiák kis fiamhoz*, 1877-ben a *Majthényi Flóra újabb költeményei*, végül 1890-ben a Sevillában kiadott *Adorationes*.

Az 1868-as *Elégiák kis fiamhoz* című verseskötet megjelenése, amelynek minden költeménye az édesanya és Béla fia elszakadásáról szólt, igen nagy horderővel bírt a Majthényi Flóra és Tóth Kálmán válópere során zajló gyermekátvételi ügy kapcsán.⁹² Tóth Kálmán ugyanis a kötet megjelenését egyértelműen a közhangulat ellene való izgatásának tekintette. 1868. február 28-án tiltakozott a verseskötet nyomtatásban való megjelenése ellen:

Fiamat zongora, lovagló- és rajzleczkéin nőm bármikor láthatja, s hozzá is elküldtem; de a gyermeket ellenem folyvást izgatja, s egy nyomtatott könyvet is adott ki „Elégiák fiamhoz” czim alatt, melyben engemet becstelennek nevez, s arra inti fiamat nyomtatásban, hogy csak olyan ne legyen, mint atyja! S ily nő akar egy gyermeket nevelni!⁹³

⁸⁹ A költőnők arcképének kiadása valóban bevett gyakorlatnak számított a Hölgyfutárban: az 1855. évfolyam 1. számában Tóth Kálmán testvérének, Kempelen Rizának arcképe is megjelent. Gyulai Pál az *Íróinkben* megemlíti, hogy a mese- és beszélyírást véleménye szerint azért sem választja sok nő, „mert ezért senkit sem magasztalnak a divatlapok, senkinek sem adják ki arcképét s több efféle.” GYULAI 1908, 286.

⁹⁰ Ez a lapszám amellelt, hogy közölte Majthényi Flóra *Honvágy* című versét, két hozzá címzett verset is hozott, egyiket Lisznyai Kálmán, a másikat Tóth Endre írta: LISZNYAI Kálmán, *Flórához*; TÓTH Endre, *Flóra*, Hölgyfutár, 5(1854)/12, jan. 16., 45.

⁹¹ Ezek teljes felsorolását lásd: SZINNYEI, *i. m.*, VIII., 1902, 402.

⁹² A házasság mindeztidáig feltáratlan dokumentumai ismeretlenek mind az irodalomtörténeti, mind a társadalomtörténeti kutatások számára.

⁹³ OSZK Kt., Fond III/2534/6.

Majthényi Flórának a verseskötet bevezetőjeként írt előszava nem is törekedett arra, hogy a költeményeket önmagukban, a valóságtól leválasztva tegye érdekessé az olvasóközönség számára, hanem nagyon is tudatosan arra az összjátékra irányította a figyelmet, amelyet élet és irodalom összefonódása a kötetben eredményezett:

A ki e kis füzetet kezébe veszi, ne keressen benne költészetet sem bel sem külalakra nézve; mert a tartalom nagyon is való és így nem költött, a külalak pedig pongyola, mint ez nagy fájdalom benyomása alatt szokott lenni. Nem egyebek e sorok az igazság és fájdalom egyszerű, szívből jövő hangjainál. Meglehet, hogy egy másik füzet fogja az elsőt követni, adja Isten azonban, hogy ne legyen tárgyam azt megírni!⁹⁴

Az 1867 decemberében írt előszó azonban nem csupán a perben játszott szerepe miatt érdekes. Majthényi Flóra ugyanis két stratégiát alkalmazott párhuzamosan a bevezető megírása során. Nemcsak a magánéletében történt szerencsétlenségre hívta fel a figyelmet a költészet és a valóság, az irodalom és az élet összefonódott szálainak hangsúlyozása által, hanem igen egyértelműen már az előszóban reklámozta a kötetet a megrendelőknek járó kedvezmények hangsúlyozása által:

Ez „Elegiák” az előfizetési idő eltelte, és azok megjelenése után is megrendelhetők postai utánvétel mellett: mint eddig czimem alatt, (Budán a „Császárfürdőben” 111. sz.) Könyvkereskedések 25% kedvezménnyel, egyszerre 10 példányt megrendelőknek pedig egy tiszteletpéldánnyal.⁹⁵

Ez a tudatos publikálási stratégia, amely a megélhetési szempontokat is igen nagy mértékben figyelembe veszi, igen jellemző Majthényi Flóra későbbi írásgyakorlataira is. Bár jelen dolgozatban nem célom Majthényi Flóra több mint fél évszázadot átívelő pályájának elemzése, az 1880-as években vezetett naplójában található feljegyzések alapján szeretnék utalni a publikálási gyakorlatát befolyásoló tényezőkre. 1882 és 1884 között vezetett naplója⁹⁶ ugyanis kifejezetten az íráság társadalmi státuszára, az ebből szerezhető jövedelemre vonatkozóan tartalmaz izgalmas megjegyzéseket és adatokat.

⁹⁴ MAJTHÉNYI Flóra, *Néhány szó az olvasóhoz* = M. F., *Elegiák kis fiamhoz*, Pest, Fanda és társai, 1868, 3.

⁹⁵ *Uo.*

⁹⁶ OSzK Kt., Fond III/2512. A napló Babits Mihályné Török Sophie (szül. Tanner Ilona) gépiratos másolatában áll rendelkezésre.

A naplóíró igen gyakran számvetést készít remélt jövedelemforrásairól és azok tartalékolási módjairól. A különböző folyóiratoktól várt jövedelmét pontosan megjelöli. A bejegyzések állandóan visszatérő témája az írásból való megélhetési lehetőségek folyamatos számon tartása:

Ha a beszélyek jövedelméből meg nem élek, akkor vagy oly helyre kell men-nem, ahol olcsóbb, vagy oly helyre, honnan vissza nem utasítható érdekű tárczákat küldhetnék a lapoknak (politikai napi lapoknak is) de a fődolog, hogy ott ne legyen sok tudósító. Ily helyet kikutatni már előre!

– írja 1/11. 82. dátum alatt. A jó vidéki lapoknak való írás, a fordítás lehetőségei is foglalkoztatják. Ezekből a naplószövegekből tehát többnyire nem az elmélkedő, a különböző írásmódokra reflektáló, hanem az irodalmi nyilvánosságban eligazodni kívánó, annak különböző szegmenseiből megfelelő életszínvonalat kialakítani vágyó, a pénzkereseti forrásokat állandóan kutató író képe rajzolódik ki.

Összegzés

„... ezt a nyálfátyolos, mélécska finomka költőnőt akartam én kiásni a hamu alól?” – kérdezi magától Tanner Ilona Majthényi Flóra-kutatása közben, miután a kezébe került egy „frappáns és csiklandozóan aktuális mű”, Gyulai Pál *Írónőink* szövege.⁹⁷ Az olvasás végére le van sújtva Gyulainak Majthényi Flóra verseiről írt sorai miatt, ezért hónapokig tartó szorgos kutatómunkáját, amelyet a 19. századi költőnő életének és hagyatékának feltárására szánt, főlöské „Flóra-komplexumnak” és időpazarlásnak titulálja.⁹⁸ „Ennyi időt és munkát pazarolni oly egyéniségre, ki »témáit ugyan korlátolt helyzetének gyengédebb húrjain választá ki helyesen! – de ezt aztán annál rosszabbul dolgozta fel« – mint Gyulai beismerni kényszerül!”⁹⁹ Az elementáris hatás, amelyet Gyulai szövege Tanner Ilonára gyakorol, annak a felismerésnek vagy feltételezésnek tulajdonítható, hogy választott témája, Majthényi Flóra életműve nem esztétikai érdekeltségű. Ez az eset számomra két szempontból

⁹⁷ TÖRÖK Sophie, *Flóra*, Nyugat, 27(1934)/23–24, 545.

⁹⁸ Majthényi Flóra és Török Sophie párhuzamos élettörténete: KOHÁRY Sarolta, *Flóra és Ilonka*, Bp., Magvető, 1973.

⁹⁹ TÖRÖK S., i. m., 545.

érdekes. Egyrészt azért, mert Török Sophie „öskeresésének” mozgatórugóit, valamint Gyulai szövegének hosszúra nyúlt hatástörténetét példázza. Másrészt azért, mert megmutatja azt, hogy a rendelkezésre álló forrásokhoz választott kérdésfeltevések, módszertani eljárások és célkitűzések megpecsételhetik egy kutatás végkimenetelét. A kánonközpontú, klasszikus irodalomtörténeti horizontból nézve érdektelennek tűnő szövegek ugyanis rendkívül izgalmassá válhatnak, ha olyan szempontrendszerrel közelítünk hozzájuk, amely figyelembe veszi az írás használatának kontextusait. A szövegek (akár nyilvános, akár privát) használatának kérdéseit¹⁰⁰ azért is tartom kulcsfontosságúnak, mert ezek által fedezhető fel mind az egyes írói, írónői életművek belső dinamikája, mind az adott korszak irodalmának létmódja. Annak vizsgálata, hogy egy szerző milyen szöveget szánt a nyilvánosság elé, és milyen típusút tartott meg privát használatra, sokat elárulhat mind az adott szerző publikálási stratégiáiról, mind annak az irodalmi mezőnek az elvárásairól, amelyhez igazodni próbált. Ugyanígy, az adott korszak irodalmának működése jellemezhető azáltal, hogy milyen használatot feltételez azoknak a szövegeknek a köre, amelyek a sajtót elárasztják.

A nőírók publikálási gyakorlatainak mennyiségi és minőségi jellemzőit illető kérdéseket ugyanakkor célszerű tágabb kontextusban látni, hiszen nem érdektelen az a körülmény, hogy a sajtóban az 1850-es évektől nem kizárólag a nők által publikált szövegek száma sokszorozódott meg, hanem egyéb verstermelő csoportoké is. Arany János 1863-as, a Koszorúban közzétett *Nyilatkozatát*, amelyet Kánya Emília felkérésére készített, csupán az 1858-ban indult Gyulai-féle nővita szimbolikus lezárásaként, az azonos kritikai mérce kinyilatkoztatásaként szokás emlegetni.¹⁰¹ Holott a felszólalás nem kizárólag az írónőkről beszél, hanem az ekkoriban burjánzásnak induló tömegsajtó számos olyan verstermelő csoportjáról, amely a kíváncstosnál jóval gyengébb esztétikai színvonalat képvisel számára:

Mivé lenne az irodalom, ha *kiváltságot* követelne péld. a rosz író *lovagias* tekintetekből, a hazafias rosz író *patriotismusból*, az aristocrata *főrangú* állásánál fogva, a democrata *egyenlőség* szempontjából, a silány tanköltő *moralis* irányáért, a clerushoz tartozó *palástja* miatt, s kit csupán éhség hajt a műzsák

¹⁰⁰ A szövegek társadalmi használatának kérdéskörében megjelent egyik legfrissebb munka: VADERNA GÁBOR, *Élet és irodalom. Az irodalom társadalmi használata gróf Dessewffy József életművében*, Bp., Ráció, 2013 (Ligatura).

¹⁰¹ FÁBRI ANNA, „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996, 100.

oltárához, a *gyomor* jogai tiszteletben tartásáért! Pedig ennek némely részét már meg értük.¹⁰²

Az értékelő, esztétikai érdekeltségű és kánonközpontú irodalomtörténet-írás ezekre a csoportokra mindezidáig kevés figyelmet fordított. Holott mind irodalomtörténeti, mind társadalomtörténeti szempontból igen hasznos lenne, ha a korabeli sajtóban, s ezáltal a korabeli irodalmi életben is számottevően, nagy arányban jelenlévő „irodalmi munkások”, „kisebb tehetségű emberek”,¹⁰³ valamint a „Petőfi-epigon” kategóriába besorolt szerzők tevékenységéhez nem csupán az Arany és Gyulai nevével fémjelzett diskurzus szempontjai szerint közelítenénk.¹⁰⁴ Meglátásom szerint a nőírók tevékenységét, publikálási gyakorlatait, és a róluk szóló vitákat nem elszigetelten, hanem ebbe a kontextusba ágyazottan érdemes vizsgálni.

¹⁰² ARANY János, *Nyilatkozat*, Koszorú, 1.2(1863)/8, aug. 23., 189–190.

¹⁰³ JÓKAI 1968, 92.

¹⁰⁴ Erre a típusú megközelítésre példa Lisznai Kálmán pályájának társadalomtörténeti vizsgálata: SZILÁGYI Márton, *Lisznai Kálmán. Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti Füzetek, 149).

TÖRÖK ZSUZSA

„Ügyhöz nem illő öblös rikoltozás”

A nőírók körüli pánik a 19. század közepén

Kevesen is sokan

Gyulai Pál, a 19. század irodalmi életének „kis tövisrózsája”¹ 1858 tavaszán a magyar írónők viszonylag új, még alakuló csoportjába szurkálta töviseit. A Pesti Napló április–májusi számaiban Majthényi Flóra verseskötetének és Szendrey Júlia Andersen-mesefordításainak ismertetése ürügyén öt részes

A tanulmány szerzője az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet XIX. Századi Osztályának tudományos segédmunkatársa. A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A címbeli idézetet Szabó Magda később hivatkozott esszéjéből kölcsönöztem.

¹ A kifejezést a Gyulai-szövegre írt egyik 1863-as válaszcikkből vettem, amelyben „néhány írónő” mintegy közösségként fellépve adott hangot válaszában a Gyulai által felvetett problémákra. Az idézet tágabb környezete: „...műveltnek, tudományosnak ismert írónk koszorújában van egy tövisrózsa, melyet csak tüskéiről ismer a nőíró-világ, s bámulni kénytelen a szivtelen elítélés fölött, melylyel sértetik e kis tövisrózsától!...” NÉHÁNY NŐÍRÓ, *Lehet-e jó nő a magyar írónő?*, Nefelejts, 4(1863)/49, márc. 8., 617–618. A nőíró és írónő kifejezéseket a továbbiakban a korabeli használatnak megfelelően felváltva alkalmaztam. A váltakozó szóhasználattal azt kívántam jelezni, hogy az írónői életpálya professzionalizációja még csak kezdeti szakaszában tart. Nem értettem alatta viszont olyan különbségtételt, amelyre Osvát Ernő egyik korai kritikájában utalt a 19. század legvégén. Szerinte ugyanis, mindkét szóösszetétel esetében a második szón lévén a hangsúly, a nőíró az, aki férfimodort affektál, az írónő viszont feladatának a nőiség ábrázolását tekinti. Osvát kritikájából idéz: SZILÁGYI Judit, *Osvát Ernő és a nők = Nő, tükör, írás. Értelmezések a 20. század első felének női irodalmáról*, szerk. VARGA Virág, ZSÁVOLYA Zoltán, Bp., Ráció, 2009, 43. BORGOS Anna, SZILÁGYI Judit, *Nőírók és írónők. Irodalmi és női szerepek a Nyugatban*, Bp., Noran, 2011, 12.

cikkben² fejtette ki a nők írói pályán való jelentkezésével kapcsolatos véleményét. Gyulai az írónői pálya jogosultságát elvben határozottan tagadta, és csupán „bizonyos körre szorítva, s némi igazoló körülmények közt”³ vélte elképzelhetőnek. Gondolatmenetében az írónőséget a nőemancipáció egyik megvalósulási formájának tekintette, ez utóbbit pedig felettéb veszélyesnek tartotta a nők társadalmi életben való boldogulását illetően. Eszmefuttatásának középpontjában a 19. század egyik legnagyobb hatású ideológiája, a nemi alapon elkülönülő életterek gondolata állt, amely a nők társadalmi szerepvállalását a magánélet keretein belül, a családi élet szervezésében és a gyermeknevelésben jelölte meg.⁴ Gyulai koncepciójában az e körből való kilépés a nők számára önmagukkal és a világgal való meghasonláshoz, tehát boldogtalansághoz és tragédiák sorozatához vezet. Márpedig az írónőséget ő ilyen, a magánélet biztonságából kilépő és a társadalmi nyilvánosság veszélyes terepén való szerepvállalásnak tekintette.

Gyulai állásfoglalása a 19. század ötvenes éveiben a korabeli nőiségről folytatott elképzelések kontextusában egyáltalán nem volt rendhagyó, sőt inkább természetes módon tagozódott bele a kor férfi- és nőképevel kapcsolatos társadalmi diskurzusába, írása mégis rendkívüli hatást fejtett ki a korszakban. A polémiára több válaszcikk is született, és valóságos vita alakult ki az írónóséggel kapcsolatos eltérő vélemények hangoztatása nyomán.⁵

Gyulai álláspontjának téziseit és a szembenálló, megengedőbb véleményeket a magyar írónők történetét két századforduló között bemutató monog-

² GYULAI Pál, *Flóra 50 költeménye. Andersen meséi*, Pesti Napló, 9(1858)/61, ápr. 8., 1–3; 9(1858)/62, ápr. 9., 1–2; 9(1858)/65, ápr. 13., 1–2; 9(1858)/70, ápr. 18., 1–2; 9(1858)/92, máj. 15., 1–2. Tanulmányomban a kötetbeli kiadásból idézek: GYULAI Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 272–307. (A továbbiakban: GYULAI 1908.)

³ GYULAI 1908, 273.

⁴ Az európai kultúrában az 1830–1840-es évekre kialakult háztartási ideológia (*domestic ideology*) központi szereplője az angyalnak láttatott (*angel in the house*) középosztálybeli eszményi nő, aki a publikus szférától határozottan elkülönülő bensőséges családi kört földi paradicsommá, mennyországgá varázsolja, keresztény-morális befolyást gyakorol férjére és gyermekeire, és így járul hozzá a nemzet előmeneteléhez. A háztartási ideológiáról: Catherine HALL, *The Early Formation of Victorian Domestic Ideology = Fit Work for Women*, ed. by Sandra BURMAN, London, Croom Helm, 1979, 15–32. Elizabeth LANGLAND, *Nobody's Angels: Domestic Ideology and Middle-Class Women in the Victorian Novel*, PMLA, 107(1992)/2, 290–304.

⁵ A Gyulai-szöveg nyomán keletkezett fontosabb írásokat részletesen ismertette és elemezte: CSONKI Árpád, *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében*, Első Század, 11(2012)/2, 355–380. GYIMESI Emese, *Polémia és „epeláz” a nőiről körül*, Századvég, 68(2013)/2, 101–120.

ráfia ismertette először.⁶ Az utóbbi években pedig többen is foglalkoztak a Gyulai-szöveg kapcsán kialakult vitával és az írónőség 19. századi problematikájával.⁷ Az elemzők közül mindannyian kiemelték, hogy a vita a szorosabb értelemben vett nőíróság kérdéskörén túl jóval általánosabb kérdések kontextusában értelmezhető. Megközelítésükben az írónőség létének vitatott problémája az irodalomról való elképzelések változásának, differenciálódásának, az esztétikai és a piaci elvű irodalomfogalom különválásának, az irodalom funkciója és megítélése átalakulásának, az íráság professzionalizációjának, irodalom és tömegsajtó összefüggéseinek kontextusában elemzendő. Az írónővita különféle megközelítései tehát konszenzusra jutottak abban a tekintetben, hogy Gyulai a konkrét témamegjelölésen túl sokkal többről is beszél a szövegben.

Mindehhez hozzátehető: többről, ám jókora túlzásokkal. Pontos statisztikai kimutatások ugyan nem állnak rendelkezésre a nőírók számának 1850-es évekbeli állapotával kapcsolatban,⁸ annyi azonban megállapítható, hogy Gyulai Pál állításainak intenzitása nem volt feltétlenül egyenes arányú a nőírók jelentkezésének tényleges mértékével és hatásával. A túlzásokra már Arany is figyelmeztette Gyulait 1858 áprilisában írt levelében:

Tegnap este Tomori (mert itt van) volt nálunk, s hozta fel mint kósza hirt, hogy teszed a szépet: mi ezt sem hittük, annál kevésbé, mert épen táborozást kezdesz Petőfiné et comp. ellen. De mit is bántod te a szegény blue-bottle-ke? Minek vesztegeted a drága időt, tentát és szép stilt ez irodalmi dilettansok ellen, kik nálunk nincsenek is valami sokan, aztán meg, sehol a világon egy irodalmat rosszá vagy jóvá nem tesznek. Ha vissza élés van, mely káros, irtsad a gúny és kritika fegyverével: de a nőíróság ez nem visszaélés, ez csak olyan, mint a középkori nőkardoskodás, – sem árt sem használ. Rosz vért csinálsz annyi szép hölgynek és magadnak: a dolog marad a réginél. –⁹

Arany János szerint tehát a nőírók még nem voltak olyan sokan az 1850-es évek végén, hogy érdemes lett volna foglalkozni velük, a meglévők pedig

⁶ FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írók története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996, 97–100.

⁷ MÉSZÁROS Zsolt, *A bús kritikus, a prókátor és a tanárnő. A magyar nőirodalom 19. századi történetei*, TNTeF 2(2012)/3, 3–12. CSOKI, i. m.; GYIMESI, i. m.

⁸ Vö. Gyimesi Emese kötetbeli tanulmányával!

⁹ Arany János – Gyulai Pálhoz, Nagykőrös, 1858. ápr. 11. = GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 345–346 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 4). A továbbiakban: GYULAI 1961.

számottevő hatást nem fejtettek ki a korabeli irodalmi életre.¹⁰ Gyulai szövege túlhajtottságának lehetséges indokain morfondírozott Szabó Magda is rendkívül szellemes esszéjében:

Az írónőkről szóló tanulmány olvasása közben zavartan töri a fejét az elemző, mi történt a kis-nagy kritikussal, ami ekkora indulatba hozta, miért érzi szükségesnek ezt az ügyhöz nem illően öblös rikoltozást. Szegény Iduna, a derék Flóra versikéi, Szendrey Júlia Andersen-fordítása csak nem volt irodalmi esemény? Mintha valaki atomágyúval lőne egy csapat szőlőt szemelgető seregély közé. Miért ez az izgalom?¹¹

A Gyulai-szöveg számos következtetlenségeinek egyike épp a nőírók mennyiségevel kapcsolatos kijelentéseket érinti. Miközben a vitairat a nőírók előrenyomulásának baljóslatú víziójával indít („Írónőink napról-napra szaporodnak.”), később maga is belátja, noha a divatlapok szájába adva, hogy a kezdetben vizionált mennyiség valójában elenyésző:

Azonban mindez igen csekély mértékben illik a magyar írónőkre – mondhatják s már mondják is divatlapjaink; nálunk az írónők nem oly számosak, hogy komoly aggodalomra adhatnának okot s nem oly téren mozognak, mely feljogosíthatná a kritikát ily hosszas és kemény philippikákra. Írónőink csak dilettansok, kik ha egyéb dolguk nincs, írnak egy-egy verset, novellát vagy épen regénykét, igény nélkül, szórakozásból s egész pályájuk sem komolyabb, sem veszélyesebb, mint egy kis zongorázás vagy rajzolási kísérlet. Valóban ebben sok igaz van.¹²

A nőírók számának csekélységével kapcsolatos megállapítást Gyulai végső soron elismeri, és a továbbiakban a divatlapok ellen érvel, mivel a kevés

¹⁰ Arany egyébként 1862-ben gróf Niczky Istvánné, Tarnóczy Malvina költeményeiről M. P. szignóval a Szépirodalmi Figyelőben közzétett bírálatában még annak lehetőségét is felvetette, hogy épp Gyulai „famosus” cikkének következményeként, mintegy visszahatást idézve elő nőtt meg a nőírók száma az eltelt négy év alatt. Arany tehát a Gyulai cikkének megjelenését követő időszakra tette „amazonaink tömör phalanxban” való előrenyomulását, vagyis a nőírók „tömeges invasio”-ját. M. P. [ARANY János], *Malvina költeményei*, Szépirodalmi Figyelő, 2.1(1862)/12, jan. 23., 180–182; 2.1(1862)/13, jan. 30., 196–198; 2.1(1862)/14, febr. 6., 213–215; 2.1(1862)/15, febr. 13., 231–232. Itt: 231. Kritikai kiadása: ARANY János, *Prózai művek 2 (1860–1882)*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 350–368 (AJÖM XI). Itt: 364.

¹¹ SZABÓ Magda, *A kritikus kritikája. Gyulai Pál: Írónőink* = Sz. M., *Kívül a körön*, Bp., Szépirodalmi, 1980, 176.

¹² GYULAI 1908, 289.

dilettánst e sajtóorgánumok különös támogatásban részesítik. Tehát miközben a szöveg egy későbbi passzusában belátja, hogy a nőírók száma nem bír még valós jelentőséggel az 1850-es években, polémiája indító mondatában inváziót sejtet. A túlzó kijelentései mögött rejlő félelmekhez és kulturális szorongásokhoz hasonló jelenségeket a modern szociológia a morális pánik fogalmával írja le. Tanulmányom célja tehát Gyulai irónőellenes diskurzusának e szociológiai terminus segítségével való értelmezése. Módszertanilag a tanulmány e fogalom meghatározott témára alkalmazott történeti elemzését kísérli meg.

A morális pánik fogalma

A morális pánik fogalmát Jock Young brit szociológus használta először 1971-ben, a kategória azonban Stanley Cohen nevéhez kapcsolódott látványosabban 1972-ben megjelent *Folk Devils and Moral Panics* című könyve nyomán.¹³ A fogalom gyökerei a modern kriminológiából, a deviancia elméletéből, a médiaszociológiából, a közvélemény szociológiájából és a brit kultúrakutatásból erednek. Stanley meghatározásában morális pánikról akkor beszélünk, amikor egy csoport vagy jelenség adott társadalom idealizált rendjét, alapvető értékrendszerét fenyegető veszélyként tudatosul a társadalom tagjaiban. A média szenzációkeltő és leegyszerűsítő bemutatása nyomán könnyen azonosíthatóvá válik a fenyegetést hordozó csoport. A kifejezésben a morális szó arra vonatkozik, hogy a társadalom számára problémás jelenség alapvető társadalmi értékeket érint, kikezdi a társadalmi morált, mint a valóságról

¹³ A könyv harmadik kiadása: Stanley COHEN, *Folk Devils and Moral Panics. The creation of the Mods and Rockers*, London–New York, Routledge Classics, 2011. Cohen könyve egy tömeghisztéria szociológiai elemzése. A hisztéria Clactonban, egy angliai tengerparti üdülöhelyen 1964 tavaszán történt események nyomán alakult ki. Néhány száz fiatal az említett időpontban hűsvéti vakációját töltötte az üdülévároskában, ahol hangoskodtak, kocsmáztak, robogóikkal fel-alá száguldoztak, betörték néhány ablakot és megrongáltak egy nyaralóépületet. A kár nem volt jelentős, az esetet a rendőrség és a sajtó túlreagálása tette érdekessé. Mesterségesen konstruált morális pánik alakult ki az események nyomán, mely óriási befolyásra tett szert az elkövetkező három évben. Cohen e pánik kialakulásának okait és folyamatát vizsgálta. A morális pánikról magyarul: KITZINGER Dávid, *A morális pánik elmélete*, Replika, 40(2000)/jún., 23–48; CsÁszi Lajos, *Tévéerőszak és morális pánik*, Bp., Új Mandátum, 2003 (Membrán Könyvek).

alkotott konszenzuális képet.¹⁴ A médiának és a közvéleménynek alapvető szerepe van a morális pánik kialakulásában. A média egyrészt eltúlozza a jelenséget, másrészt pedig érzékenyvé teszi a közönséget a fenyegető új társadalmi probléma iránt. A közvélemény ennek következtében egy szimbolikus társadalmi problémára reagál, amely nem történhet meg, ha a média nem eltúlozva és felnagyítva prezentálja a jelenséget vagy az eseményeket. Valamennyi morális pánik jellemzője, hogy egy mindenki által felismerhető ellenséget jelöl meg, aki minden baj forrása, és akivel ijesztgetni lehet a társadalmat.¹⁵ Szinechdoché-szerű funkciót tölt be: a társadalom egy csoportja szélesebb problémák kifejezőjévé válik.

A morális pánik fogalma futótűzként terjedt el a szociológiában, de rövid időn belül a mindennapi életben és a médiákban is bevett kifejezés lett. Ily módon szükségessé vált a fogalom tisztázása és újragondolása; az 1990-es években Erich Goode és Nachman Ben-Yehuda amerikai szociológus dolgozta ki a morális pánik fogalmának öt szükséges kritériumát. Ezek: az érintettség, az ellenségesség, az egyetértés, az aránytalanság és az illékonyság. Másként szólva: a társadalom tagjai növekvő odafigyeléssel követik bizonyos csoportok viselkedését és velük szemben ellenséges hangulat alakul ki. Kialakul továbbá egy minimális egyetértés arra vonatkozóan, hogy a veszély valós-e és komoly-e, és hogy a felelősség bizonyos csoport számlájára írható-e. A jelenség súlya és a fenyegetettség mértéke túlzó módon hangsúlyozódik, ám a közérdeklődés, mely hirtelen tör ki, sokszor gyorsan elpárolog és az ügy elcsitul.¹⁶

A kritériumok arról tanúskodnak, hogy a társadalmak időről időre a kollektív félelem és fenyegetettség állapotába kerülnek. A morális pánik esetei rendszerint akkor jelentkeznek, amikor egy társadalom érdekei vagy értékei vélt vagy valós veszélybe kerülnek. Goode és Ben-Yehuda könyve hozta ebben a tekintetben az első példát a fogalom történeti alkalmazására is. A boszorkányüldözéseket ugyanis a morális pánik egyik korai megnyilvánulásának tekintették, amelyek kialakulásában az egyház világi hatalmának a csökkenése és a mindennapi élet szekularizációja játszott nagy szerepet. A boszorkányüldözések így módon az erkölcsi határok megerősítését és az egyház

¹⁴ Vö. KITZINGER, *i. m.*, 23–24.

¹⁵ Vö. CSÁSZI, *i. m.*, 15–20.

¹⁶ Vö. KITZINGER, *i. m.*, 24–25; ERICH GOODE, NACHMAN BEN-YEHUDA, *Moral Panics. The Social Construction of Deviance*, [h. n.], Wiley-Blackwell, 2009, 37–43.

világi fontosságának a bizonyítását szolgálták.¹⁷ A kora újkor más kutatói is amellett érvelnek, hogy a morális pánik kialakulásának nem előfeltétele a tömegmédia megléte, ugyanis más kommunikációs csatornák (röpiratok, prédikációk, pletyka) is képesek a félelmek körforgásának a biztosítására. A közvélemény azonban fontos szereplője az interakciónak.¹⁸ A morális pánik megnyilvánulásaiban a tömegek látens aggodalma adott, csupán a bűnbakot kell hozzá kitalálni egy olyan magyarázat hozzáfűzésével, amely a bűnbakot az aggodalom forrásával oksági összefüggésbe hozza.¹⁹

A morális pánik fogalmának a történetében a legjelentősebb fordulatot a posztmodern jelentés kidolgozása hozta. Míg az eredeti elméletben viták, botrányok és a pánik megnyilvánulásai révén fejeződtek ki másképp megfogalmazhatatlan félelmek, az újabb elmélet szerint a morális pánik a nyilvános diskurzus alapformája. Az új morális pánik esetei a krízis és a másiktól való félelem helyett arról szólnak, hogy kik vagyunk, és milyen kulturális sajátosságok különböztetnek meg bennünket másoktól.²⁰

A továbbiakban a morális pánik öt kritériumát kívánom azonosítani Gyulai íróñellenes diskurzusában, illetve annak holdudvarában. Értelmezésemben tehát az elmélet eredeti, Cohen, illetve Goode és Ben-Yehuda-féle változatát használtam. A szempontok ismertetése előtt szükséges azonban a korszak történeti, médiatörténeti kontextusára és Gyulai kritikus magatartására is egy pillantást vetni.

A vitatkozó Gyulai

Az íróñkkal kapcsolatos vitairat nem előzmények nélkül ugrott elő Gyulai pennájából. Létrejötteének körülményei nehezen vagy alig érthetők meg csupán az íróñvitából, tehát kizárólag a szövegre született válaszok elemzéséből. Ezért Gyulai kritikus előéletéből kiindulva mutatom be a következőkben a szöveg megszületésének körülményeit. Kiindulópontként filológiai

¹⁷ Vö. GOODE-BEN-YEHUDA, *i. m.*, 168–196.

¹⁸ Vö. KITZINGER, *i. m.*, 30. A morális pánik kora újkori példáinak illusztrálásához lásd: *Moral Panics, the Media and the Law in Early Modern England*, ed. by David LEMMINGS, Claire WALKER, [h. n.], Palgrave MacMillan, 2009.

¹⁹ Vö. CSÁSZI, *i. m.*, 27.

²⁰ *Uo.*, 27–36.

szempontot, a szöveg Pesti Naplóban való megjelenését és a korabeli sajtó-környezet vizsgálatát választottam. A továbbiakban az adatok bemutatásánál fordított időrendet követek, a szöveg megjelenéséhez legközelebb álló eseményektől haladók időrendben visszafele.

A kolozsvári születésű Gyulai Pál Pesttel való kapcsolata és korai pályája (tekintsük most e szakasz végének 1858-at, amikor a kolozsvári református kollégium meghívására Pestről ismét szülővárosába tért vissza) szakaszosan rajzolható meg. 1857–1858-ban, Nádasdy Tamás gróf halála után épp ismét Pesten tartózkodott. A Nádasdy-család még 1855-ben fogadta fiúk mellé nevelőnek, akivel 1856 augusztusáig egy évet Berlinben töltött, majd ezt követően ugyanazon év októberében indultak Münchenbe, decemberben azonban a fiatalember tifuszban megbetegedett és meghalt, Gyulai pedig visszatért Pestre.²¹ Ebben az időszakban a Pesti Naplóval tartott fenn legintenzívebb kapcsolatot.

Ha az *Írónőink* című szöveget Gyulai egyéb, a Pesti Napló 1857–1858-as évfolyamában megjelent szövegei kontextusában vizsgáljuk, akkor polemikus jellege egyáltalán nem tűnik rendhagyónak. Sőt, természetes módon illeszkedett bele abba a polémiasorozatba, amelyet Gyulai 1857–1858-ban az említett lap hasábjain vívott. A Pesti Napló 1857-es évfolyama január 10-ei számában például cikket írt az épp aktuális, Petőfi szülővárosáról folyó vita kapcsán.²² Ugyanezt a vitát a Vasárnapi Ujság bizonyos kijelentései ellenében a lap január 31-ei számában folytatta.²³ Első cikkében Kiskunfélegyháza, a másodikban azonban, újabb dokumentumok ismeretében, Kiskőrös mellett érvelt. A kérdés egyik mellékhajtása volt a Vahot Imrével való szóváltás. Gyulai ugyanis első cikkében gúnyos megjegyzést tett azokra, akik, mint Vahot Imre és Jókai, Petőfi mecénásainak mutatták be magukat. Vahot Imre lapjában, a Napkeletben közzétett válaszában éppoly gúnyosan jegyezte meg, hogy, mint a Pesti Divatlap szerkesztője, valaha Gyulainak is őmaga volt mecénása.²⁴

A Pesti Napló 1857. február 25-ei számában Gyulai csatározást indított Erdélyi János *Egy századnegyed a magyar szépirodalomban* és *Arany kisebb*

²¹ Vö. PAPP Ferenc, *Gyulai Pál*, I., Bp., Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia, 1935, 384–416.

²² GYULAI Pál, *Petőfi szülővárosáról*, Pesti Napló, 8(1857)/10, jan. 14., 1–2. A vita akörül folyt, hogy Petőfi Kiskőrösön vagy pedig Kiskunfélegyházán született-e.

²³ Uő, *Még egyszer Petőfi szülővárosáról*, Pesti Napló, 8(1857)/25, jan. 31., 1.

²⁴ Napkelet, 1(1857)/3, jan. 22., 45. (A *Lapszemle* című rovatban.)

költeményei című, korábban megjelent cikkei kapcsán.²⁵ A vita a tartalomnak és a formának a műbírálatban betöltött szerepéről szólt. Erdélyi csak a lap július 24-ei számában kerített sort a válaszra,²⁶ amelyre Gyulai szinte azonnal, július 29-én reagált.²⁷ Erdélyi aztán jóval később, 1858 január-februárjában fejtette ki ismét nézeteit, hosszú, több részes cikksorozatában.²⁸

1858 januárjában Gyulai Bulyovszky Lillát bírálta. A színésznő ugyanis a Wiener Zeitungban megjelent korábbi cikkében azon szándékának adott kifejezést, hogy a magyar színpadot a németre kívánja felcserélni.²⁹ Bulyovszky Lilla Gyulainak írt válasza a lap február 17-ei számában volt olvasható.³⁰

A Pesti Napló 1858-as évfolyama az *Írónőink* megjelenéséig azonban főként attól a vitától volt hangos, amelyet Gyulai Jókai Dózsa György című drámájának bírálatával váltott ki. A kritikát az éppen frissen indult és Csengery Antal által szerkesztett Budapesti Szemlében jelentette meg, és igencsak elmarasztalta Jókai művét mind a drámai hatás, mind pedig a történeti hűség tekintetében.³¹ Jókai a Magyar Sajtóban válaszolt Gyulainak, a pörpatvar iratait azonban a Pesti Napló január eleji számai is leközlötték.³² A vitába bekapcsolódott Szegfi Mór is, aki a Szépirodalmi Közlöny hasábjairól lövöldözte nyilait a Pesti Napló felé.

A Jókai-dráma bírálata kapcsán kialakult vita csupán egyike volt annak az irodalmi vetélkedéssorozatnak, amely a 19. század közepén, de a későbbi évtizedekben is Gyulai Pál és Jókai Mór személyéhez kapcsolódott. Gyulai az 1850-es években is sokat bírálta a csillogó nemzeti ábrándokat, miközben Jókai romantikus képzelete az egész nemzetet elkápráztatta. Különböző irodalomfelfogásuk már 1847-ben, Szendrey Júlia naplójának az Életképekben való publikálása kapcsán megmutatkozott. Míg Gyulai határozottan eluta-

²⁵ GYULAI Pál, *Polemikus levelek (Erdélyi Jánosnak)*, Pesti Napló, 8(1857)/45, febr., 25., 2–3; 8(1857)/46, febr. 26., 1–2; 8(1857)/47, febr. 27., 1–2.

²⁶ ERDÉLYI János, *Én a forma és a próza*, Pesti Napló, 8(1857)/167, júl. 24., 1–2.

²⁷ GYULAI Pál, *Válasz (Erdélyi Jánosnak)*, Pesti Napló, 8(1857)/171, júl. 29., 1–2.

²⁸ ERDÉLYI János, *Én, a próza és a forma (Gyulai Pálnak)*, Pesti Napló, 9(1858)/25, jan. 31., 1–3; 9(1858)/27, febr. 4., 2–3; 9(1858)/34, febr. 12., 1; 9(1858)/35, febr. 13., 1–2; 9(1858)/36, febr. 14., 1–2; 9(1858)/38, febr. 17., 1–2; 9(1858)/39, febr. 18., 1–2.

²⁹ GYULAI Pál, *Egy kis curiosum*, Pesti Napló, 9(1858)/23, jan. 29., 2–3; 9(1858)/24, jan. 30., 2–3.

³⁰ BULYOVSZKY Lilla, *Válaszom Gyulai Pál „Egy kis curiosum” című tárczacikkére*, Pesti Napló, 9(1858)/38, febr. 17., 2–3.

³¹ GYULAI Pál, *Dózsa György. Eredeti történeti színmű 4 felvonásban. Irta Jókai Mór*, Budapesti Szemle, 1(1857)/3, 466–474. (A Nemzeti színház című rovatban.)

³² *Egy kis pörpatvar*, Pesti Napló, 9(1858)/5, jan. 8., 1–3; 9(1858)/6, jan. 9., 2; 9(1858)/9, jan. 13., 2–3; 9(1858)/10, jan. 14., 1–2.

sította a magánélet ily módon való nyilvánosságra vitelét,³³ Jókai a nőiség kiismerhetetlenségével kapcsolatos korabeli elképzelések kontextusában épp azért tartotta fontosnak a szöveg közlését, mert az olyan autentikus női szubjektumot tárt fel az irodalom számára, amelyre, véleménye szerint, férfi írók nem voltak képesek.³⁴

Gyulai személyesen ekkor még nem ismerte Jókait. 1848 májusában lett Teleki Domokos gróf titkára, és amikor ugyanazon év nyarán a grófi család Pestre költözött, került Gyulai is szorosabb kapcsolatba a pesti irodalmi élettel. Kolozsvári tartózkodása idején főként Vahot Imre és Sükei Károly révén tartott kapcsolatot a pestiekkel. Sükei vezette be az ifjabb írónemzedék körébe, és ő hívta meg 1847-ben az Életképekhez munkatársnak. 1848-ban Gyulai egy-két versét itt közölte, és valószínűleg ekkor ismerkedett meg Jókaival is.³⁵ Kapcsolatuk azonban akkor válhatott szorosabbá, amikor Jókai a forradalom után ismét Pestre érkezett. Gyulai ugyanis azon kevesek közé tartozott, akik előtt Laborfalvi Róza megnyitotta férje rejtékét.³⁶ Mindketten fontos szerepet játszottak azonban Szilágyi Sándornak a forradalom után indított lapjaiban, a Magyar Emléklapokban, a Magyar Írók Füzeteiben és a Pesti Röpivékben. Szilágyi Gyulai tanuló társa volt a kolozsvári református kollégiumban, gyerekkori barátja, ismeretségük tehát még ezekre az időkre tehető. Noha később, Szilágyi korabeli értelmezések szerint ingatag személyi-

³³ Gyulai így nyilatkozott erről Szász Károlynak írt levelében: „Petőfiné naplója olvasásakor szép vers de nekem azért nem tetszik, mert Jókayval együtt te is bolonditod vele azt a szegény ártatlan asszonykát. Petőfiné naplója igen szép [...] de helyes volt-e kiadni, de illet-é Petőfíhez, hogy közölje? Petőfi dicsekszik, hogy nem üti dobra szerelmét s komisz dolog mások előtt csókolodni, azomba megengedi, hogy neje elmondja egy egész közönség előtt: miképpen csókolt meg keztyűjét. Még képét is kiadatja! Nem jobb lett volna-e majd évek vagy éppen halála után beszélni el mindezt a közönségnek? Nem szebb lett volna-e ereklüként örizni a világ szemei előtt, s nem tenni ki látványul, hogy büszkén elmondhassa lássátok milyen kedves babám van nekem. Nallamnál senki inkább nem tiszteli Petőfit és nejét, de épen ezért igen tudok boszankodni, midőn az egyik páratlan türelmetlenséggel akarja másokra tukmálni nézeteit a másik pedig ott kezdi írói pályáját, hol tulajdonképpen végeznie kellett volna – életírójának.” Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Kolozsvár, 1847. dec. 1. = GYULAI 1961, 32–33.

³⁴ A női szubjektum 19. századi konstrukcióiról bővebben: GYIMESI, i. m., 103–105.

³⁵ VÖ. PAPP, i. m., 125–130.

³⁶ Így írt erről Gyulai 1850 júniusában Szász Károlynak: „Legtöbb örömet szerzett nekem a Sajóvali ismeretség s tán mondhatnám is már – barátság. Sok jó órát tölték vele. Róza is kedves asszony, oly nő, kikkel szeretek együtt lenni. Sajó köszöntet általam. Ő most künn lakik a Svábhegyen Szigeti és Szilágyival együtt. Szorgalmasan dolgozik és utszán nem mutatja magát, alig tudja valaki, hogy Pesten van.” Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Gyömrő, 1850. jún. 1. = GYULAI 1961, 47.

sége miatt, Gyulai határozottan ellenezte irodalmi működését, a forradalom után a régi barát volt az, aki pesti összeköttetései révén Gyulai néhány költeményét eljuttatta Nagy Ignáchoz, a Hölgyfutár szerkesztőjéhez. A forradalom után pedig csak Szilágyi kapott lapindítási engedélyt. Jókai tanácsára tehát Arany, Csengery, Tompa és maga Gyulai is, más lehetőség hiányában, Szilágyi vállalkozásait támogatta. Az ingatag, határozatlan és befolyásolható Szilágyival kapcsolatosan ugyanis úgy vélekedtek, hogy lapvállalkozásainak támogatásával kézben tarthatják az irodalmi élet irányítását.³⁷ Gyulai és Jókai első jelentős konfliktusa is Szilágyi egyik lapjához, a Pesti Röpivékhez köthető. A lap *Irodalmi élet* című rovatának vezetője ugyanis Gyulai volt, aki nyilas embert ábrázoló írói jegy alatt közölte itt bírálatait. Kritikáival főként a Hölgyfutár poétái ellen vívott könyörtelen harcot. Gyulai éles bírálatai, határozott fellépése azonban az íróvilág nagy részét nyugtalanította. Maga Jókai is túlságosan szenvedélyesnek, tapintatlannak tartotta bírálatait, és megszüntetésükre szólította fel Gyulait.³⁸ 1850 végén azonban a lapot betiltotta a hatóság.

Többek között ez, a Gyulai bírálataival kapcsolatos tapasztalat indíthatta Jókait arra, hogy később, 1852 végén, amikor Pákh Alberttel és Gyulaival közös lap szerkesztését tervezték, kihátráljon a hármas szövetségből. Az irodalom és művészetpártoló Festetich Leó gróf, aki 1853-tól a Nemzeti Színház intendánsa is volt, ugyanazon évben lapindítási engedélyhez jutott és Jókainak ajánlotta fel a szerkesztést, így az író, a Pákhkal és Gyulaival közösen szerkesztendő lap helyett Festetich gróf Délibábját választotta, amelyet 1853 januárjától 1854 márciusáig szerkesztett. Gyulai és Pákh szintén 1853-ban Szépirodalmi Lapok címmel indított kiadványt, a lapot azonban rövid ideig,

³⁷ Gyulai 1851. október 24-ei levelében írt erről részletesen Pákh Albertnek. (Gyulai Pál – Pákh Alberthez, Gernyeszeg, 1851. okt. 24. = GYULAI 1961, 109–110.)

³⁸ Gyulai így írt erről Szász Károlynak: „Különben én a Röpivék ügyében sokat csalódtam. Azt hittem Jókai fogja szerkeszteni a tárczát s im nagyobb részint Sándor és Bulyovszki viszik. Jókai ugyan ír szorgalmasan novellát s humoresket, de a lapra kevés gondja van. Az én rovataim is, kivált a kritikák, meg átkozvák. Eljárásomat Jókai hibáztatja, sőt barátságosan fel is kért, hogy hagyjak föl vele, ő jámbor ember s az egész világgal békében akar élni. Még Borost s Barna Ignácot is sajnálja. [!] Hangomat szenvedélyes és tapintatlannak hiszi. Pedig a személyek iránt oly kevés szenvedély van bennem, hogy magam is csodálkozom. Tévedhettem, de önzés, hiúság, ránkör [!] s több efféle nem vezetett. Gondoltam tehetek valamit s a mostani körülmények között tennem kell; hittem hogyha eredményt nem, legalább nemi [!] mozgalmat eszközölhetek; tudtam, hogy ellenséget szerzek magamnak, de azt nem reméltem, miként barátaimait elidegenítem.” Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Pest, 1850. dec. 20. = GYULAI 1961, 66.

csupán ugyanazon év június végéig tudták fenntartani. 1854 februárjának végén Jókai bejelentette a Vasárnapi Ujság engedélyeztetését, amelynek első számainál mindhárman ismét együttműködtek. Gyulai azonban két hónap múlva kilépett a szerkesztőségéből, mivel itt is ragaszkodott műbíráói szempontjaihoz, Jókai azonban a kritikát fölöslegesnek tartotta.³⁹

A Gyulai és Jókai közötti évtizedeken át tartó vitatkozásnak egyik kulcs-pillanata volt Gyulai Ristori-cikke. A cikket Nádasdy Tamás gróffal való Berlinbe érkezése után rövid idővel, 1855. december 11-én és 12-én publikálta *Signora Ristori* címmel a Pesti Naplóban. Írásában az akkor Berlinben vendégszereplő olasz tragika művészetét magasztalta, miközben keményen ostromolta a magyar színésznők hivatásuk iránti felelősségérzetét és általában a magyar színházi állapotokat. Jókai, valószínűleg Laborfalvi Róza ösztönzésére, vitát kezdeményezett Gyulaival a Vasárnapi Ujság egyik, szintén decemberi számában. Cikkében ellenvéleményét jelezte, a magyar színjátszás elmaradottságát színházon kívüli tényezőkre vezette vissza, miközben a magyar színésznőket is védelte. Gyulai szintén a Pesti Naplóban válaszolt Jókainak, később azonban Egressy Gábor is bekapcsolódott a vitába, aki a Magyar Sajtó hasábjairól küldte nyilait a Pesti Napló oldalain érvelő Gyulai felé.⁴⁰

A már eddig felhozott példákban jól látható, hogy Gyulai Pál az 1850-es évek közepén a korabeli sajtó hasábjain folyó legkülönbözőbb viták központi figurája volt. Nem véletlenül írta 1857 áprilisában Arany Jánosnak levele végén önmaga tevékenységének egyfajta összegzéséeként: „Egyébiránt élek és polemizálok. Soha sem fogyok ki a polemiaiból.”⁴¹

Gyulai vitatkozó hírneve kialakulásának egyik kulcsmédiumáról azonban még nem esett szó. A Szépirodalmi Lapok megszűnése után Gyulai érdeklődése két napilap között ingadozott. Az egyik a Szilágyi Ferenc által szerkesztett hivatalos kormánylapnak tekintett Budapesti Hírlap, a másik pedig

³⁹ Vö. PAPP, i. m., 271–272.

⁴⁰ A vita leírását részletesen lásd: GYULAI 1961, 623. (Jegyzetek); RAKODCZAY Pál, *Egressy Gábor és kora*, I. Bp., Singer és Wolfner könyvkereskedése, 1911, 587–602.

⁴¹ Gyulai Pál – Arany Jánoshoz, Pest, 1857. ápr. 20. = GYULAI 1961, 332. A Gyulai és Jókai közötti vita okairól: TÁBORI Kornél, *Jókai, Gyulai és a pengőforint*, Nyugat, 14(1921)/18, szept. 16., 1442–1444. és GYULAI 1961, 624. Vitáikról maga Jókai: JÓKAI Mór, *Egy kis felelés Gyulaival* = J. M., *Írói arcképek*, s. a. r. BISZTRAY Gyula, Bp., Művelt Nép Könyvkiadó, 1955, 296–298; Uő, *Gyulai Pál (Kakas Márton arcképcsarnokából)* = Uo., 299–300. Jókai és Gyulai kibékítésével többek között Feszty Árpád is próbálkozott: Vö. CSÁSZTVAY Tünde, *Szalongarnitúra. Az epreskerti Jókai-szalón és Feszty-szalón*, ItK 58(2004)/5–6, 629.

az 1853. február 1-jétől Török János szerkesztése alatt álló Pesti Napló volt.⁴² Gyulai kezdetben főként a Pesti Naplóban publikált bírálatokat. Ebben az időszakban jelentek meg Szász Károly neje, Iduna és Ferenczy Teréz verseskötetéről írt bírálatai, amelyek már tartalmazták az *Írónőink* fő tézisé. Gyulai már itt kimondta, hogy a nők, amennyiben elhagyják eredeti hivatásuk helyszínét, a magánélet, a privát szféra terrénumát, döntésük szükségszerűen boldogtalansághoz vezet.⁴³ Véleménye kezdetben visszhangtalan maradt. Állításai valószínűleg azért sem keltettek nagyobb feltűnést, mert álláspontját csupán két konkrét eset elemzése kapcsán fejtette ki. A Pesti Naplóval azonban, a szerkesztővel való folyamatos nézeteltérései miatt, 1854 augusztusában szakított. A nézeteltérések fő indoka az volt, hogy Török János Gyulai bírálatait önkényes változtatásokkal jelentette meg. Konfliktusát Törökkel az a korabeli közvélekedés is mélyítette, mely szerint a szerkesztő a hatóságok fizetett besúgója lett volna.⁴⁴ Erre utalt Gyulai Nádasdy Lipótnénak írt levelében, amikor arról mesélt, hogy a Pesti Naplóval való szakítás után más szövetségeseivel egy kritikai irányultságú irodalmi lapot terveztek indítani, engedélyt azonban épp azért nem kaptak a hatóságoktól, mert Török János Budán a helytartótanácsnál feladást tett ellenük.⁴⁵ A kijelentés igazságértékét alapos levéltári kutatómunka talán feltárhatná, a Gyulai-levelezés jegyzetapparátusa sajnos nem nyújt ebben segítséget. Sajtótörténeti munkák Törökkel kapcsolatos megállapításai azonban egyöntetűen kiemelik a szerkesztő személyiségével kapcsolatos korabeli vitatott megítélést. Gyulai Törökkel való

⁴² VÖ. PAPP, i. m., 269.

⁴³ GYULAI PÁL, *Iduna. Szász Károlyné hagyományai. Pest. Müller Gyula bizománya. 1853. 8-rét 39 l. Ára 30 kr. p. p.*, Pesti Napló 4(1853)/1086, okt. 22., 3. A Ferenczy Teréz kötetéről írt bírálatában így nyilatkozott a kérdéssel: „A nő sorsa mindig szomorú, ha akár az élet, akár az irodalomban oda hagyja azon kört, melyre hivatva van s melyet csak azért sem kell keresnie, mert ösztöne vezérli reá. Lelkében örök nyugtalanságot, szívében örök fájdalmat érez s életét talánynak fogja tekinteni, melyet soha sem fejthet meg. Pályája a száműzött angyalé lesz, s ha ír, nem a sziv gyöngéd titkait, a családi kör egyszerű viszonyait veszi tárgyul, melyeket senki sem ért jobban, mint ő, de keserűségében a társadalom marttyrjának hívén magát, sebeit tépi föl, nagy kérdéseit vitatja, noha megfajtásokra hivatva ő van legkevésbé.” GYULAI PÁL, *Téli csillagok. Ferenczy Teréz hagyományai. Összeszedte Búlcú Károly. Pest. Müller Gyula bizománya. 1854. Ára 40 kr. p. p.*, Pesti Napló 5(1854)/102, máj. 4., 3.

⁴⁴ A magyar sajtó története szerint ez csupán rágalmazás volt, Török maga is hatósági megfigyelés alatt állt. *A magyar sajtó története*, II/1, (1848–1867), főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 303.

⁴⁵ Gyulai Pál – Gróf Nádasdy Lipótnéhoz, Berlin, 1856. jún. 2. = GYULAI 1961, 284.

konfliktusa mindenesetre nagy szerepet játszott a sajtó nyilvánosságában vívott további csatákban.

A Pesti Naplóval való szakítás után Gyulai a Szilágyi Ferenc által szerkesztett hivatalos kormánylaphoz, a Budapesti Hirlaphoz szegődött, saját bevallása szerint csupán azért, hogy ennek tárcarovatában közölt cikkeivel megtámadhassa a Török János által szerkesztett Pesti Naplót, és „az újabb szépirodalom felett szigorú szemlét” tarthasson.⁴⁶ Itt kezdte meg 1855. január 23-án *Szépirodalmi szemle* címmel cikksorozatát, és június 30-áig huszonkilenc lapszámban közölt különféle bírálatokat. Cikkei számos tiltakozást idéztek elő, barátai, Tompa Mihály és Mentovich Ferenc elfordultak tőle,⁴⁷ ellenfelei pedig körtámadást indítottak ellene. A bírálatok generációs hovatartozástól függetlenül egyaránt felháborodást keltettek. Török János, ki maga is a megtámadottak között volt, a Magyar Sajtó szeptemberi számaiban (1855. szeptember 7., 11., 12.) közölt nyilatkozataival adott hangot felindultságának. A tiltakozás csúcspontja Gyulainak Tóth Kálmánnal, Majthényi Flóra későbbi férjével 1855 nyarán vívott párbaja volt.⁴⁸ A Budapesti Hirlap hasábjain indított cikksorozat nyomán 1855 őszére már az a közvélekedés is megfogalmazódott Gyulaival kapcsolatban, hogy a kormány vele, mint béreltjével gyaláztatta a magyar irodalmat.⁴⁹ Török Jánosnak a Magyar Sajtó hasábjain közölt válaszai azonban már a Pesti Napló szerkesztőgárdája körüli változashoz voltak köthetők. A Pesti Napló szerkesztését ugyanis 1855. június 22-étől Kemény Zsigmond vette át, miközben Török 1855. június 15-én megalapította a kezdetben Bécsben kiadott Magyar Sajtót. A régóta Kemény vonzáskörébe tartozó Gyulainak így remek lehetősége adódott kritikai munkásságának immár a Pesti Napló hasábjain való folytatására. 1855 decemberéig azonban szerződése még a Budapesti Hirlaphoz kötötte, közben pedig a Pesti Naplóban megjelent Ristori-cikke újabb felháborodást, hazafiatlansággal és külföldieskedéssel való vádakhoz vezetett számára. A Nádasdy Tamással való berlini tartózkodás ily módon kapóra jött, hogy kissé elvonulhasson a pesti irodalmi csatározásoktól, majd 1857-től, az immár Kemény Zsigmond

⁴⁶ Uo.

⁴⁷ Gyulai többek között Mentovich *Száraz lombok* (1854) című verseskötetét is élesen bírálta. Válaszul Mentovich Alpári álnév alatt *Egy kis kritikusnak* címmel közölt gúnyverset Gyulairól a Divatcsarnokban. A verset közölte: Kozocsa Sándor, *Mentovich Ferenc gúnyverse Gyulai Pálról, a kritikusról*, It, 28(1939)/3–4, 105.

⁴⁸ PAPP, i. m., 273–274.

⁴⁹ Vö. Gyulai Pál – Gróf Nádasdy Lipótnéhez, Berlin, 1856. jún. 2. = GYULAI 1961, 284.

által szerkesztett Pesti Napló hasábjairól indítsa újra a kortárs irodalmi élet különböző jelenségeit érintő polémiait.⁵⁰

A felvázolt kontextusból látható egyrészt, hogy az 1850-es évek sajtójában mindennaposak voltak a különböző irodalmi kérdéseket érintő viták,⁵¹ másrészt pedig hogy e vitáknak a Pesti Röpilek oldalain nyilas jeggyel közölt cikkei óta Gyulai Pál volt az egyik központi figurája. Ebben a környezetben viszont az *Írónőink*nek sem polemikus jellege, sem pedig stílusa, fogalmazásmódja nem tekinthető rendhagyó, egyedi jelenségnek a korszak sajtójában. E tény azért is hangsúlyozandó, mert a vita elemzői, illetve az írónőség kérdéskörével foglalkozó szakirodalom rendszerint jól érzékelhető „különöséget” tulajdonított Gyulai hangnemének.⁵² Gyulai kritikusi magatartása felől nézve azonban nem volt ebben semmi különös: Szabó Magda kifejezésével élve, Gyulai voltaképpen „végigrikoltozta” az egész 19. század második felét. Az írónok elleni „kirohanása” tehát jól illeszkedett kritikusi előéletébe, és a szenvedélyes érvelésmód később is meghatározó jellemzője volt bírálói tevékenységének.

Az 1850-es években azonban mindez az irodalom intézményesülésének egy nagyon speciális korszakában zajlott. Az abszolutizmus idején ugyanis a sajtónyilvánosság erőteljesen ellenőrzött volt. Az ellenőrzés mértékének és következményeinek egyik, Gyulai Pál polémiaihoz kapcsolódó példája Teleki Domokos grófnak a Pesti Napló 1858-as évfolyama február 17-ei számában közölt cikke volt.⁵³ Teleki ugyanis *Irodalmunk* című írásában az irodalmi életben való pártszakadás ellen érvelt, és azon reményének adott kifejezést, hogy a „nemzet együtt marad; együtt mindenütt, együtt irodalmában...”⁵⁴ A hatóság figyelmét állítólag ez utóbbi kijelentés keltette fel, mely követ-

⁵⁰ A Pesti Napló és a Magyar Sajtó szembenállása kapcsán Csengery Antal 1856-ban Szilágyi Sándorhoz írt levelében egyenesen „Naplóianusok”-ról és „Sajtóianusok”-ról beszélt. Levelét idézi: SAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 111.

⁵¹ Az 1850-es évek vitáihoz lásd még: TARJÁNYI Eszter, *Irodalmi viaskodások. Arany János és az 1850-es évek költői csoportosulásai*, ItK, 108(2004)/3, 292–333. T. SZABÓ Levente, *Kritikaképzetek pragmatikája az 1850-es években = Nyelvek, szövegek, identitások. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók III. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások: A nyelv- és irodalomtudományi szekció előadásai*, szerk. T. SZABÓ Levente, Kolozsvár, Kriterion, 2003, 175–189 (RODOSZ-tanulmányok, 1). Uő, *Tudomány-fogalmak versengése*, Korunk, 3.13(2003)/3, 38–45.

⁵² Vö. a 10. lábjegyzetnél hivatkozott Szabó Magda-idézettel!

⁵³ Id. gr. TELEKI Domokos, *Irodalmunk*, Pesti Napló, 9(1858)/38, febr. 17., 1–2.

⁵⁴ Uo., 1.

keztében a kormány 1858. február 20-án a lap megjelenését két hónapra felfüggesztette.⁵⁵ A kéthónapos felfüggesztés végül szűk egy hónapra korlátozódott, és a lap március közepén már ismét meg tudott jelenni. Kemény Zsigmond Falk Miksának írt levele értelmében azonban Teleki Domokosnak, noha neveket nem említett írásában, éppenséggel az az elkeseredett irodalmi harc adta a tollat a kezébe, melynek vezérei már az ötvenes években Gyulai és Jókai voltak.⁵⁶

A napilapok tárcarovatában folyó irodalmi csatározások tehát politikai és irodalompolitikai hovatarozások kifejeződéseiként is értendők. Az *Írónőink* már eleve egy olyan, erőteljes vitáktól áthatott környezetben jelent meg, amelyben a közlés médiuma önmagában jelentéshordozó volt: a Pesti Napló szerzőgárdájának a Magyar Sajtó szerzőgárdájával (Török János, Jókai, Egressy) vívott csatája is kifejeződött benne szimbolikusan. Az *Írónőink* Pesti Naplóban való megjelentetése tehát egy meghatározott írói csoportosuláshoz való tartozás szándékának a kifejeződéseiként is olvasható, más írói csoportosulásokkal szemben. Ebben a kontextusban viszont arra a kérdésre, hogy vajon mi munkált Gyulaiban az írók ellen írt cikkében, nagyon sokrétű válasz adható. Benne munkálhatott a Jókaival folyó, immár több évre visszavezethető nézeteltérés. Jókai megengedő, az irodalmi élet egészséges működésében szerepet játszó széles körű részvétellel kapcsolatos irodalomfelfogása már az 1850-es években is közismert volt. Ebbe épp úgy belefértek az irodalmi piac különböző tehetségű, mint különböző nemű képviselői. Ezzel kapcsolatos felfogását Jókai épp a Gyulai cikkére válaszként Bajza Lenke munkáiról írt Magyar Sajtó-beli szövegében fejtette ki.⁵⁷ Az *Írónőink*

⁵⁵ Vö. PAPP, *i. m.*, 433.

⁵⁶ Említi: PAPP, *Uo.* A levél vonatkozó részei: „Tisztelt tanár ur! / Valami régi differentiája volt az ifju irodalomnak a' vén-irodalom ellen. Jókay elkezdte a' pört Gyulai ellen a' Sajtóban; Gyulay visszafelelt neki a Naplóban. Ingerálta magát Szekfi Mór 's a' Szépirodalmi Közlönyben okost és ostobát összevissza allegált. Ebből meglehetősen élénk vita támadt. Teleky Domokos gróf megunván e' tollharczot, egy cikket küldött hozzám, melyet február 17-én ki is adtam. / E cikkben a' gróf kibékülést akart tentálni a felek közt; de közbenjáró szerepéből kilépve néhány czélzatot tett arra, hogy Jókay a' nemzeti hagyományokat nem tiszteli, a' nemzeti hiuságoknak hízeleg, üzérkedik az irodalommal sat. / Mindez elleplezve volt, 's Jókay neve egyenesen föl sem hozatott. / Jótállok, hogy Teleky legkevésbé sem akart sérteni, 's nem is olyan ember, ki szeresse a' gorombáskodást. / Azonban az itteni kormány két hónapra fölfüggesztette a Pesti Naplót.” Kemény Zsigmond – Falk Miksának, [Pest, 1858. febr. 21.], *ITK* 29–31(1921)/1, 184. Kötetben: KEMÉNY Zsigmond *Levelezése*, s. a. r. PINTÉR Borbála, Bp., Balassi Kiadó–ELTE, 2007, 280.

⁵⁷ „Azt mondják, hogy ez meg amaz ága az irodalomnak szűkségtelen; nem kell naptár, nem kell néplitteratura, nem kell könnyű olvasmány; minden író legyen tudományos szakember; –

megírásában szerepet játszhatott ugyanakkor Gyulai Tóth Kálmánnal való korábbi, párbajjal végződő konfliktusa, amikor az írókkal kapcsolatos általános nézeteit éppenséggel egy olyan kötet megjelenése kapcsán fejtette ki, amelyet 1858-ban immár Tóth Kálmán felesége, Majthényi Flóra jelentetett meg. Szerepe lehetett a polémia megszületésében a Bulyovszky Lillával való korábbi szóváltásnak is, az *Írónők* nem kevés szarkazmussal utalt ugyanis arra, hogy az egyik írónő, aki jeles színésznő is egyben, szerepeinek egy-egy jelenetét vagy frázisát használja fel és írja bele elbeszéléseibe.⁵⁸ Az említésben kétségtelenül Bulyovszkynéről volt szó, hiszen kortárs színésznők közül ő volt, aki elbeszéléseket is kiadott, ráadásul ezek éppenséggel 1855–1857 között jelentek meg négy kötetben.⁵⁹ A hivatkozást érthette is az illető, sőt sértve is érezte magát a plágiummal való gyanúsítás miatt, mivel Gyulai a Pesti Napló 1858. május 21-ei számában közölt *Nyilatkozatában* adott magyarázatot a kijelentésre. Nyilatkozata szerint nem plágiummal vádolta a „tisztelt írónőt”, csupán azt kifogásolta munkáiban, hogy költészete anyagát nem az életből, hanem a színpad konvencionális alakjai közül vette.⁶⁰ Szerepet játszhatott a szöveg megszületésében a Napkeletet szerkesztő Vahot Imrével

másszor azt mondják, nem kellene a kisebb talentumok, azokat el kell pusztítani, ne maradjon itt egyéb, mint a kitűnő tehetségek; akadt olyan hőbortos időszak is, a mely józan okos emberek lelkét abba a járványba hozta, hogy az egész széplitteratúrát haszontalanságnak tüntessék fel, s pro coronide Gyulai egész cikksorozatot bocsátott közre annak bebizonyítására, hogy a nők nem valók irodalmi foglalkozásra.

Én pedig azt mondom, hogy az irodalomnak minden eddig meglevő ágára szükségünk van, hogy a kalendáriumi is hasznos ember, ha jó naptárt szerkeszt, s a ki egyebet sem tett, mint a közönséget mátul hónapig mulattatta, hasznos dolgot cselekedett, s hogy azok a kisebb tehetségű emberek, a kiknek lélekzete segíti élesztetni azt a lángot, mely nem tudom én miért és nem tudom hol lobog? előttem mind igen derék emberek s egyiknek sem fogom szemére vetni soha, hogy mért nem nőtt nagyobbra? Tán még ráérnek.” JÓKAI MÓR, *Bajza Lenke munkái* = J. M., *Cikkek és beszédek*, V., (1850–1860), s. a. r. H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 91–92.

⁵⁸ GYULAI 1908, 299.

⁵⁹ BULYOVSZKY Lilla *Novellái*, I–IV., Pest, Müller Emil könyvnyomdája, 1855–1857.

⁶⁰ „Az írónögről irt ötödik cikkemben a többek közt ez áll: »Egyik írónőnk, ki jeles színésznő, nagy hasznát veszi szerepeinek, innen is onnan is kívág egy egy jelenetet vagy phrasist.« Minthogy e képes kifejezést sokan szó szerint veszik s úgy értik, mintha én a tisztelt írónőt plágiummal, egyes jelenetek, phrasisek átírásával vádolnám, kénytelen vagyok mind az ő, mind a magam érdekében kimagyarázni magamat. A tisztelt író beszélyeiben *sehol sincs plágium*, azonban költészete anyagául nem annyira az életet veszi, mint inkább a színpad ugynevezett conventionalis alakjait, szenvedélyeit, csinyeit, mint némely kül- és belföldi színész drámairó. Cikkemben a tisztelt író műveit nem bírálván, hanem mellékesen érintvén, csak szavaim kimagyarázására érzem magam kötelesnek s nem egyszersmind állításom bebizonyítására; ez utóbbi messze vezetne, hosszú és részletes bírálatot kellene írnom, mihez sem időm, sem

való korábbi szóváltás is, hiszen Gyulai támadását a divatlapok ellen indította. Szerepe lehetett továbbá az Egressy Gáborral való, a Ristori-cikk kapcsán kialakult vitának is, amelyre főként a Shakespeare-re tett rövid utalásból lehet következtetni.⁶¹

Az *Írónők* tehát több szállal is kapcsolódott más témájú, korábban lezajlott vitákhoz. E feltételezést a korabeli lappiac ismerete is erősítheti. Tenger-nyi divatlap még nem hemzsegett az abszolutizmus magyar lapkiadásának körülményei között. Gyulainak a divatlapokkal kapcsolatos kijelentései alapján az *Írónők* szenvedélyes hangnemét az említett lapok hasábjain a közel-múltban (1857-ben és 1858 elején) zajló jelenségek váltották ki. Az 1849–1859 közötti időszak divatlapjai közül gyakorlatilag öt olyan sajtóorgánum jöhetett szóba, amelyre Gyulai utalt: a *Hölgyfutár* (1849–1864, szerkesztője 1856–1862 között Tóth Kálmán), a *Divatcsarnok* (1853–1863, szerkesztője az 1845-ben Petőfit élesen támadó Császár Ferenc), a *Délibáb* (1855–1858, szerkesztője Friebeisz István), a *Napkelet* (1857–1860, szerkesztője Vahot Imre) és a *Nővilág* (1857–1864, szerkesztője Vajda János).⁶² S noha az említett lapok megcélzott olvasóközönsége elsősorban a női olvasóréteg volt, a bennük megjelent szövegeket zömével férfiak írták. Az írónőknek a divatlapok hasábjain való jelenlétével kapcsolatosan a helyzet tehát korántsem volt oly mértékű, mint amit Gyulai írása sejtetni engedett.⁶³

kedvem. Pest, máj. 19. 1858. GYULAI PÁL" GYULAI Pál, *Nyilatkozat*, Pesti Napló, 9(1858)/21, jan. 27., 2.

⁶¹ „Azonban tudnak ők [a szépirodalmi lapok] nagyon szigorúak lenni, ha bántva érzik magokat s megharagusznak. Ekkor aztán Shakespeareről is olyan kimélő iróniával beszélnek s némely, egykor dicsőített hazai tehetségek irányában mind inkább lohad határtalan lelkesülésök, melyre azelőtt sem volt semmi szükség.” (GYULAI 1908, 303.) Rakodczay Pál Egressy-életrajzában hosszú fejezetet szentel Gyulainak: RAKODCZAY, *i. m.*, 559–624. Rakodczay is kiemeli a különféle viták összefüggéseit: „A Dózsa-vita [Jókai drámájáé] a Ristori-vitában keresendő.” *Uo.*, 606.

⁶² Vö. *A magyar sajtó története*, II/1, 417–442.

⁶³ Szabó Magda Gyulai indulatát pszichológiai okokkal magyarázta, és a Gyulai életében bekövetkező nagy magánéleti fordulóponthoz, Szendrey Marival, Szendrey Júlia húgával tervezett házasságkötéséhez kapcsolta. Gyulai 1857 telén ismerkedhetett meg Szendrey Júlia húgával, Máriával, 1858 tavaszán kérte meg a kezét, esküvőjükre pedig ugyanazon év július 31-én került sor. Szabó Magda olvasatában tehát „...soha ilyen áttételesen meg nem mondták még egy leendő élettársnak, mit várnak tőle, és mi tilos a jövőben a számára, ha azt akarja, hogy feleségül vegyék.” (Szabó, *i. m.*, 189.) Gyulai, Szabó Magda szerint, valójában egy második Ercsey Juliannát keresett, aki férje boldogító anyyala, a házi tűzhely nemtője legyen, aki nem alkot, csak szende mécsvilágként világítja meg férje íróasztalát a Gyulai-életmű megszületéséhez szükséges stabil háztartás és létforma keretei között. Erre pedig a kelletnél egy kicsit

Gyulai több helyen utalt arra, és egyetlen helyen nyíltan ki is mondta, hogy kritikus hangvételű szövegét nemcsak az íróői pálya létjogosultságának tagadása céljából írta, mely álláspont kétségtelenül nyíltan felvállalt személyes véleménye volt („...puszta méltánylatunk igazolása lett volna az íróői pályának, melynek határozott ellenségei vagyunk.”⁶⁴). Tisztában volt vele, hogy a nők írói pályán való jelentkezése olyan társadalmi jelenség, amelyet sem a annak tagadása, sem pedig éles kritikája nem tehet meg nem történeti vagy pedig visszafordíthatóvá. A polémia viszont olyan közlésformának tekintette, amelynek elsősorban a közvélemény formálásában, alakításában volt szerepe: „...a magyar közvélemény – írta – vagy egészen az íróőség mellett van, vagy azt csak tréfás oldalról fogja föl. Ily körülmények között némi visszahatást idézni elő, némi éles polemiával támadni meg e divatot, sem botrány-hajhászat, sem don quixotteria.”⁶⁵ A vita tétje ugyanis nem a nőknek a magyar irodalmi életbe való bevonulása volt, hiszen, ha nem is számottevő mértékben, de a bevonulás már megtörtént, hanem a kritikának a jelenség értelmezésében szerepet játszó közvéleményalakító funkciója. Gyulai pedig azt is világosan látta, hogy ebben a folyamatban és a rendelkezésre álló mediális feltételek között a napisajtónak volt meghatározó szerepe.

A szabadságharc utáni speciális helyzetben, amikor az irodalmi műbírálat számára még nem állt rendelkezésre szakszerű kritikai folyóirat, mint amilyen az 1847-es Szépirodalmi Szemle volt, a műbírálat fórumává vagy az aránylag rövid életű szépirodalmi lapok, vagy pedig a napilapok tárcarovata vált. A hírlapirodalomnak a nemzeti lét fenntartásában az abszolutisztikus monarchia keretein belül így kitüntetett, sőt elsődleges jelentőséget tulajdonított a kor vezető értelmiségi rétege. A korabeli diskurzusban a nemzeti irodalom a nemzeti léttel vált azonossá, a hírlapirodalomra pedig gyakran tekintettek úgy, mint amely nemcsak iskolája az íróknak, próbaköve a serdülő tehetségeknek és a felmerülő, születő eszméknek, hanem mint ami küzdtere is mindezeknek. „Itt verődik le, mi salak, mi napi életre sem méltó, innen száll fel mi tartós, mi százados, mi örök életre érdemes.” – állította idős Teleki Domokos gróf egyik, 1857 decemberében a Pesti Naplóban megjelent írásában.⁶⁶ A hírlapokkal asszociált nevelő funkció mellett erőteljes szelekciós

emancipáltabb, ráadásul a nővérét, Szendrey Júliát eszményképének tartó Marit még időben jó volt figyelmeztetni. (Uo., 188)

⁶⁴ GYULAI 1908, 293.

⁶⁵ Uo., 292.

⁶⁶ Id. gr. TELEKI Domokos, *Hírlapirodalmunk*, Pesti Napló, 8(1857)/282, dec. 10., 2.

funkciót is tulajdonítottak e lapoknak, mely funkció egyfajta evolúcióelmélet jegyében (noha Darwin könyve még csak a szóban forgó évek után egy esztendővel, 1859-ben jelent meg) a legjobbak túlélését és a nemzeti panteonba való bekerülését szolgálta. A verseny pedig, ebben a tekintetben, a túlélés biztosítója, az életben maradás bizonyítója, legkifejezőbb eszköze pedig a vita, a polémia volt.⁶⁷

A viták gyakoriságára, mennyiségére is a hírlapirodalom kontextusában találunk magyarázatot. A gyors megjelenés azonnali reakciót tett lehetővé, ez pedig mennyiségileg is jelentősen megnövelhette az adott témához kapcsolódó vitairatok számát. A vitában való sikeres részvétel alapfeltétele volt azonban, hogy a vitatkozó felek a sajtóorgánum megjelenésének helyszínéhez közel tartózkodjanak. Ezzel magyarázható Gyulai Ristori-vitájának a kimenetele, melyet egy idő után kénytelen volt abbahagyni. A vitát ugyanis Berlinből vívta, cikkeinek hatását Pesten pedig főként az a körülmény zavarta, hogy Berlinben rendszerint későn vett tudomást az ellene intézett támadásokról, ily módon pedig nem tudott kellő időben visszavágni. Ezzel a helyzettel magyarázható tulajdonképpen az a tény is, hogy az *Írónők* publikálása után a Bulyovszky Lillának írt burkolt nyilatkozaton kívül Gyulai, noha heves reakciókat váltott ki cikkével, vitatkozó gyakorlatától eltérően többé nem szólalt meg. Az *Írónők* megjelenése ugyanis egybeesett életének egy jelentős fordulópontjával, házasságával és Kolozsvárra költözésével. Kolozsvárról pedig már nyilvánvalóan nem tudta, vagy nem úgy tudta volna vívni a csatát, mint a helyszínen, Pesten.

Gyulai hangnemének, vitatkozó stílusának megértéséhez fontos látnunk ugyanakkor, hogy az 1850-es évek vitái egy rendkívül hatásos kritikai tradícióba illeszkedtek, egy olyan tradícióéba, melyet még Bajza József hozott létre az Athenaeum hasábjain. A magyar sajtóban ugyanis Bajza teremtette meg azt, a nyugat-európai folyóirat-irodalomban már korábban kialakult gyakorlatot, hogy a tudományos és irodalmi kritika közéleti-társadalmi, sőt politikai tartalmú bírálattá is váljon. Az Athenaeum hasábjain vége-hossza nem volt a különböző, szenvedélyes hangú vitáknak, melyeknek egyik példája az 1840-es évek elején a francia dráma körül kibontakozó Bajza–Henszlmann polémia

⁶⁷ „Mintha vesztét érzi vala, oly munkásságot fejtett ki időszaki s különösen hírlapi irodalmunk az utolsó pár év alatt; ugyanazon téren, ugyanazon irányban több vállalatok izentek egymásnak versenyt.” Uo.

volt.⁶⁸ Ugyancsak Bajza lapjához köthető a sajtónyilvánossággal kapcsolatos azon felfogás is, mely a vetélkedést hasznosnak látta, mivel, elgondolásukban, a hibák napfényre hozását eredményezte. Gyulai Bajzát, „az irodalmi újjászületés korának utóharcosát”⁶⁹ nagyra tartotta, mint ahogy erről Bajza összegyűjtött munkáiról szóló cikke is tanúskodik.⁷⁰ Bajza mellett ugyanakkor figyelemmel kísérte a magyar műbírálat másik nagyhatású egyéniségét, Erdélyi Jánost is. A tanulmányban bemutatott kontextus Gyulai életrajzírójának azt a megállapítását igazolja, mely szerint Gyulai kritikusi egyénisége elsősorban a magyar szellemi élet terméke volt.⁷¹

Természetesen ahhoz, hogy ennek a vitakultúrának az 1850-es években, de később is, Gyulai Pál váljon központi figurájává, személyes habitusa és az általa használt prózanyelv sajátosságainak ötvöződése járult hozzá. Csengery Antal 1855-ben, a Jókai-val kialakult Ristori-vita kapcsán is mint sajátos jellemzőt említette Gyulai előadásmodorának élességét, epességét és sztoikus nyugalomra intette a kritikust.⁷² Külön tanulmányt mégerne annak a vizsgálata, ahogyan a fiatal korában gyakran, korabeli szóhasználatával élve, epelázzal küzdő Gyulai egészségügyi problémái, testi működésének zavarai kritikusi habitusát leíró metaforává váltak önleírásaiban,⁷³ majd később mások róla alkotott véleményében. Az Egressy–Gyulai-vitát részletesen elemző

⁶⁸ A vitát részletesen elemezte: KOROMPAY H. János, *Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról*, ItK, 90(1986)/5, 507–522.

⁶⁹ PAPP, i. m., 344.

⁷⁰ G. [GYULAI Pál], *Bajza összegyűjtött munkái*, Értesítő, 1852/38, máj. 1., 297–300.

⁷¹ PAPP, i. m., 347.

⁷² „Neked fáj, hogy hazai, hogy irodalmi ügyeink úgy vannak, a hogy vannak; nekem szintén. De neked az is fáj, hogy nem segíthetsz a dolgon; s e fájdalom teszi élessé, olykor epéssé előadásodat. Ez erős érzés, e hév kétségtelenül sajátásgos hatást kölcsönöz műveidnek, de emésztí saját kebledet is. Az a kritikái érzés, szellem, mely az irodalom lelkiismerete akarna lenni, saját éned ellen is fordul, emésztve, marcangolva. Igyekezzeél nyugalomra. Stoicizmusra van szükség e korban; sokat kell elviselni tudnunk.” Csengery Antal – Gyulai Pálhoz, Pest, 1855. dec. 24. = GYULAI 1961, 236.

⁷³ Az *Íróñöink* példái erre: „Csodálatos, hogy íróñöink szaporodásával a gyermekek, ifjuság, kivált a fiatal leányok számára írt olvasmányaink nem szaporodnak. Íróñöink egészen elhanyagolják e tért, nem akarnak holmi unalmas gouvernante vagy pedáns anya hírébe jönni, félnek, hogy elvesztik azon rejtélyes nimbuszt, mely őket annyira érdekessékké, költőiekké teszi a melyért oly könnyen kiállhatni a prózai lelkek élceit s az *epés kritikusok gorombaságait*.” (GYULAI 1908, 299. Kiemelés tőlem – T. Zs.) „Nekik [a szépirodalmi lapoknak] minden külföldi szempont, mely rájuk nézve nem kedvező; ők csinálnak oly magyar aesthetikát, mely szerint annyi nálunk a jeles és remekmű, mint eső után a gomba. Nekik minden túlszigor, igazságtalanság, epe, mely nem bámul föltétlenül s a jeles írókban is nagy árnyoldalakat mer fölfedezni.” (Uo., 303. Kiemelés tőlem – T. Zs.)

Rakodczay Pál szerint a heves, mozgalmas, szinte kiabáló, temperamentumosan vitázó, tegyük hozzá: „epelázás” Gyulai kritikáinak hatása abban a stílusos sajátosságban rejlik, hogy az élő nyelv vitalitását tette tudományos, írott prózájának alapvető jellemzőjévé. Rakodczay ebben látja magyarázatát annak, hogy a tudományos nyelv reformjának Gyulai (és nem társai: Greguss, Erdélyi, Salamon) lett a korabeli vezére, Gyulai, „ki beszél, midőn ír.”⁷⁴

Rakodczaynak Gyulai és a közvélemény viszonyulását illetően is volt egy figyelemre méltó megjegyzése. Nevezetesen az, hogy Gyulai arról volt híres, hogy legtöbbször akkor hívta ki a közvéleményt, amikor az valami szép, nagy dologért lelkesült.⁷⁵ Tény, hogy Gyulai szép vagy kevésbé szép, nagy vagy jelentéktelenebb dolog kapcsán, de minduntalan vitára hívta a közvéleményt. A folyamatos provokáció azonban kritikus imázsépítésének legfontosabb stratégiája volt. Az 1850-es években pedig mindez a hatalmi pozíciókat új-rarendező nemzedéki-generációs váltással esett egybe. Azokban az években, amikor Gyulai a magyar irodalmi műbírálat terén a vezető pozíciót mindinkább átvette, Toldy Ferenc, Greguss Ágost és Salamon Ferenc bíraltak a Pesti Naplóban és a Budapesti Hirlapban. Gyulai polémiáinak a tétje tehát nemcsak a megbírált művek és irodalmi jelenségekkel kapcsolatos közvélemény urálása volt, hanem az irányadásra hivatott kritikus pozíció birtokba vétele is. Lehetetlen észre nem venni, hogy Gyulai különböző kritikáiban, polémiáiban (az *Írónőink*ben is!) a „magyar kritikát” saját személyével teszi azonossá.⁷⁶ Hogy az 1850-es évek végére, az *Írónőink* megjelenése idejére sikerült egy sajátos, csak rá jellemző, összetéveszthetetlen megítélést kivívnia saját kritikus személyével kapcsolatosan, bizonyítja az a metafora, amely feltehetően Vajda Jánosnak a Nővilág hasábjain az írónővitára válaszként írt cikke egyik megjegyzéséből⁷⁷ vette eredetét: hogy ti. Gyulai Pál a tudományos irodalom azon kis tövisrózsája, melyet megkülönböztető erejűvé éppenséggel szúrós tüskéi tesznek.

⁷⁴ RAKODCZAY, i. m., 563.

⁷⁵ *Uo.*, 577.

⁷⁶ „Szegény magyar kritika már el van keresztelve hazafiatlannak, aristocrátának, oh iszonyú, még csak az a hijja, hogy nőgyölölő is legyen s ti azzá teszitek!” GYULAI 1908, 291.

⁷⁷ „Mindamellett megismerem, hogy az írónőség elensége okos ember, mert ő azt kívánja, hogy a rózsának ne legyen tövise, és ez kétségtől igen okos kívánság.

De mit tehetünk róla, ha a rózsának tövise van, az írók és költőknek – kritikusaik vannak!” VAJDA JÁNOS, *Könyvismertetés (Bajza Lenke beszélei. – Két kötet. – „Az eskü.” „A különccz.”)*, Nővilág, 2(1858)/26, jún. 27. 408–411.

Gyulai 1850-es évekbeli kritikusi tevékenységében tehát az *Írónőink*hez hasonló polemikus cikkek és a nyomukban kibontakozó viták mindennaposak voltak. E vitáknak, mint az *Írónőink*ben is hangsúlyozódik, a közvélemény befolyásolásában volt szerepe, a polémiák legfontosabb médiuma pedig a korabeli sajtó volt. Az *Írónőink*ben azonban, a polemikus szándékon túlmenően, egy nagyfokú aggodalom is kifejeződött. Gyulai többször is hangsúlyozta a szövegben az írónői pálya veszélyességét: „...veszélyes az írónői pálya, mindig veszélyes, még akkor is, ha a nő az irodalom oly ágát műveli, mely hozzá legillőbb.”⁷⁸ Érvelése szerint főként a nőket féltette e pálya számukra kedvezőtlen hatásától és következményeitől, de nyilvánvalóan mástól is tartott.

Az írónőség kérdése a hazai sajtónyilvánosságban az 1850-es évektől kezdődően tematizálódott fokozottan. Gyulai cikkét megelőzően már az 1850-es évek elején is jelentek meg kifejezetten e témával foglalkozó írások.⁷⁹ A jelenséghez hozzátartozott, hogy a sajtóban, de általában a nyomtatott nyilvánosságban a nőírók egyre többen (noha nem tömegesen) jelentkeztek munkáikkal. Az irodalom piacán való egyre jelentősebb részvételük pillanatától pedig a velük kapcsolatos tipikus reakció a kritika, az ellenállás, az averzió volt. A nyomtatott nyilvánosságban való fokozott jelenlétük újdonság volt, és mint ilyen gyanakvásra adott okot. Azt sugallta ugyanis, hogy az irodalmi produkcióban bárki részt vehet, e feltételezés pedig igencsak el-lentétben volt a romantika által kidolgozott zsenielmélettel. Gyulai szövegét azonban az tette különössé és a korábbi, hasonló témájú írásoknál jóval hatásosabbá, hogy a jelenséget eltúlozta és félelmetesnek állította be. Míg az 1850-es évek első felében megjelent szövegek is kérdésesnek látták a nők írói pályán való jelenlétét és a nemek merőben „külön hivatását”⁸⁰ vallották, továbbá a nők írói működését megszorításokkal és meghatározott területen fogadták el, összességében nem láttatták a jelenséget oly félelmetesnek és káros hatásúnak, mint ahogy azt Gyulai szövege tette. Értelmezésemben tehát Gyulai felháborodott, elutasító reakciója a ’morális pánik’ szociológiai terminusával írható le és a tömegmédiá jelenségének kontextusában értelmezhető.

⁷⁸ GYULAI 1908, 289.

⁷⁹ W.gh., *A hölgy-íróság*, *Hölgyfutár* 2(1851)/280, dec. 5., 2011–2012; D. GY. M., *Az írónőkről*, *Családi Lapok*, 3.2(1854)/2, júl. 31., 49–52.

⁸⁰ D. Gy. M., *i. m.*, 49.

A következőkben tehát e jelenség öt kritériumát követem nyomon Gyulai írónőellenes diskurzusában és a körülötte kialakult vitában.

Érintettség, aggodalom. Gyulai számos aggodalomra való okot sorolt fel szövegében az írónőséggel kapcsolatosan, legerősebb érve pedig az írói pálya nőket érintő negatív pszichológiai hatása volt. Az írónőséget először is „be nem vallott, eltakart, félbeszerbe alkalmazott” nőemancipációnak tekintette, melyet önmagában is „bohó és bűnös tan”-nak vélt, amely eltért a természet adta rendtől, és amely önnön céljaival ellentétben, nemhogy javított volna a nők sorsán, hanem éppenséggel szerencsétlenné tette őket.⁸¹ Úgy vélte, az írói pálya természetéből adódóan olyan negatív jellemvonásokat fejleszt ki a nőkben, mint a hiúság, a kacérság, a dicsőségszomj, és a nőknek a családi élettől való elszakadásához vezet. Gyulai szerint a nők az írói pálya mellett való döntésükkel eljártsszák boldogságukat, olyan örvénybe kerülnek, mely a világgal vagy a családjukkal való szakításhoz vezet. Sem a családban, sem pedig a közpályán nem érzik otthon magukat, elveszítik egyensúlyukat, az egyensúlyvesztés pedig önmagukkal való meghasonláshoz, tragikus vagy komikus sorshoz vezet.⁸² Kijelentései igazolására Gyulai konkrét példákat is hozott George Sand és Ida Hahn-Hahn személyében. Sandot boldogtalannak, Hahn-Hahnt pedig önmagával végképp meghasonlott személynek festette. Az írónői pályát végső összegzésként a „boldogtalanság pályájának” nevezte, melyen „átok fekszik, a természet és a társadalom nemesise.”⁸³

Ellenségesség. Már a felsorolt érvek is gyakran súrolták az ellenségesség határát, Gyulai azonban még ennél is tovább ment és tulajdonképpen nyíltan meg is vádolta az írónőket azzal, hogy elhagyják családjukat, angyalokból démonokká válnak⁸⁴ és esetenként prostituálódnak, hiszen, sugallja a szöveg, az is előfordulhat, hogy időnként a „bűn ösvényén” tévelyegnek.⁸⁵ Dilettán-

⁸¹ GYULAI 1908, 273–274.

⁸² *Uo.*, 276–278.

⁸³ *Uo.*, 284.

⁸⁴ „Az önkéntelenség e naivitása, mely legfeljebb csak fontolni tud, de nem kételkedik és bonczol; az érzések e hő és őszinte kultusa, melyet szemérem őriz és kötelességérzet korlátol; a józan-ság és ábránd e bűvös vegyülete, mely egymást táplálja, igazítja s egymás nélkül eltéveszti magát, az, mi a nőt szebbé, jobbá teszi a férfiúnál, angyallá, ki a földre szállott, a fény és meleg egy-egy sugarát vetni mindenüvé. [...]

Azonban oda a fény, a varázs, a boldogság, a nyugalom, az angyalból démon lesz önmagáé vagy másoké, ha túllép körén, ösztönei helyett kétélyeire hajt, érzéseit reflexiókba olvasztja föl s hiú ismereteket hajhászva, kiszárítja szívét, megbetegíti phantasiáját. S az írónőnek már pályájánál fogva e helyzetbe kell jönie.” GYULAI 1908, 279–280.

⁸⁵ *Uo.*, 278.

soknak és naivaknak kiáltotta ki őket, akik külsőségeket követve, divatból választják az írói pályát, és akik még annyi műveltséggel sem rendelkeznek, hogy legalább színvonalas gyermek- és ifjúsági irodalmat teremtsenek. Vádjai a divatlapokat sem kerülték el, hiszen e sajtótermékeket okolta elsősorban a nőíróknak a nyomtatott nyilvánosságban való megnövekedett jelenlétével.

Egyetértés, konszenzus. A felsorolt érvek és vádak forrásai nyilvánvalóan olyan szélesebb társadalmi közvélekedésekből származtak, amelyek a nők társadalmi szerepével kapcsolatos elképzeléseket érintették. Számtalan példa volna felhozható a korszakból ezzel kapcsolatosan. Gyulai maga Kisfaludy Sándor *Himfyjéből* kiragadott sorokkal illusztrálja a nemi alapon elkülönülő életterek gondolatának frappáns megfogalmazását:

Van határa a két nemnek,
S nem toldása az érdemnek,
Hanem hiba, csorbaság,
Aki ezen átalhág.⁸⁶

A korabeli irodalmi élet meghatározó személyiségei közül Arany János, Salamon Ferenc, Szász Károly voltaképpen hasonló módon vélekedett a kérdésről, még ha nem is olyan végletesen fogalmaztak a kortárs írók köteteiről írt bírálataikban, mint Gyulai az *Írónőinkben*.⁸⁷ Tompa Mihály is hasonló álláspontot képviselhetett 1856 áprilisában Arany Jánosnak írt leveléből ítélve: „Különben olvastad: hogy én milyen híres ember vagyok... Francziaor[szá]gban is; maholnap Ferenczi Terézszel, s Florával leszek egy niveau-n, s ez elég, ha a »célebre« Lisznyait el nem érhetem is.”⁸⁸ Egyfajta ironikus lekicsinylés mindenképp körüllegte a nők írói tevékenységét még a megengedőbb álláspontot képviselők részéről is. A magánlevelezésekben pedig időnként jóval sarkosabb megfogalmazások is elhangzottak. 1857 őszén például, amikor Gyulai Eötvös József támogatásával a *Remény* című zsebkönyv szerkesztésébe kezdett, mely Vachott Sándorné Csapó Mária,

⁸⁶ *Uo.*, 274. Az idézet eredeti helye: KISFALUDY Sándor, *Himfy' szerelmei. Második rész. A' boldog szerelem*, Budán, A' királyi magyar universitás' betűivel, 1807, 218. (CXXXIX. Dal)

⁸⁷ Ehhez lásd korábbi tanulmányomat: TÖRÖK Zsuzsa, *Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében = Médiumok, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 140–155.

⁸⁸ Tompa Mihály – Aranynak, Hanva, 1856. ápr. 7. = ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁNY Györgyi, Bp., Akadémiai, 1982, 685 (AJÖM XVI). Tompa itt Kertbeny Károlynak a magyar költészetet ismertető munkásságára utal. (Vö. a levél jegyzeteivel: *Uo.*, 1076.)

az 1848–1849-es forradalom után börtönbüntetésre ítélt, majd a fogságban megőrült Vachott Sándor költő feleségének megsegítésére készült, és végül a nő neve alatt jelent meg, Pompéry János, a Pesti Napló akkori szerkesztője Gyulai felkérésére kis „epigrammát” küldött a kritikusnak. Arra azonban már Gyulai sem vállalkozott, hogy a versikét egy nőíró megsegítésére készülő kiadványban megjelentesse. A Pompéry által küldött néhány sorban ugyanis a következők álltak:

Rosz néven veszik a nőnek
Ha szegény felcsap szerzőnek.
Ha *tolla* van, még nem hiba,
Hisz többnyire a nő liba.⁸⁹

Az író-nő-kérdés fontosságát és a vele kapcsolatos kulturális nyugtalanság meglétét igazolja a Gyulai cikkére született reflexiók időnként szenvedélyes hangneme, a válaszok száma és egyáltalán az író-nő-vita kialakulása a 19. század közepén.

Aránytalanság. Tények és pontos felmérések hiányában az író-nőkkel kapcsolatos 19. század közepi nyugtalanságok túlhajtottságát leginkább az bizonyítja, hogy a pálya Gyulai által festett káros hatását voltaképpen semmilyen kézenfekvő bizonyíték nem igazolta. A nőírók „inváziója” korántsem volt oly mértékű sem a század közepén, sem pedig később, mint ahogy azt Gyulai vizionálta, és jelentkezésük nem idézett elő katasztrófákat sem a társadalmi, sem az irodalmi életben, sem pedig az egyes nőírók személyes életútjában. Gyulai túlzásai a nőírók mennyiségével kapcsolatos állításai mellett több szinten is megragadhatók: túlzott általánosításaiban, hiszen annak ellenére, hogy cikket két konkrét kötet megjelenésének apropóján írta, szinte végig általános, minden író-nőre érvényes kijelentéseket tett. Jókorá túlzás volt állításainak prófétikus jellegében is, hiszen érveit valójában nem megtörtént esetekre alapozta, hanem eljövendő, még be nem következett, tehát voltaképpen rossz színben elképzelt jövőbeli eseményekre, melyeket vészmadárként jósolt meg. Ő maga írja: „...nem azon veszélyeket fejtegettük, melyeket író-nőink már magukra *vontak*, hanem azokról [!], melyeknek ki *lehetnek* téve...”⁹⁰ Írásának manipulatív szándéka pedig abban a végső erőfeszítésében is tetten érhető, hogy az író-nőket valósággal démonizálta. Vélekedéseit és meggyőződéseit

⁸⁹ Pompéry János – Gyulai Pálhoz, [Pest, 1857. nov. 26.] = GYULAI 1961, 338.

⁹⁰ GYULAI 1908, 292. Kiemelések az eredetiben.

képzeletbeli és mesterséges fenyegetettségérzet táplálta, mindez pedig a helyzet túldramatizáltságát eredményezte.

Illékonyág. Az írónővita időkeretei pontosan megállapíthatók. Gyulai cikének első része és az írására született válaszok között nem telt el több, mint három hónap 1858 áprilisa és júniusa között. Ebben az időszakban szólalt meg Szabó Richárd a Divatcsarnokban, Brassai Sámuel a Szépirodalmi Közlönyben, Szendrey Júlia ugyanott, Lázár Mórné a Hölgyfutárban, ismét Szendrey Júlia a Nővilágnak írt elbeszélésében, Jókai a Magyar Sajtóban, és még két alkalommal Brassai a Pesti Naplóban.⁹¹ Intenzív írónőellenes diskurzusról tehát voltaképpen a megjelölt három hónap leforgása alatt beszélhetünk. A téma szintén egy rövid ideig 1863-ban került még elő, miután Gyulai a Koszorúban megjelentette *Nők a tükör előtt* című írását.⁹² Ezúttal Kánya Emíliával vívott szenvedélyesebb csatát, a vitát pedig végül a Koszorút szerkesztő Arany János zárta.⁹³ Gyulainak az írónőkkel kapcsolatos pánikszerű reakciója és a vitairatra született válaszok tehát rövid ideig foglalkoztatták intenzíven

⁹¹ SZABÓ Richárd, [Nőírókról], Délibáb, [4](1858)/16, ápr. 18., 187–188; [4](1858)/17, ápr. 25., 199–201; [4](1858)/18, máj. 2., 212–213; BRASSAI [Sámuel], *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi Közlöny, 2(1858)/59–33, ápr. 25., 1397–1400; 2(1858)/60–34, ápr. 29., 1421–1425; 2(1858)/61–35, máj. 2., 1445–1449; EGY DILETTANS IRÓNÓ [SZENDREY Júlia], *Szerény felszólalás (Némi kiegészítéssel Brassai S., „Felnyitott levél”-re az írónőség ügyében)*, Szépirodalmi Közlöny, 2(1858)/71–45, jún. 6., 1702–1704; [LÁZÁR Mórné], *A nők írói jogosultsága*, Hölgyfutár, 9(1858)/136, jún. 17, 543; 9(1858)/137, jún. 18., 547; SZENDREY Júlia, A „Pesti Napló” 61. 62. és 65. száma. *Történet, mely ha még nem történt meg, megtörténhetik, s ha nem történik meg, megtörténhetnék. Közli egy elkeseredett dilettans-író, Nővilág*, 2(1858)/25, jún. 20., 385–388; 2(1858)/26, jún. 27., 401–407. Kötetben: PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, kiad. BIHARI Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és társa, 1909, 49–75 (Petőfi-Könyvtár, VIII.); JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái*, Magyar Sajtó, 4(1858)/75, jún. 24., 297; 4(1858)/77, jún. 29., 305; 4(1858)/79, júl. 3., 313. Kritikai kiadása: JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, V., (1850–1860), s. a. r. H. TÖRÖK Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–100; BRASSAI [Sámuel], *Tiltakozás*, Pesti Napló, 9(1858)/127, jún. 27., 2–3; BRASSAI [Sámuel], *Nyilatkozat a tiltakozáshoz*, Pesti Napló, 9(1858)/128, jún. 29., 2.

⁹² GYULAI Pál, *Nők a tükör előtt*, Koszorú, 1.1(1863)/1, jan. 4., 7–12; 1.1(1863)/2, jan. 11., 32–38; 1.1(1863)/3, jan. 18., 55–60; 1.1(1863)/4, jan. 25., 78–83; 1.1(1863)/5, febr. 1., 102–107; 1.1(1863)/6, febr. 8., 126–131; 1.1(1863)/8, febr. 15., 149–154.

⁹³ [KÁNYA] Emilia, *Néhány szó a nőnem érdekében*, Családi Kör, 4(1863)/8, febr. 22., 85–87; 4(1863)/9, febr. 29., 102–103; 4(1863)/10, márc. 8., 114–115; 4(1863)/11, márc. 15., 121–123; [KÁNYA] Emilia, [Nyilatkozat], Koszorú, 1.2(1863)/6, aug. 9., 141; Gy. P. [GYULAI Pál], *Válasz e nyilatkozatokra*, Koszorú, 1.2(1863)/6, aug. 9., 141–143. Kánya Emília újabb válasza: Szerk. [KÁNYA Emília], *Gyulai Pál a tükör előtt*, Családi Kör, 4(1863)/33, aug. 16., 625–627. Arany vitát záró nyilatkozata: ARANY János, *Nyilatkozat*, Koszorú, 1.2(1863)/8, aug. 23., 189. A kritikai kiadás vonatkozó helye: AJÖM XI, 457.

a közvéleményt, és ugyanolyan gyorsan csitultak el, mint amilyen hirtelen robbantak be a 19. század közepének sajtónyilvánosságába.

Összegzés:
az írók körüli pánik mint modernizációs jelenség

Tanulmányomban Gyulai Pálnak a nőírók 19. század közepi jelentkezésével kapcsolatos torzításaira, túlzásaira kívántam felhívni a figyelmet. Gyulai a nőírók jelentkezését a Pesti Naplóban 1858-ban közzétett vitairatában sokkal nagyobb problémaként mutatta be, mint amilyen az valójában volt. Szövegében helyenként valóságos társadalmi katasztrófákat vizionált. Az írói pályát választó és családjukat elhagyó nőket a boldogtalanságtól féltette, kimondatlan aggodalmai között azonban ott rejtettek a morális pánik hanyatlási diskurzusának központi elemével, a családdal kapcsolatos problémák is. A család mint a társadalmi reprodukció hagyományos alapintézménye ugyanis gyakran került elő a morális pánik okait kutató vizsgálatokban. E pánik legfontosabb mozgatórugója rendszerint a felelősség áthárítása. Ha pedig a fennálló társadalmi rendet biztosító normák reprodukciója nem teljesül, a vádak először a tradíciók kontinuitásáért felelős intézményt érintik.⁹⁴ Gyulai tehát áttételesen e normák újratermelésének csődjével, a család intézményének megingatásával és komoly társadalmi problémák előidézésével megvádolta a nőírókat.

A kritikus pánikkeltő íróőellenes diskurzusa ugyanakkor nem a semmiből ugrott elő. Egyrészt jól illeszkedett Gyulai egész kritikusi pályáját végigkísérő polemizáló magatartásába, másrészt pedig az 1850-es évek vitáktól átitatott sajtókörnyezetébe. Az 1850-es évek elején újjáalakult irodalmi élet ugyanis polémiáktól, ellentétektől volt terhes, ahol különböző irodalomfelfogással és ízlésvilággal rendelkező írói csoportosulások feszültek egymásnak. Az irodalmi élet erőviszonyai 1848–1849 után újrarendeződtek, az átrendeződés mögött pedig számos félelem és nyugtalanság húzódott meg, amelyek gyakran éles konfliktusok formájában jutottak felszínre. Gyulai íróőellenes diskurzusában sem csupán önmagukkal az egyre nagyobb számban jelentkező írókkal volt probléma, hanem azzal a közeggel, amely a sajtónyilvánosság-

⁹⁴ Vö. KITZINGER, *i. m.*, 33–34.

ban promoválta őket. Az irodalmi élet demokratizálódásának folyamata azt a félelmet erősítette a rendkívül normatív és elitista gondolkodású népnemzeti elit tagjaiban, hogy bárki részt vehet az irodalmi produkcióban, a részvétel megnövekedésével pedig az ellenőrzés esélye is csökken.⁹⁵ Ebben a tekintetben pedig férfi és nőírók voltaképpen egy kategóriába estek, gondoljunk csak arra, hogy Tompa Mihály korábban idézett levelében nem nemi alapon tett különbséget saját költészete és Ferenczy Teréz, Majthényi Flóra, valamint Lisznyai Kálmán lírája között. Gyulai exkluzív, kirekesztő irodalomfelfogása állt lényegében Jókaival való évtizedeken át tartó vitái mögött is, hiszen Jókai egészen másként gondolkodott az irodalmi életben való részvétel lehetőségeiről, jogáról és funkciójáról, mint ahogy azt nyíltan ki is fejtette a vitában Bajza Lenke munkáiról szóló írásában.

Gyulai írónőellenes polémiaja mögött tehát olyan 19. század közepi félelmek és kényelmetlenségérzetek is megfogalmazódtak, amelyeknek szélesebb társadalmi átalakulásokhoz volt köze. Úgy is mondhatnám: egyszerűbb volt az írók, mint a létező nagy társadalmi problémák ellen harcolni. A morális pánik hatásos stratégiája ugyanis a közvéleménynek a komplexebb társadalmi problémákról való elterelése a figyelemnek egy jóval konkrétabb jelenségre való ráirányításával. Ebben a tekintetben jelzésértékű az a rengeteg vita, amely az 1850-es évek sajtónyilvánosságában zajlott. Az *Írónők* voltaképpen egy krízishelyzetben született, és e krízisre adott rituális cselekvésként is értelmezhető. Mi lehetett azonban a pánikkeltés funkciója, és miért volt képes oly nagy befolyásra szert tenni Gyulai írása?

Az *Írónők*, mely a Pesti Naplóban eredetileg *Flóra 50 költeménye. Andersen meséi* címmel szerepelt, és csak utólag, a *Kritikai dolgozatok* című kötetben kapta közismert címét, a korszak egyik vezető sajtóorgánumban jelent meg. E tény már önmagában elég volt arra, hogy a lehető legszélesebb olvasóközönséghez eljusson. Az írás ráadásul rendkívül hatásos volt, hiszen túlzott az írók számával, az általuk okozott lehetséges, Gyulai által vizionált károkkal és a társadalomra gyakorolt hatással kapcsolatosan. A válaszcikkek számának hirtelen megnövekedése és az írónővita kialakulása is a sajtókontextusnak volt köszönhető: a lapok gyakori megjelenése azonnali reakciót tett lehetővé. A morális pánik megnyilvánulásai esetében a média célja ugyanis, hogy a

⁹⁵ Egyes elgondolások szerint a morális pánik ideológiai funkciója éppenséggel a demokratizálódás kordában tartása. Kitzinger szerint Geoffrey Pearson *Hooligan: A History of Respectable Fears* című könyvében a morális pánik érveinek és retorikájának elemzéséből jut erre a következtetésre. (Uo., 32.)

közönséget érzékennyé tegye a fenyegető új probléma iránt. Ugyanezt a célt követte Gyulai is: felhívta a figyelmet egy új és egyre fokozódó jelenségre, és ennek veszélyeit, tehát félelmetes mivoltát állította érvelése középpontjába. Célja, végső soron az írónövség kérdését vagy teljes mértékben támogató vagy pedig azt komolyan nem vevő közvélemény megmozgatása volt „némi visszahatás”⁹⁶ előidézésével. Ezt sikeresen el is érte, hiszen rövid idő alatt aránylag sokan megszólaltak a felvetett problémával kapcsolatos véleményük-ellenvéleményük hangoztatása érdekében. A felszólalók voltaképpen egy szimbolikus társadalmi problémára reagáltak, ez a reakció pedig nem történhetett volna meg és megnyilvánulása sem lett volna oly heves, ha Gyulai cikke nem felnagyítva és eltorzítva beszél a jelenségről.

Az írónövita a morális pánik egyik legfontosabb feltételének is eleget tett: a vitában megszólalókat (a közvéleményt, vagy tágabb kontextusban magát a társadalmat) barátokra és ellenségekre osztotta. Gyulai mellett kirajzolódik azon személyek köre, akik, ha nem is oly radikális és olykor nem egyértelmű állásfoglalással, de végső soron osztották, vagy részben osztották nézeteit: Arany János, Tompa Mihály, Salamon Ferenc, Szász Károly, Pompéry János stb. A másik oldalon pedig: Jókai Mór, a divatlapszerkesztők, több író, akik közül kiemelendő Szendrey Júlia és Kánya Emília. A különálló táborok azt is bizonyítják, hogy a morális pánik csak egyik a társadalomban létező diskurzusok közül, nem is mindig a domináns, noha mindent megtesz azért, hogy hallhatóvá váljon. Más diskurzusokkal él tehát párhuzamosan együtt, mint ahogy a nőírókról is legalább két érvelésmód volt jelen a 19. század társadalmában: egy elutasító és egy elfogadó álláspont.

A morális pániknak a Gyulai-szövegben is kimutatott öt kritériuma a félelem és fenyegetettség állapotáról, valamint fontos társadalmi értékek és érdekek veszélyeztetettségéről tanúskodik. E pánik megnyilvánulásai rendszerint a katasztrófákra adott társadalmi reakciókkal hozhatók összefüggésbe. Olyan jelzések, amellyel a társadalom valódi vagy képzelt veszélyre reagál olyan időszakban, amikor az erkölcsi határok megerősítésre vagy változtatásra szorulnak.⁹⁷ Cohen szerint a morális felháborodás gyakran a társadalmi változások feletti ellenőrzés elvesztésének vagy a státuszvesztésnek ideges (Gyulai esetében: epés) reakciója.⁹⁸ A magyar társadalom a vonatkozó években a Bach-korszakként ismeretes nyílt abszolutista önkény hatá-

⁹⁶ GYULAI 1908, 292.

⁹⁷ Vö. CSÁSZI, *i. m.*, 21–22.

⁹⁸ COHEN, *i. m.*, 224.

sait tapasztalta. Egy olyan korszakról volt szó, amikor a hatóság egy cikk miatt egyik pillanatról a másikra betilthatta a lapok megjelenését, amikor a mindennapokat a szabadságharcot megtorló önkényuralom intézkedései bénították és töltötték el a tehetetlenség frusztráló érzésével. A társadalom súlyos krízisidőszakot élt át, amely nyilvánvalóan az irodalmi életet is érintette. A sajtónyilvánosságban zajló irodalmi viták és az írók körüli pánik tehát a létező konfliktusok szimbolikus feloldásának kísérleteiként is érthetők. Az 1850-es évek átmeneti krízisében Gyulai cikke a saját maga és környezete fölött érzett bizonytalanságnak a deviánsnak kikiáltott nőírók és a közösség hivatalos intézménye, a sajtóközeg rituális konfrontációjával való feloldási kísérlete. Az íróőellenes diskurzusban a nemzeti narratíva hatalmának krízise, jelentéstartományának kommercializálódása is szerepet játszott. Az 1848–1849 utáni időszakban ugyanis a társadalmi és politikai változások gyengítették, átalakították, újradefiniálták a nemzeti irodalom tartalmát és jelentését. Gyulai íróőellenessége a nemzeti irodalmat érintő erkölcsi határok megerősítésére tett kísérletként is érthető az általa elképzelt magas irodalom fontosságának a bizonyítására, mely éles ellentétben állt a divatlapok által is képviselt üzleti irodalom koncepciójával.⁹⁹

A morális pánik fogalma posztmodern kidolgozójának, Angela McRobbie-nek a fogalom régi, eredetileg Cohen által kidolgozott elméletével kapcsolatos meglátása, hogy az kísértetiesen emlékeztet Foucault társadalomelméletére.¹⁰⁰ Foucault szerint a társadalmi kontroll modern változata nem a deviancia tagadása, hanem a másikról való beszéd jogának és a deviánsok láthatóságának a fokozása. Szemben a tradicionális társadalmakkal, ahol az uralkodó elit (esetünkben a férfi írók) reprezentációja dominálta a nyilvánosságot, a modern társadalmakban a deviánsokkal való foglalkozás áll a nyilvánosság középpontjában.¹⁰¹ Ilyenként az íróőekkel való 19. század közepi foglalkozás, az íróői életpálya lehetőségeinek, jogának és lehetséges következményeinek fokozott tematizálása (Gyulai hangnemében avagy mérsékeltbb változatban) komplex modernizációs jelenségek kontextusában is értelmezhető. Következésképp az íróővitára mint olyan, a modern társa-

⁹⁹ A tömegirodalom és magas irodalom 1850-es évek eleji viszonyának rendszerelméleti elemzéséhez vö. SZAJBÉLY, i. m., 109–122.

¹⁰⁰ Angela McROBBIE, *Postmodernism and Popular Culture*, London–New York, Routledge, 2005, 204.

¹⁰¹ Vö. Michel FOUCAULT, *Felügyelet és büntetés. A börtön története*, Bp., Gondolat, 1990, 272–273. Az összefüggést említi: CsÁSZI, i. m., 32.

dalmakban végbemenő jelenségre tekinthetünk, melyben a gyors változások és a pluralizmus eredményeképpen a konszenzuális valóság újradefiniálás tárgyává vált, és amely során a különböző értékekkel, érdekekkel és nem utolsó sorban változó irodalomfogalommal rendelkező csoportok versengő meghatározásai kerültek szembe egymással. Érdekes tehát e pánikra mint a társadalmi problémák konstrukciójának sajátos változatára, a társadalmi részvétel hatékony mobilizációs eszközére tekinteni, mely az írók körüli 19. századi felhajtás megértésében segíthet.

„Van határa a két nemnek”

Férfi- és női eszmény Gyulai Pál és körének szövegeiben

A magyarországi történettudományi kutatások nem alkalmazzák elemzési szempontként a maskulinitás és a feminitás egyidejű konstrukcióját és relációját. Amikor egy-egy konkrét esettel, jelenséggel kapcsolatban felmerül a két nem viszonyának kérdése, úgy tűnik, szinte kizárólag a női szempont érvényesül. Az elbeszélések általában a nők háttérbe szorítottságát kívánják feltárni és bizonyítani. A maskulinitás ezekben a történetekben elsősorban a változatlan libido dominandi¹ elmesélését jelenti. A tanulmányban egy gyakran hivatkozott szöveg, Gyulai Pál *Írónőink* című esszéjének apropóján azt vizsgálom, hogy Magyarországon a 19. század közepén átalakuló férfieszmény, maskulin identitás hogyan idomult az értelmiségi hivatás professzionalizálódása során formálódó szakmai identitáshoz, és ezzel párhuzamosan hogyan maradtak a női szerepekkel kapcsolatos elképzelések továbbra is a hagyományos értelmezési kereten belül.² Gyulai szövegének kijelentéseit egy körülhatárolható társadalmi csoport, az ú. n. irodalmi Deák-párt tagjainak körében kitapintható elképzelések kontextusában vizsgáltam. Kiindulópont-

A tanulmány szerzője a Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének kéziratátárosa, etnográfus-történész.

¹ Bourdieu libido dominandi fogalma, azaz az uralkodás ösztönös vágya, a férfiaság teljesítménykényszere. (Lásd erről: Pierre BOURDIEU, *Férfiuralom = Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*, szerk. HADAS Miklós, Bp., Replika Kör, 1994, 7–54.)

² Vö. Leonore DAVIDOFF, Catherine HALL, *Családi sorsok: angol középosztálybeli férfiak és nők, 1780–1850 = Férfikutatások. TÁMOP online-szöveggyűjtemény*, szerk. HADAS Miklós, [h. n.], 2011, 176. (http://ieas.unideb.hu/admin/file_4609.pdf Letöltés ideje: 2014. nov. 22. A továbbiakban: HADAS 2011.)

ként Stephen M. Whitehead megfogalmazását tartottam szem előtt, mely szerint „...a maszkulinizmusnak többféle formája és kifejezőmódja van”, amelyek a „feminitásokhoz és a »Másikhoz« való viszonyulásán keresztül” is értelmezhetők.³

Gyulai *Írónőink* című írása egy olyan szövegtörzsrészlete, amely a nőknek az irodalomban való részvételét, íráshoz való jogát boncolgatta. Ha viszont az esszé szélesebb kontextusban értelmezzük, azt is meg tudhatjuk belőle, hogy szerzője általában mit gondolt a nemi szerepekről.

A Gyulai-szöveghez kontrollforrásként néhány nekrológot és levelet használtam. A megemlékezések azért lényeges dokumentumok, mert bennük jól tükröződnek azok a férfibeállítódások, amelyeket fontos értéknek kívántak kiemelni, középpontba állítani, tehát a maszkulinitás lényegi elemeinek tekintettek. Míg ugyanis a nőiségről, a nők biológiai meghatározottságáról, az ebből fakadó jellemvonásokról, a női hivatásról a 19. század folyamán számos értekezés látott napvilágot, a férfiakról szóló hasonló jellegű szövegeket nehezebb fellelni. A férfieszményről szóló diskurzus sokkal nehezebben ragadható meg, pedig valójában minden szöveget értelmezhetünk úgy (is), hogy az a férfiakról (is) szól. A nyugati gondolkodás dualista látásmódjának egyik következménye, hogy a férfiak a reflektorfényen kívül maradtak. A történelmi források tehát akár azt a benyomást is kelthetik, hogy a maszkulinitás mindenhol, ugyanakkor sehol sincs jelen.⁴ Nem egy esetben a nőkről szóló narratívákban megfogalmazott jellemvonások ellentéteiként utalnak rá, vagy akként ismerhetjük fel e megjegyzéseket. Gyulai szövege is erre példa. A jelenség magyarázata lehet az a feltételezés, miszerint egy férfiközpontú világban a „Másik”, a Nő meghatározásának, leírásának volt mindenekelőtt jelentősége. Ha a két nem egymáshoz való viszonyát a foucault-i hatalmi paradigma mentén értelmezzük, akkor tekinthetünk a szövegekre úgy is, mint a „Másik” az „Alávetett” megismerésének, leírásának, elemzésének eszközeire. A modernításban ugyanis az ágensek ellenőrzése, alávetése, vagy éppen felemelése szorosan összekapcsolódott a róluk szóló különféle tudás felhalmozásával.

A feminitás és a maszkulinitás kérdésében azt az értelmezési keretet fogadom el, amely egyfelől többes számban használja a fogalmakat, tehát időbeli, térbeli, társadalmi sokféleségről beszél, másfelől az eseti elemzések során

³ Vö. Stephen M. WHITEHEAD, *Hatalom és ellenállás*, Replika, 10(2009)/69, dec., 131.

⁴ John TOSH, *Miként kezeljék a történészek a maszkulinitás témáját? Észrevételek a 19. századbeli Nagy-Britanniáról* = HADAS 2011, 157.

figyelembe veszi a hibriditás jelenségét is. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a különféle eszménytípusok nem léteznek tiszta formában, hiszen magukban hordozzák mindazt a hagyományt, tradíciót, tapasztalatot, amelyben megszülettek. Létrejöttük szempontjából meghatározó az adott társadalmi viszonyrendszer, a kulturális miliő, a mentalitás, az adott társadalom, valamint a közvetlen társadalmi környezet.⁵ Ezek a különbségek a 19. század utolsó harmadától kezdődő időszakban teljesedtek ki igazán, amikor a modernizáció folyamata, az emancipációs mozgalmak különböző mértékű és jellegű hatásai megeremtették a feminitás és a maszkulinitás sokféleségét, sokszínűségét, a velük kapcsolatos különböző álláspontok együttlétezését. Ha a szabadságharcot követő korszakban még nem is beszélhetünk erről a rendkívül szerteágazó sokféleségről, ez mégsem jelenti azt, hogy homogénnek kellene tekintenünk a korabeli feminitásról, illetve maszkulinitásról alkotott elképzeléseket, ideákat. Az általam kutatott csoport elképzelései sem tekinthetők az egész társadalomra érvényesnek, és a további kutatásnak a csoporton belüli eltéréseket is fel kell majd tárnia.

Olyan időszakot vizsgálok, amelyhez a különféle modernizációs folyamatok kezdete, esetünkben éppen a modern értelmiség indulása is kötődik. Az 50-es években az értelmiség jellemzői még nem váltak réteggépző tényezővé, nem kapcsolódtak teljes kizárólagossággal valamely (hagyományos vagy újonnan szerveződő) csoporthoz, hanem egyelőre szétszórta, szinte a társadalom minden rendjében megtalálhatóak voltak. A értelmiségi csoport „kezdemény-jellegének” következtében e jellemzők inkább személyekhez, kapcsolati hálókhoz kötődtek. Tágabban értelmezve: a nagy „reformkori nemzedék”, amely már jelentős értelmiségi funkciókat ellátott, és rendelkezett a kor modern polgári műveltségével, még nem szerveződött önálló értelmiségi réteggé, vagyis nem professzionalizálódott, azonban elindult ezen az úton. Elkezdődött az irodalmi és politikai szerepkörök elkülönülésének a folyamata is ezzel együtt, mégis általános volt, hogy a személyes pályákon egyszerre több társadalmi mezőhöz is tartozott az egyén.⁶ Ők voltak a

⁵ Ehhez vö.: *New Woman Hybridities. Femininity, feminism and international consumer culture 1880–1930*, ed. by Ann HEILMANN, Margaret BEETHAM, London and New York, Routledge, 2004.

⁶ Bourdieu azt a társadalmi teret tekinti mezőnek, amelyen belül bizonyos tudás monopolizálásért szimbolikus harc folyik a szakértő testület tagjai között. Vö. Loic J. D. WACQUANT, *A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel*, Replika, 1(1990)/1, 56–60.

„polihisztorok,” a társadalmilag hiteles személyek, akik megtestesítették a rendszerbeli átmeneti állapotot.⁷

A férfiaság vizsgálata John Tosh szerint három szintén lehetséges: a családban/háztartásban, a munkában és a férfiközösségekben. Ez utóbbiak a férfiak által belakott intézményeket, a homoszociális hálózatokat jelentik. Tosh a férfiközösségek kutatását különösen fontosnak tartja, nem véletlenül, ugyanis a különböző férfibeállítódások és ezek egymással való relációja itt figyelhető meg jól.⁸ Azt a társadalmi hálózatot, networkot, amelyhez Gyulai is tartozott, Salamon Ferenc nevezte el irodalmi Deák-pártnak. A „párt”-ot az jellemezte véleménye szerint leginkább, hogy „[m]indenki azt vallhatta és írhatta, a mit tetszett. Csak a rokon gondolkodás s elvi barátság tartotta össze.”⁹ Salamon a csoport tagjai között említette: Arany Jánost, Tompa Mihályt, Lévy Józsefet, Erdélyi Jánost, Szász Károlyt, Kemény Zsigmondot, Csengery Antalt, Pákh Albertet és Gyulai Pált.¹⁰ De közejük tartozott maga Salamon Ferenc is.

Az említett Tosh-féle felosztás elsősorban a 19. századi angol polgári társadalmat jellemezte, ahol az élet különböző szinterei jóval egyértelműbben voltak különválaszthatók egymástól, mint Magyarországon. Az általam vizsgált körben inkább azt látom, hogy a kör tagjai a munka, a szabadidő, a társas élet, valamint a különböző professziók egymással bonyolultan összefüggő viszonyrendszerében működtek. A személyes mikrohálózatokon keresztül folyamatosan tárgult a kör, számosan kapcsolódtak hozzájuk az irodalmi, a tudományos, a politikai és a hivatali mezőből egyaránt. Ezeket a mikrohálózatokat tekinthetjük úgy, mint az egyéni viselkedést, nézeteket potenciálisan meghatározó tényezőket.¹¹

Ebből következik, hogy a nők irodalmi mezőben való működésével kapcsolatban megfogalmazódtak véleménykülönbségek a hálózat tagjai között. Volt közöttük olyan is, aki egészen eltért Gyulai álláspontjától. Pákh Albert, Gyulai jó barátja például támogatta Kánya Emília szerkesztői ambícióit.¹²

⁷ *Polgárosodás és szabadság (Magyarország a XIX. században)*, szerk. VELIKY János, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 51.

⁸ TOSH, i. m., 161–165.

⁹ SALAMON Ferenc, *Előszó* = S. F., *Irodalmi tanulmányok*, I, Bp., Franklin-Társulat, 1889, VI.

¹⁰ *Uo.*, VI–VII.

¹¹ ANGELUSZ Róbert, TARDOS Róbert, *A magyarországi kapcsolathálózatok néhány sajátossága (Alapadatok és -összefüggések a kulturális-interakciós rétegződés vizsgálat első eredményeiből)*, Szociológia, 17(1988)/2, 198.

¹² TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 92(2011)/4, 478.

A nemi szerepekkel kapcsolatban azonban általában nem volt számottevő eltérés nézeteik között. Életútjukban, karriertörténeteikben felfedezhetjük azokat a vonásokat, amelyek hasonló tapasztalati háttérrel jelenthettek a nemi szerepekről való elképzeléseikhez is. A hálózat tagjai elveik, világszemléletük tekintetében összességében liberálisként, illetve – ha nem is gyakran deklarálták – kereszt(y)én(y)ként definiálták önmagukat és egymást.

A nyilvánosságot, a közszférát, a nemzet, a társadalom ügyeinek terét a polgár és/vagy férfivilággal azonosították. Ez volt az a saját szintér, ahol a haza, a nemzet, ezzel szorosan összekötve pedig az irodalom, a tudomány ügyeit intézték, ezek voltak azok a társadalmi mezők, ahol a női jelenlétet az esetek jó részében csak reprezentatívként fogadták el.

Gyulai azt állította, hogy ezekben a saját törvényszerűségekkal rendelkező társadalmi terekben olyan típusú gondolkodásra, szellemiségre, tudományra, képességekre volt szükség, amellyel a nők nem rendelkeztek, így itt felelősséggel nem is működhettek.¹³ Az általam vizsgált körben az értelmiségi szereptől elsődlegesen azt várták, hogy töltsen be annak a nemzeti narratívában gondolkodó, európai műveltségű, ugyanakkor nemzeti elkötelezettségű meghatározó társadalmi erőnek a szerepét, amely képes lehetett a polgárosodás folyamatának az irányítására.¹⁴ Az értelmiségszociológia terminusait használva a francia *intellektuel* és az orosz *intelligentsia* szerepkörében gondolkodtak,¹⁵ és ebben fontos szerepet nem szántak a nőknek.

A vizsgált csoportot nem választhatjuk el élesen a kialakulóban lévő értelmiségi elit többi részétől, de esetükben mégis lényeges csoportformáló erőnek tűnik, hogy nem elhanyagolható számban voltak közöttük refor-

¹³ GYULAI Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 272–307. A továbbiakban: GYULAI 1908.

¹⁴ Vö. SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005, 252.

¹⁵ Az értelmiségszociológia különbséget tesz a *professional*, az *intelligentsia* és az *intellectuel* megnevezés és a történeti értelmiségi szereptípus között. A *professional* szakértelmiségit, szakértő értelmiségit jelent. Nyugat-Európában létrejött fogalom és a polgári középosztályokhoz tartozó, magas szaktudású foglalkozási csoportokat jelöli. Az orosz eredetű *intelligentsia* a 19. században alakult ki, és a nem szerves (értsd: nem nyugat-európai) fejlődés eredményeként létrejött kelet-európai értelmiséget jelöli. Jellemző rá az erős küldetéstudat, a társadalom átalakításának vágya. Az *intellectuel* Franciaországban született fogalom és az értelmiség szellemi és morális elitjét jelenti. Saját szerepüket a társadalom „élő lelkiismereteként”, az „örök értékek” képviselőiként határozták meg. (Vö. KRISTÓF Luca, *A magyar elitértelmiség reputációja*, PhD értekezés, Bp., 2011, 19. (http://phd.lib.uni-corvinus.hu/573/1/Kristof_Luca.pdf Letöltés ideje: 2014. máj. 8.)

mátusok (protestánsok), akik elsősorban a liberális teológia hívei voltak.¹⁶ A maskulinitásról megfogalmazott véleményük így a református (protestáns) elit nagy részének álláspontját is tükrözhetette.¹⁷ Jellemzően az irodalom és tudomány intézményeiben: a folyóiratoknál, a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián is vezető szerepet játszottak. Többen nemcsak felekezeti hovatartozásukat tekintve kötődtek az egyházhoz, hanem református (protestáns) papi családból származtak: Pákh Albert apja evangélikus pap volt, Salamon Ferenc a dévai esperes fia, Szabó Károly református lelkipásztor fia, a körhöz baráti kapcsolatai révén sorolható Tanárky Gedeon nagyapja lelkész volt, apja először lelkész, majd orvos, barátja, Tóth Lőrinc drámaíró apja szintén református lelkész volt. A csoport tagjai közül többen is voltak, akik váltogatták a lelkészi pályát a világi pályákkal, vagy párhuzamosan működtek több területen. Szász Károly teológiai tanulmányai után tanárként, majd lelkészként dolgozott, később minisztériumi hivatalnok lett, végül pedig megválasztották a dunamelléki református egyházkerület püspökévé. Gyulai szintén teológiát végzett, Tompa Mihály végig megtartotta lelkészi állását. A körhöz közelálló Szilády Áron, Szász Károly közeli barátja, kiskunhalasi lelkészként foglalkozott az irodalomtörténettel és a nyelvtudománnyal.

Pályaválasztásuk során a lelkészség alternatívaként, sokszor „menekülési útvonalként” mutatkozott:

Ej [!] két vagy három év alatt el kell sorsomnak válnia. Ez alatt egy drámát vagy regényt írok, s ha tetszéssel fogadja a közönség enyém a világ, s meg élhetek akár hol, ha nem akkor egy faluba vonulok, s mint száz meg száz falusi pap szántás vetés és pálinka főzés közt leélem napjaim...¹⁸

¹⁶ Ez a teológiai irányzat a racionalizmusban gyökerezett, képviselői tudományos diszciplínaként értelmezték a teológiát. A fejlődés gondolatát és az emberi ész mindent meghatározó rendeltetését használták fel elveik kiépítésében. A vallás lényegét a vallási individualizmusban, az erkölcsi eszmény érvényesülésében látták, ennek az eszménynek a példajaként tekintettek Jézusra is. Az erkölcsi eszmény megvalósításának célját a földi boldogság és a közös előmozdításában határozták meg, a buzgó vallásosságot pedig, mint ezzel ellentétes jelenséget, az általános tudatlanságból vagy a műveletlenségből eredeztették. Dr. KONCZ Sándor, *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942, 72–108 (Tanulmányok a rendszeres teológia és segéd tudományai köréből, 6).

¹⁷ A kutatás nem tart még ott, hogy statisztikai adatokkal támasszam alá a csoport felekezeti, társadalmi háttéréről szóló megállapításaimat, ezek itt az első benyomásaim.

¹⁸ Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Kolozsvár, 1847. ápr. 29. = GYULAI Pál *Levelezése 1843-tól 1867-ig*, s. a. r. SOMOGYI Sándor, Bp., Akadémiai, 1961, 24 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 4). (A továbbiakban: GYULAI 1961.) Szász Károly így írt a lelkészségről naplójában: „Én pap akarok lenni. Különös! Eltemetni magamat, vágyaimat egy rongyos falu kalangyái, ekevasai,

Nagyobb hányaduk honorácior (lelkészi, tanári, orvosi, ügyvédi, tehát a szabad értelmiséginek tekintett) családokból származott, illetve apjuk gazdatiszt vagy hivatalnok volt, emellett többen rendelkeztek nemes (birtoktalan) ősökkel.

Szocializációjukban sok esetben meghatározó volt a nevelősködés egy-egy arisztokrata családnál, amely akár további szellemi orientációjukat, politikai elveiket, mentalitásukat is befolyásolta.

Az a politikai légkör, mely Gyulait id. Bethlen János gróf otthonában fogadta, hamar érezte sugalló erejét. Itt ismerte meg Gyulai az ellenzék legkimagaslóbb egyéniségeit: Kemény Dénes bárót, ki oly nagy szónoki erővel küzdött az ellenzék élén az örökváltságért, Zeyk Józsefet, Zeyk Károlyt, Weér Farkast, majd a tudós Teleki Domokos grófot, ki a szószéken s a hírlapirodalomban egyaránt felvette a harcot a kormánypárttal.¹⁹

Többen közülük tanítványaik kísérőjeként jutottak el külföldi tanulmányútra. A nevelősködés azonban nem volt végleges alternatíva e csoport tagjai számára. Bármennyire barátnak tűnt is az őket foglalkoztató családdal való kapcsolatuk, az alá- és fölérendeltség e feudális viszonyrendszerében nem kívántak hosszú távon megmaradni. Gyulai így írt helyzete fonákságáról Pákh Albert barátjának:

Mind ő [t. i. a gróf], mint [!] családja megbecsülnek, többet csak kivételes jellemeiktől kívánhatni, de maga a helyzet olyan mely természetemmel ellenkezik s kedélyemre leverőleg hat. Szomorúan nevetséges szerepet kell játszanom. Nem az fáj, hogy minden órában kell éreznem: a komornyiknál csak egy fokkal vagyok több, hanem, mert velük oly vidámon, fesztelenül kell társalognom, mintha hozzájuk hasonló volnék. Nem alázhatom meg magam, mert megvetnek, nem járhatok felemelt fővel, mert éreztetni fogják velem,

s legfőbb egy rozzant egyház falai és végre miveletlen, előítéletes emberek közé! – Még alig találtam embert, kinek élet célomat meg mondva azt így ne értelmezte s tehát balul és ferden ne fogta volna fel. Pedig a pont, hova vágyaim néznek egészen más. Igen is uraim pap akarok lenni! Egy éj és nappali száraz munkától le nem kötött hivatalnok, egy császár – vagy királyi táblának való szolgálatától el nem nyomott, kedveleti, vágyaival ellentétben álló foglalkozások által el nem kedvetlenített, előtte semmi beccsel nem bíró tudományok porától el nem lepott – hanem szabad, maga vágyai kedveleti szerint tudományos vagy legalább tanuló és minden esetre mivel és főképp nem magas vágyaiban kielégített boldog ember kívánok lenni.” OSZK Kt., Oct. Hung. 1080., 52. fol. A bejegyzés ideje: 1843. okt. 25.

¹⁹ Dr. PAPP Ferenc, *Gyulai Pál id. Bethlen János gr. körében*, Kolozsvár, Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, 1930, 10 (Erdélyi Tudományos Füzetek, 26).

hogy szolga vagyok. Mindkettőre teljes joguk van, s nekem nem marad egyéb, mint magamat vádolnom. [...] ...én szívesen felmondok a grófnak, ha Pesten lap mellett vagy könyvtárnál oly állomást kaphatok, mely havonként legalább 30 p. f. biztosít. A többi csak ki-szerzi az ember. Én tudok tűrni, dolgozni, szenvedni is ha díjul nyerhetem, hogy czélomnak élhessek.²⁰

Egy-egy közös helyszín szintén összekötő kapocssá válhatott a csoport tagjainak pályája során. Ilyen volt például a nagyenyedi kollégium, ahol Szász Károly, Mentovich Ferenc (fiatal korában tért át reformátusnak), Gyulai is tanultak; ők egy időben jártak oda, barátságot is ott kötöttek. De említhetjük Kemény Zsigmondot is, aki Gyulaiéknál korábban volt a tudós-professzor, id. Szász Károly (Szász Károly püspök apja) tanítványa. A másik kiemelkedő kapcsolódási pont a nagykőrösi gimnázium volt, amely számos „meg nem alkuvó” korabeli tehetségnek szolgált menedékhelyül. Arany János, Szász Károly, Szilágyi Sándor, Salamon Ferenc, Szabó Károly, Mentovich Ferenc tanítottak itt az 1850-es években.

A kiegyezést követően a Szász-, Tanárky-, Gyulai-, Szilágyi-, vagy a baráti körükhöz tartozó Szalay-család is Budán lakott, számos hivatalnok családdal együtt. A lokális közelség a családi- és munkakapcsolatokat szintén tovább erősítette. A nyári családi összejövetelek is segítették a különböző társaságok összekapcsolódását: például Kiskunhalas, ahol a Szász-család töltötte a vakációkat. Szászék nemcsak a pesti barátokat vonzották Kiskunhalasra. A kör a helyiekkel, például a már említett Szilády Áronnal egészült ki. Gyulai leányfalusi háza szintén társasági színterré vált.

A különféle kapcsolati hálók a folyóiratoknál, a Kisfaludy Társaságban, az Akadémián, 1867 után pedig a miniszteriális hivatalokban alakultak, bővültek és formálódtak tovább.

A csoport tagjai között általános tendenciaként követhető nyomon a gyakori hivatal/hivatás váltás; legtöbbször az irodalmat egzisztenciális okokból csak mellékfoglalkozásként űz(het)te. Az 1850-es években a hivatás kritériumainak még nem felelt meg az irodalmi pályá.²¹ Az irodalmi hivatásosodás folyamatában fontos szerepet játszottak a budapesti intézmények, a Kisfaludy Társaság, a Magyar Tudós Társaság, a Petőfi Társaság, de a vidéki társulatok

²⁰ Gyulai Pál – Pákh Alberthez, Gernyeszeg, 1851. aug. 2. = GYULAI 1961, 93.

²¹ Az irodalmi pályá gyakorlóit még nem rendelkeztek hosszan tartó képzés során nyert rendszerzett szaktudással. Ugyanakkor formálódott egy másik lényeges kritérium, a szakmai-etikai norma kialakítása is. Vö. Harold L. WILENSKY, *Minden szakma hivatás?*, Korall, 11(2010)/42, 22.

is. Ezen intézmények a szakmai identitás mentén szerveződtek, annak ellenére, hogy nagyon különböző volt a rekrutációs technikájuk, önértelmezésük, státusuk.²² Bourdieu szerint az irodalmi mező (a többi művészeti mezőhöz hasonlóan) egyik legjellemzőbb tulajdonsága, hogy határai szélsőségesen magas áteresztő képességgel bírnak, és az általuk kitalált posztok meghatározásának, illetve ezzel együtt a bennük egymásnak feszülő legitimálási elveknek szélsőségesen szétartó a jellege. Az irodalmi mező ugyanis nem követel sem olyan gazdasági tőkét, mint például a gazdasági mező, vagy olyan oktatási tőkét, mint az egyetemi mező. Mindennek következménye, hogy a résztvevők második foglalkozást is választanak maguknak.²³

Azoknak, akik folyóiratoknál, szerkesztőségeknél helyezkedtek el, vagy tanárok voltak (mint például Gyulai későbbi egyetemi oktatóként), nem mindig volt szükségük arra, hogy párhuzamosan több hivatalt vállaljanak. A Deák-kör tagjainak többsége ennek ellenére a tanári, szerkesztői, hivatali, politikai, egyesek lelkési tevékenységüket váltogatták (ez sokszor jelentett egyben lakóhelyváltogatást is), illetve párhuzamosan több feladatot próbáltak ellátni. Az új pályáívek új kihívások sokaságát jelentették az egyén számára. A polgárosodás, a professzionalizáció változékony világához kellett alkalmazkodniuk azoknak a férfiaknak, akiknek születését, neveltetését, valamint szocializációját egyfelől a nemesi mentalitás, másfelől a reformkor polgári törekvései, műveltségisménye, illetve a szabadságharc ígéretei és büvölete határozta meg. A férfiasságról, a férfi nemi szerepekről való elképzeléseikben a szabadságharcot követően még élt a korábbi időszakból fennmaradó polihisztorság és a nemzet szolgálatára való elhivatottság eszménye, másfelől már jelen volt a professzionalizálódáshoz (szakosodáshoz, intézményesüléshez) elengedhetetlen képességek meglétének igénye.

Nem volt könnyű az új körülmények között felépíteni karrierjüket. Az életpálya eltervezése ugyanis jóval nagyobb tudatosságot, elszántságot, rugalmasságot és mérsékletet igényelt mint korábban. Élt még ugyan köreikben az a szenvedélyes magatartás, amely a reformkor, de főképpen a szabadságharc idején elengedhetetlen volt az eszményi férfi képéhez. Az új helyzetben azonban az önkorlátozás, az önuralomra való képesség, a higgadtság volt

²² T. SZABÓ Levente, *A modern irodalmár hivatás kialakulásának társadalomtörténete. Módszertani vázlat a társadalom- és irodalomtörténet kapcsolatának új irányához* = T. Sz. L., *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, KOMP-Press Korunk, 2008, 206.

²³ Pierre BOURDIEU, *A művészet szabályai. Az irodalmi mező genezise és struktúrája*, Bp., Budapesti Kommunikációs és Üzleti Főiskola, 2013, 248–249.

a jövőépítés záloga. Csengery Antal például Deákról való megemlékezésében kiemelte, hogy bár természetétől fogva szenvedélyes ember volt, a köztanácskozásokban, amelyeknek méltóságát mindig megőrizte, bámulatos erővel uralkodott magán és szenvedélyein.²⁴ A visszafogottság és önuralom az 1850-es éveket meghatározó politikai helyzetben is hasznos eszköznek bizonyult mindamellett, hogy a polgári mentalitás alapvető elemének tekintették. Példaértékűvé váltak tehát azok az attitűdök, amelyeket a tisztességes polgári lét megvalósításához nélkülözhetetlennek gondoltak.

A diplomatikusan, együttműködő magatartáshoz a közéletben és a hétköznapi életben egyaránt elengedhetetlennek ítélték a férfias bizalmat, amelyet a másik fél (férfi) korrektségében való hit alapozott meg. A lovagiaság eszményének megnyilvánulását már nem a harci küzdelemben, hanem a közélet, a nyilvánosság színterein képzelték el. Az új eszménykép olyan magatartást jelölt, amely mindennemű jogsértés ellen fellépett, „mindenki jogában magát a jogot védte, (amely) a joguralom fentartását az erkölcsi világlrend érdekében nélkülözhetetlennek tartotta.”²⁵

Fontos férfias attitűd maradt az eszmékhez való ragaszkodás, a „[r]endületlen hűség a hazához, csüggedés és elbizakodottság nélkül...”²⁶ A nyilvánosságban a szerénységet találták rokonszenves vonásnak, elutasították a csupán szereplésért, figyelemért való fellépést, a polgári mértékletességet, a puritánságot pedig egyre nagyobb elismerés övezte.

A nőket azért is kívánták távol tartani a nyilvánosságtól, mivel a hiúságot alapvetően női tulajdonságnak tekintették. Másfelől úgy gondolták, hogy a nők között nem alakulhat ki szolidaritás és bajtársiasság, nincs meg bennük az együttműködésre való képesség.

A megemlékezésekben a széleskörű műveltséget, a többféle területen való jártasságot hangsúlyozták, a polihisztorságot eszményítették továbbra is. Gyulai például Csengery Antalról szóló megemlékezésében kiemelte, hogy: „Nemcsak az erkölcsi tudományokban búvárkodott, a természettudományokat is kedvelte, a művészetek iránt is érdeklődött, kivált a költészetten csüggött nagy szeretettel.”²⁷ Ehhez járult hozzá a polgári foglalkozásokhoz elengedhetetlenül szükséges szakértelemnek, hivatástudatnak, pontosságra,

²⁴ CSENERGY Antal, *Deák Ferencz emlékezete*, Bp., Franklin-Társulat, 1877, 35.

²⁵ *Uo.*, 20.

²⁶ GYULAI Pál, *Vörösmarty Mihály* = GYULAI Pál *Munkái*, IV., *Dramaturgiai tanulmányok és emlékiratok*, Bp., Franklin-Társulat, [é. n.], 126. A továbbiakban: GYULAI [é. n.]

²⁷ GYULAI Pál, *Csengery Antal* = GYULAI Pál, *Emlékiratok*, I., Bp., Franklin-Társulat, 1902, 196.

összeszedettségre való képességnek, kiszámíthatóságnak, szorgalomnak és kötelességtudásnak a felmagasztalása. A férfiasság eszményével kapcsolatos elgondolásokban tehát a kötelességtudás, a megbízhatóság vált normatív követelménnyé. Az eszményi férfiasságot az az egyén képviselte, akire a munkahelyén és a családi életben egyaránt lehetett támaszkodni, aki kiszámítható jövőt biztosított.

Gyulai Eötvös Józsefről szóló emlékbeszédében Eötvös modernségét hangsúlyozta, azt, hogy egyszerre volt buzgó magyar és egyben világpolgár. A tettekkel szemben az eszme, a szellem embere volt, aki az élet minden területén – a költői és a politikai pályán, valamint a magánéletben – egyformán ragaszkodott eszményeihez: „...boldog és gyöngéd férj, szeretett és gondos atya, hű és fölázdozó barát volt.”²⁸ Gyulai elgondolásában tehát egyszerre képviselte a polgári és az arisztokratikus értékrendet: „...Eötvös demokratiai hajlama, melyet aristocraticus formák mérsékeltek s vallásosság szentelt meg, s irigység és gyűlölet helyett emberszeretet és igazságérzet élesztettek.”²⁹ Demokratizmusára jellemző volt, hogy együtt dolgozott a „nép gyermekeivel” – akik közé Gyulai önmagát is sorolta. Az Eötvös József képviselte férfiasságban Gyulai az arisztokratizmusnak azt a pozitív konnotációját vázolta föl, amelyet az emelkedettséggel, finomsággal, tartózkodással, becsülettel szoktak azonosítani. Mindezek mellett azonban polgári erényeire helyezte a hangsúlyt. „Polgár volt élvezeteiben, szokásai- és életmódjában. Egyszerű, munkás és szeretetreméltó. Becsületét, önzetlenségét rágalmozói sem vonták kétségbe. [...] ...eszményein csüngve, fölemelt fővel feddhetetlenül ment végig a közpályán...”³⁰ Írói munkásságának méltatásakor kiemelte azt a tényt is, hogy érzékenyen közelített témáihoz: „A reflexio és érzés csodálatos módon egyesül benne, mintha fejével érzene és szívével gondolkodnék.”³¹ Az érzékenység a 19. században a romantika hatásának is köszönhetően a polgári eszmény részévé vált és az „új férfiasságban” fellelhető feminin jellemzők – mint például a gyöngédség, karitativ érzés – egyike lett. Eötvöst mint politikust például úgy jellemzik, hogy „...első reformindítványában inkább az általános emberi érdek vezeti, mint a tisztán nemzeti, s a társadalmi bajok élénkebben érdeklik, mint a politikai bonyodalmak. [...] A »Szegénység

²⁸ GYULAI Pál, *Báró Eötvös József* = GYULAI [é. n.], 23.

²⁹ *Uo.*, 24.

³⁰ *Uo.*, 22.

³¹ *Uo.*, 21.

Irlandban» című értekezése szintén a szenvedők és elnyomottak kérdésével foglalkozik.³²

Gyulai Arany Lászlóról írt nekrológjában azokra a tulajdonságokra fókuszált, amelyek elképzelése szerint irodalmi pályáját segítették elő. Ezek között kiemelkedő fontosságúnak tartotta a hivatalnoki lelkiismeretességet. Arany Lászlóval kapcsolatban arra is kitért (ebben a körben erre ritkábban találunk utalást), hogy szerette a férfias sportokat, a vívást, a tornázást és a gyaloglást „erdőkön és hegyeken át.”³³ Mindazokat a foglalatosságokat tehát, amelyeket Hadas a modern férfi sporttevékenységei között tárgyal.³⁴

A kialakuló professzionális értelmiségi pályákon az előmenetel lett az egyik fokmérője a polgári világban elérhető presztízsnak. Ebben a kontextusban az a kérdés tűnik relevánsnak, hogy az értelmiségi, hivatali pályák között vajon mennyiben jelenthetett tervezhető jövőt az irodalmi (művészeti) hivatás a (leendő) középosztály számára. Gondolok például az írói pálya tervezhetetlenségére, számos bizonytalansági tényezőjére, amelyek között nem elhanyagolható paraméter volt a tehetség.³⁵

A Gyulaiékat követő nemzedék számára azoknak a képességeknek a kondicionálása, amelyek segítették a hivatali ranglétrán való emelkedést, a választott hivatásban való előmenetelt, már a nevelés részét képezte. Szász Károly írta például fiának, amikor az Csáky Albinnál gyakornokoskodott:

...de mindent összevéve mégis azt reméljük, a sok és sokféle emberrel való érintkezés s abban a körben létel csak hasznodra válik, egy s más tekintetben sokszor tesz vagy tűr az ember olyant, ami nem éppen kellemes, vagy amire kedve nincsen – de a mit vagy jó következményeiért, vagy pusztán kötelességből is meg kell tennie.³⁶

Szász útmutatást adott arról a hozzáállásról is, amellyel a hivatali ranglétrát sikeresen végigjárhatták.: „...csak türelem; a hűségesen munkálkodóknak s mohón nem nyugtalankodóknak, mindig megjön a napjuk.”³⁷ Szász Károly

³² *Uo.*, 24; 25. Az „...együttérzés és az egyenes kiállás egybeolvadt azokkal a testi és lelki erényekkel, amelyekkel a modern férfinak rendelkeznie kellett.” George L. MOSSE, *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása*, Bp., Balassi, 2001, 48.

³³ GYULAI Pál, *Arany László* = GYULAI [é. n.], 131.

³⁴ HADAS Miklós, *A modern férfi születése*, Bp., Helikon, 2003. A továbbiakban: HADAS 2003.

³⁵ Ennek a kérdésnek a megválaszolásához szükséges lenne az egész irodalmi mező áttekintő elemzése.

³⁶ Szász Károly – ifj. Szász Károlyhoz, Halas, 1889. aug. 11., Ráday Levéltár (továbbiakban: RL) C/97, 62. doboz.

³⁷ Szász Károly – ifj. Szász Károlyhoz, Halas, 1893. szept. 28., RL C/97, 62. doboz.

intelmiei azokra a beállítódási mintákra utaltak, amelyeket a polgárság elvárt tagjaitól: engedelmisséget az autoritásnak, a másokhoz való igazodást, a „*késleltetettségi kondicionáltság* megkívánta önkorlátozó technikák”³⁸ elsajátítását, az önfegyelmet.

Hadas Miklós könyvében egyes sporttevékenységek elemzésével mutatta be azt a folyamatot, amelynek során „kiformálódott” a 19. század új férfieszménye: az önmagát kontrolálni, fegyelmezni tudó, jövőre irányuló, céltudatos, racionálisan versengő társadalmi lény, a magát egy közösség kooperatív tagjának tekintő polgári modell.³⁹ A professzionalizálódó irodalmi, politikai, egyetemi, hivatalnoki pályán mozgó férfiak a társadalmi tereket ugyanakkor továbbra is küzdőtereknek tekintették, ahol viszont már csak az „új” férfitulajdonságokkal lehet versengeni.

Gyulai *Írónőink* című esszéjében a férfivilág, vagyis a közélet és az ekkor újraformálódó irodalmi mező, a professzionalizálódó irodalmi hivatás ugyancsak az állandó harc színtereként jelent meg. Gyulai szövegében, miközben megkísérelte lebeszélni a nőket arról, hogy írónőként kívánjanak szerencsét próbálni, a háttérben kirajzolódnak a férfilet nehézségei, küzdelmei is. Tapasztalata szerint a férfi a társadalom többi férficsoportjainak tagjaival, íróként az irodalmi mezőben pályatársaival, az elismertetésre és szakszerűsége törekvő kritikus pályán a közönséggel, a közvéleménnyel, a szakmai körökkel, nem utolsó sorban pedig önmagával mint egy hivatás gyakorlójával, az alkotóemberrel állt folyamatos küzdelemben. Az értelmiségi férfilet sajátosságának tartotta a pályaválasztás, és sok esetben a pályamódosítás küzdelmeit, amelyről egyik levelében is említést tett: „Én most a pályaválasztás kérdésénél állok, mely naponként bonyolultabb előttem s naponként aggaszt s határzatlanabbá tesz, mint valaha.”⁴⁰

Mindazon küzdelmekhez, amelyeket a férfilet elengedhetetlen részének tartottak erős akaratra, becsvágyra, a nagy célok véghezviteléhez szükséges, a teremtés előfeltételének tekintett dicsőségszomjra, a munka komolyságára, a gondolkodás szigorúságára, tervezésre, kötelességtudásra, önfeláldozásra volt szükség. A közzsféra ridegségének, sivárságának, nehézségeinek legyőzését csak a monotonitátiús képessége tette lehetővé. (Erre próbálták a polgárokat az egyes sporttevékenységekkel, például a gimnasztikával is, kondicionálni). A női tevékenységek színterének tartott családban a női attribútumok,

³⁸ HADAS 2003, 206. Kiemelés az eredetiben. – S. Sz. K.

³⁹ *Uo.*, 314.

⁴⁰ Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Kolozsvár, 1847. ápr. 29. = GYULAI 1961, 24.

az érzelmek, a szeretet játszotta a főszerepet. Gyulai ezen két szintér, a magánszféra és a külső világ összeegyeztetésére pedig csak a férfiakat tartotta képesnek.

A férfi-beállítódásokban történő változás, amelyeket Hadas az eliasi paradigma szerint a civilizáció folyamataként írt le, így három lényeges elemet tartalmazott: az interdependenciát, a feszültségek egyensúlyát és a funkciómegoszlást.⁴¹ A társadalmi függőségek egyre bonyolultabbá váló hálózathoz való alkalmazkodás, az új viszonyok közötti eligazodás eredményeképpen formálódott a maszkulinitás. A változások önmagukban is sokféle új feszültséget hoztak az egyes társadalmi csoportok között, elsősorban a hagyományosan uralkodó elit és a feltörekvő meritokratikus foglalkozási rétegek között, illetve azokon belül is. A férfi-beállítódások sokfélesége létezett tehát egymás mellett. Elég arra emlékeztetnünk, hogy a párbaj, mint a férfibecsület megvédésének egy korábbi eszköze, ha megváltozott formában is, de a 20. század elejéig továbbélt. Hadas többek között a párbajt és a 19. században terjedő sportot, a vívást összehasonlítva éppen a civilizáció folyamán létrejövő beállítódási elemek közötti különbségekről írt. Míg a párbajban egy korábbi férfi-beállítódás jellemzői játszottak főszerepet, a férfibüszkeség, a törhetetlenség, a harcosság, az azonnali kielégülés igénye, addig a vívás a fegyelmezettség, a visszafogottság, a türelem, a rafinéria, az önuralom, a belső elfojtás, azaz a polgári minta meghatározó késztetettségeit erősítette.⁴² Érdekes ebből a szempontból Gyulai Tóth Kálmánnal vívott párbaja. Az elmesélt történet szerint a szakmai alkalmasság, illetve az irodalmi mezőben érvényes szaktekintély-kérdés állt a konfliktus középpontjában, tehát egy, kizárólag a professzionalizáció szempontjából értékelhető aspektus. Ha hihetünk a krónikának, a hagyományos férfibecsület megvédésének eszközét, a párbajt valójában szatirikus formában, Gyulai szakmai harciasságát egy korábbi férfi-beállítódás értelmezési keretébe emelve kívánták kipellengérezni. Tóth Kálmán tehát valójában azért hívta ki párbajra, mivel azt gondolta, hogy Gyulai elmenekül annak fizikai formája elől. De a párbaj realizálódott, így tehát mondhatjuk, hogy a kizárólag szellemi harcra alkalmas terepeken is felbukkanhattak a korábbi férfiasság elemei.⁴³

⁴¹ HADAS 2003, 21.

⁴² *Uo.*, 100.

⁴³ Az esetet Kacziány Géza így örököltette meg:

Gyulai „...Tompának és Erdélyinek is neki vágott, s lecorpázta őket álnév alatt kiadott rossz verseikért.

A férfiak és férficsoporthoz tartozók küzdőterének tekintett nyilvánosságokban jelent meg egy új szempont, új tapasztalat, új entitás: a női. Értelmezhetjük úgy, hogy a női emancipáció kérdésének felszínre kerülése a meglévő helyzetet tovább bonyolította. Akkor is így van ez, ha az új férfitapasztalásokat, ha a polgári férfieszmény térhódítását, a hivatalnoki, értelmiségi foglalkozások professzionalizációját mint emancipációs folyamatot értelmezzük,⁴⁴ és a férfiasság eszményének változását hatalmi átrendeződésnek tekintjük, amelynek során a férfi és női tapasztalatokban megjelenhettek a hasonlóságok.

Gyulai egyetértett azzal a közkeletű véleménnyel, mely szerint a nemi szerepek biológiai meghatározottságúak. Úgy gondolta, hogy bár a nők szellemi tulajdonságai egyenrangúak a férfiakéval, mégis egészen „másneműek”, ennek következtében pedig csak meghatározott körben lehetnek hasznosak, működőképesek és jótékonyak.⁴⁵ Úgy vélte, ha a nő ösztöneit követi, „temérdek tulajdonságait felkarolja”, beteljesítheti azt az anyagi szerepet (mások boldogítását), amelyre (el)rendeltetett. Ha ellenben túllép saját körén, akkor az anygából démon, azaz a családi és a társadalmi élet pusztító eleme válhat.⁴⁶ Gyulai bezárta a nőt a magánszférába, illetve a nyilvánosságok azon tereibe, amelyeket a magánélet kiterjesztéseként, a társadalmi anyaság színtereként gondoltak el. Továbbá azt is állította, hogy a nő alkalmatlan a férfivilág, a férfigondolkodás megértésére. Arra hivatkozott, hogy a nőírók által megalkotott férfialakok torzok, nota bene a nő nem érti a férfit, és nem érti a társadalmat.⁴⁷ A nőknek az irodalmi életben betöltött szerepével kapcsolatos elgondolásai sem különböztek jelentős mértékben attól, amit a mindennapi életben elképzelt szerepükkel kapcsolatosan gondolt.

Állandó vesszőparipája azonban Tóth Kálmán volt, kin minden kínálkozó alkalommal ütött egyet. Tóth végre megunt a dolgot és barátai biztatására rá akarván ijeszteni Gyulaira, párbajra hívatta. Mindnyájan előre nevettek, miként fog Gyulai meghátrálni [...], azonban elszámíták magukat...

A párbaj megtörtént pisztolylyal. A véletlen, mert Tóthnak nem volt szándékában az, hogy kárt tegyen a kis »nyilas«-ban (ez volt Gyulai írói jele), azt akarta, hogy Tóth golyója Gyulai ballábába fúródjék, Gyulai fájdalmasan eljajdult, s fölkapta meglőtt lábát s a másikon ugrálva, kiáltá Tóth Kálmánnak:

– Jól lősz, jól lősz, de azért mégis rossz verseket írsz.” KACZIÁNY Géza, *Híres magyar párbajok*, Bp., Kohn Testvérek, 1889, 164.

⁴⁴ Vö. VÁRI András, *Félfprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában*, Korall, 11(2010), 167.

⁴⁵ GYULAI 1908, 274.

⁴⁶ Uo., 279–280.

⁴⁷ Uo., 282–283.

Az „írónöség” kapcsán nemcsak a férfi és női lét különböző rendeltetése foglalkoztatta, hanem ugyanolyan súllyal esett latba nála a szakmaiság kérdése is. Az irodalom professzionalizálódásában ugyanis (mint más hivatások esetében) a profizmus és a dilettantizmus kérdése meghatározó jelentőségű volt. Az irodalommal való foglalkozás elterjedtsége, melyet a női jelenlét nyilvánvalóan számbelileg is növelt, Gyulai elgondolásában a hivatásosodás folyamatát lassította. Gyulai számára a nők szakértővé válása lehetetlennek tűnt, ezért úgy ítélte meg, hogy a szakma igényei és védelme érdekében is távol kell őket tartani az írói és más közéleti pályáktól. A nők művelődéshez való jogát nem kérdőjelezte meg, sőt elengedhetetlennek tartotta. Levelezéséből kiderül, hogy ő maga is a művelt és szellemes nők körében érezte jól magát a magánéletben. Szendrey Júliával való találkozásáról például így írt barátjának:

Beszéltünk mindenről, a költészetről, férjéről, Sandról, Byronról, vitatkoztunk a nőkről, férfiakról neveltünk egymás ötletein, aztán érzelegtünk, hogy gunyoljunk. Nem csodálkozom, hogy Petőfi oly ábrándosan s mondhatni örülten szerelmes volt bele. Különös nő s hogy férje nem ugyan reá vonatkozó szavaival éljek, jó, szép mintegy [!] angyal s elmés, mint az ördög. Sand Georg féle jellem, de hódítóbb alakban.⁴⁸

Gyulai a nők irodalmi részvételét bizonyos műfajokban el tudta fogadni, mert úgy gondolta, hogy vannak területek, ahol női tapasztalatra van szükség. Ilyennek tekintette a gyermekirodalmat vagy az életvezetési tanácsadó műveket. Ezeket a műfajokat azonban a nők Gyulai tapasztalata szerint kevésbé művelték szívesen.⁴⁹ Nem véletlenül, hiszen az irodalmi mezőn belüli pozíciót az is meghatározta, hogy ki milyen műfajban alkotott.⁵⁰ Ebben, a kizárólag férfiak által kanonizált rangsorban a meseírás, a gyermekirodalom, a tanácsadókönyvek egészen kis presztízsű műfajt jelentettek. Gyulai ezért tapasztalhatta, hogy az irodalmi küzdőtéren megjelenő nők elsősorban a magas presztízsű műfajokkal, a költészettel vagy a regényírással akartak maguknak pozíciót nyerni, hiszen nemükből adódóan amúgy is hátránnyal indultak.

Ha a Deák-párt tagjainak házasságkötési stratégiáját vizsgáljuk, úgy tűnik elsősorban (ez is további kutatást igénylő téma), olyan nőket választottak,

⁴⁸ Gyulai Pál – Szász Károlyhoz, Gyömrő, 1850. júl. 14. = GYULAI 1961, 50.

⁴⁹ GYULAI 1908, 286; 299.

⁵⁰ BOURDIEU 2013, 254.

akik a magánszféra működőképességét, a polgári élet alapértékét szolgáló családeshemény realizálását biztosították számukra. Azokról a nőkről, akikről bővebb információval rendelkezünk elmondható, hogy férjük bármilyen funkció(ka)t vállalt, vagy bármilyen új élethelyzetbe került, az adottságokhoz megfelelően alkalmazkodtak. Sőt, a férj közéleti munkájához, hivatásbeli előmeneteléhez nélkülözhetetlen kapcsolati háló fenntartásához is hozzájárultak. Gyulai felesége, Szendrey Mária, korán meghalt, de életében mindvégig biztosította a Gyulai alkotó munkájához, mobilitásához szükséges nyugodt hátteret. Házasságkötésük után Gyulai egyik pártfogójának ezt írta:

Hála istennek sem én, sem Mari nem csalódtunk egymásba. Jó angyalunk vezetett minket az oltárhoz s öröködi napjaink felett. Egymást szeretve, a világtól elvonulva, megelégedve azzal, mit sorsunk nyújt, egészen egymásnak és szerény tűzhelyünknek élünk. Mindazon órák, melyet nem fordítok hivatalos foglalkozásaimra, vagy tanulmányra, neki áldozom. S mily hamar telnek az órák, s minő nyugodt boldogságot árasztanak!⁵¹

Tanárky Gedeon felesége Báthory Gábor nagykőrösi lelkész lánya, Báthory Gábor püspök unokája, Báthory Mária volt. Az államtitkárról való megemlékezésében így jellemezte őt Tóth Lőrinc:

...nő, ki föl birt emelkedni arra a magaslatra, hogy férje kötelességeit, melyeket a közpálya reá mért, teljesen megértse s méltányolja, őt attól, a mi lelkének hivatása volt, soha vissza ne tartsa, s amellet abban a megnyugvásban részesítse, hogy a férj s atya hiányát a házi tűzhelynél, a gyermekek nevelésében s az anyagi eszközök okos, takarékos felhasználásában bölcsen s erélyesen helyettesítse.⁵²

Az irodalmi Deák-párt tagjainak feleségei tehát elsősorban jó háziasszonyok voltak, határozott elképzelésekkel, puritán életszemlélettel. A körben jellemző sokgyermekes családok életét minden körülmények között jól szervezték, összetartották, és rugalmasan alkalmazkodtak mind a vidéki, mind pedig a fővárosi élet sajátosságaihoz. Sokan közülük a kor általánosan megszerezhető női műveltségével is rendelkeztek. A fiúk nevelésében a magas színvonalú tanítást, majd az ezt követő sikeres pályaválasztást próbálták elősegíteni. Lányaik esetében a jó családanyai szerepre való felkészítés állt

⁵¹ Gyulai Pál – gr. Nádasdy Lipótnéhez, Kolozsvár, 1859. jún. 3. = GYULAI 1961, 376.

⁵² TÓTH LŐRINCZ, *Emlékbeszéd Tanárky Gedeon a M. Tud. Akadémia levelező tagja felett*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1888, 18–19.

a középpontban, tehát a megfelelő házassághoz kívántak minden eszközzel hozzájárulni. Erről írt Szász Károly felesége, Bibó Antónia is egyik levelében:

...nekem csak az a kívánságom s akaratom hogy kis leányaim több oktatásban s nevelésben részesüljenek mint édes Anyjuk nekik Isten adott hozzá alkalmat és módot, még Anynyuknál mind kettő hiányzott, nem azt akarom én hogy valami Emancipált féle hölgy vagy írónő legyen belőlük, attól Isten őrizzen, hanem csak mivel házinők a kik a boldogságukat az otthonba találják fel...⁵³

Deák Ferenc gyámleányához, Vörösmarty Ilonához írt névnapi köszöntőjében mintegy intellektként fogalmazta meg leánynevelési elveit. Levelében a vallásosságra, honszeretetre, a szülők tiszteletére, kötelességtudatra, önmegtagadásra, mások érzéseinek, hírének tiszteletben tartására, takarékosásra, szorgosságra mint legfontosabb leányerényekre hívta fel Ilona figyelmét.⁵⁴

Az említett férfiak női eszménye megfelelt azon igényeiknek, amelyeket az értelmiségi pálya felépítéséhez, egzisztenciájuk megteremtéséhez, önmegvalósításukhoz elengedhetetlenül fontosnak ítélték, s ez nem a nyilvánosságban forgolódo, önmegvalósító, emancipált nőtípusban testesült meg. Az elgondolással a nők jelentős része, mint az említett feleségek is, egyetértett. Az emancipációt nem mindenki utasította el kategorikusan a vizsgált csoport tagjai közül, csak kizárólagos értelemben használták, úgy vélték, hogy mindkét nemnek biztosítani kell a jogokat ahhoz, hogy saját nemének rendeltetését a legtökéletesebben betölthesse. A férfiakra és a nőkre ugyanis két külön társadalmi entitásként tekintettek, ezért a társadalom működésében is elhatárolták a női- és férfivilágot, a társadalmi nemi szerepeket tehát *egymást kiegészítő* jellegében értelmezték. Szász Károly megfogalmazásában:

⁵³ Bibó Antónia – Szász Károlyhoz [1870-es évek], RL C/97, 63. doboz.

⁵⁴ „Nem szeretem azon prózai lelkületű nőket, kiknek kedélye az anyagiasság bilincseiből menekülni s a mindennapiasság színvonalán fölül emelkedni nem képes, kik minden tárgyat, minden eszmét egyedül az anyagi haszonnak s élvezetnek mértékével mérnek...

[...]

De a túláradozó ábrándos érzelőket sem szeretem, kik holdsugárból, harmatból és virágillatból szövögetik azon ködfátyolt, melyre terveiket s reményeiket festi a képzelődés. Ők teljesen elhanyagolják mindazt, a mi prózai s ábrándjaiknak élve, képtelennékk lesznek az élet nehézségeivel megküzdenni...

[...]

Járj te, kedves leányom, e két szélsőség között a közép úton. Prózaiai az élet gondjai, légy azokkal szemben te is prózai. Számításaidat ábrándokra ne alapítsd s ne légy érzelő, midőn tetterőre van szükség. De ne engedd, hogy lelked az anyagiasság prózájában végképen elmerüljön. Légy fogékony minden szép és jó iránt.” DEÁK Ferencz *Levele gyámleányához*, Budapesti Szemle, 87(1896)/237; 325.

Korunk egyik vezéreszméje [...] a nők egyenjogósítása férfiakkal; az első jog, amit a nők részére követelek, hogy azt a míveltséget megszerezhessék magoknak, mely őket az egyenjogúság minél nagyobb mértékére képesítse. Az első, amit követelek, hogy nőink anyák lehessenek a szó legmagasabb értelmében.⁵⁵

Végezetül azt kívánom ismét hangsúlyozni, hogy Gyulai *Írónőink* című esszéjét és a többi korabeli szöveget is abban a kontextusban is érdemes elemezni, amelyben feltárjuk, hogy a 19. század közepétől milyen maszkulinitás és feminitás modellek éltek egymás mellett, hogy az értelmiségi pályák professzionizációjával egyidőben, illetve annak során hogyan alakultak a munka és a magánélet, a családi, baráti és társas kapcsolatok, illetve milyen változásokat és feszültségeket hozott az új férfieszmény térnyerésének és a női emancipációnak az együttes jelentkezése. Látnunk kell, hogy a modern társadalom formálódása során hogyan alakult az új viszonyokhoz alkalmazkodni kívánó középosztálybeli férfi és a családi keretek között maradó, valamint az otthon keretein kívül (is) munkát végezni, alkotni vágyó középosztálybeli nők közötti érdekkülönbség.

⁵⁵ Szász Károly, *A nők a gyermekszobában = A nő és hivatása, II. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1866–1895*, szerk. FÁBRI Anna et. al., Bp., Kortárs, 2006, 74.

A nők és a kultúra hanyatlása

A női írás a 19. század második felében Magyarországon

Gyulai Pál és a nők

Gyulai Pál *Írónőink* című, először a Pesti Napló hasábjain 1858 áprilisában–májusában publikált cikke¹ körül heves polémia bontakozott ki, melyet az irodalomtörténet-írás általában az *írónővita* megnevezéssel jelöl. E disputát többféle irányból is meg lehet közelíteni. Fábri Anna például a nők irodalmi megjelenésének művelődéstörténeti tanulságait vette számba,² Gács Anna a női szerzőség elméleti kérdéseiről, a szerzőségtől való szorongásról értekez-

A tanulmány szerzője az ELTE BTK Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézete XVIII–XIX. Századi Magyar Irodalomtörténeti Tanszékének egyetemi adjunktusa. A tanulmány első megjelenési helye *Gyulai Pál, Arany János és a nők. A női írás a 19. század második felében Magyarországon* címmel: It, 96(2015)/2, 146–175.

¹ GYULAI Pál, *Flóra 50 költeménye. Andersen meséi*, Pesti Napló, 9(1858)/61, ápr. 8., 1–3; 9(1858)/62, ápr. 9., 1–2; 9(1858)/65, ápr. 13., 1–2; 9(1858)/70, ápr. 18., 1–2; 9(1858)/92, máj. 15., 1–2. Gyulai szövegét az alábbi kiadásból idézem: GYULAI Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok (1854–1861)*, Bp., Magyar Tudományos Akadémia, 1908, 272–307. (A továbbiakban: GYULAI 1908.) Itt jegyzem meg, hogy a korabeli szóhasználatból (írónő vagy nőíró) eltérően én a „férfi író” párjaként „női író”-król fogok beszélni. E gesztussal jelezni kívánom, hogy a „női író” olyan diskurzusok metszéspontján jön létre, ahol időben mindig változó tudomány- és társadalomtörténeti megfontolások egyaránt szerepet játszanak. A kérdés azért rendkívül összetett, mivel a női írás éppen korszakunkban válik témává, s a különböző történeti megközelítések során hajlamosak lehetünk elődeink megfontolásait „természetes” értelmezési keretként visszaolvasni a múlt eseményeire. E szemléleti kerethez lásd Margaret J. M. EZELL, *Writing Women's Literary History*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1993.

² FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé”. *A magyar írónők története két századforduló között (1795–1905)*, Bp., Kortárs, 1996, 81–112.

vén érintette a vita máig is érvényes tanulságait,³ Csonki Árpád az eltérő vélemények mögött megbúvó, különböző irodalmi-esztétikai előfeltevéseket rekonstruálta,⁴ Gyimesi Emese az írónővita egyes elemeit a korabeli sajtótörténet kontextusában értelmezte,⁵ mások egyes műelemzések eszmetörténeti háttereként idézték a vitában elhangzó érveket.⁶ Ezek a megközelítések alaposan bemutatták már a vita egyes résztvevőinek álláspontját, elemezték és rekonstruálták Gyulai ellentmondásos gondolatmenetét, így e tanulmány szisztematikus áttekintésre nem törekszik. Ehelyett arra tesz kísérletet, hogy e vita bizonyos alapkérdéseit egy tágasabb eszme- és társadalomtörténeti kontextusban helyezzem el.

Mielőtt azonban erre sor kerülne, talán érdemes lehet megemlíteni, hogy Gyulai érvelése meglehetősen zavaros és önellentmondásos. Ugyanazok a gondolatok térnek vissza újra meg újra apróbb módosításokkal: példának okáért előbb azért rossz írónő George Sand, mert nincsenek önálló gondolatai, s „a férfiakat legföljebb csak költői izgalmakra vagy irodalmi célokra használta föl” (azaz sajátos módon irodalmi témáért és ihletért prostituálódott),⁷ később viszont azt mondja róla, hogy „valóban genialis nő”, aki antropológiai okokból (mert nő) nem képes igazi íróvá lenni (tudniillik nőként alkalmatlan a mély gondolatok befogadására és létrehozására).⁸ A női írással szükségszerűen együtt járó prostituálódásnak (és ezzel párhuzamosan a családi élet megtörésének), valamint az absztrakcióra való képtelenségnek érvei (melyekről alább még sok szó fog esni) folyton folyvást visszatérnek, mintegy behálózák a szöveget, ám az állandó ismétlésekből nem feltétlenül kerekedik egy konzekvens érvelés. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy e hosszadalmas írás voltaképpen könyvkritika, ám a két bírált műről, Majthényi Flóra verseiről és Szendrey Júlia Andersen-fordításairól arányaiban nem sok szó esik – utóbbiról például, azon kívül, hogy nemének megfelelő témát talált, Gyulai szinte semmit sem mond. Vagy éppen a „ha már egyszer

³ GÁCS Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv. A szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban*, Bp., Kijárat, 2002, 195–220.

⁴ CSONKI Árpád, *Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében*, Első Század, 12(2012)/2, 355–380.

⁵ GYIMESI Emese, *Polémia és „epeláz” a nőírók körül*, Századvég, 68(2013)/2, 101–120.

⁶ Lásd például FÉSŰS Ágnes, „Álla még Murányvár szűzi épségében”. Arany János: Murány ostroma = *Nympholeptusok. Test, kánon, nyelv és költőiség problémái a 18–19. században*, szerk. SZÜCS Zoltán Gábor, VADERNA Gábor, Bp., L'Harmattan, 2004, 210–230 (Dayka Könyvek).

⁷ GYULAI 1908, 275.

⁸ Uo., 283.

írnak, akkor csak szűk, családi körben maradva írjanak” érve egy kedvesen leereszkedő gesztus azok után, hogy előtte oldalakon keresztül olvashattunk arról, miként vetkőzik ki magából és megy tönkre *szükségszerűen* minden nő, aki tollat fog kezébe. Csak egy példa:

az angyalból démon lesz önmagáé vagy másoké, ha túllép körén, ösztönei helyett kételyeire hajt, érzéseit reflexiókba olvasztja föl s hiú ismereteket hajhászva, kiszárítja szívét, megbetegíti phantasiáját. S az írónőnek már pályájánál fogva e helyzetbe kell jönie.⁹

A kételynek helyet nem hagyó szenvedélyes érvvezetés belső ellentmondásai arra utalhatnak, hogy a vita kérdéses pontjai körül bizonytalan területre tévedtünk, s Gyulai tisztázási kísérlete nem feltétlenül oszlatja el a homályt.

Ez a meglehetősen laza érvmenet több okból is alkalmas lehetett arra, hogy egy komolyabb vita bontakozzék ki belőle. Először is, az egyik legjelentősebb sajtóorgánium közölte az írást (még ha túlzás is Buzinkay Géza állítása, miszerint a Pesti Napló „az egyedüli nemzeti szellemi és politikai kristályosodási góc volt”).¹⁰ Másfelől, a fiatal Gyulai körül már korábban is forrt a levegő, például az Adelaide Ristori megítélése körüli vitában.¹¹ Harmadrészt, a homályos érvek alkalmasak mind a gyors és meggyőző válaszadoásra, mind pedig arra, hogy ki-ki azt lásson bele Gyulai érvelésébe, amit szeretne (most mindegy, hogy barátként vagy ellenfélként). S végül szükség van eszme- és társadalomtörténeti folyamatok olyan összekapcsolódására, mely éppen ekkor nyit lehetőséget egy efféle harc kibontakozásához. A négy magyarázat közül engem elsősorban az utóbbi érdekel, melynek kapcsán a továbbiakban három – egymással szoros összefüggésben lévő – kérdést szeretnék megvizsgálni: 1) a nyilvános és magán tér használatát; 2) az értelem és érzelem kérdését; 3) az elit és populáris kultúra korabeli ellentétét. E három szemponthoz szemléltető példaként Arany János korabeli, elsősorban lapalapítási kísérleteihez kapcsolódó tevékenységét választottam. Előbb ennek

⁹ *Uo.*, 280.

¹⁰ *A magyar sajtó története*, II/1, (1848–1867), főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1985, 372.

¹¹ A Jókai Mórral és Egressy Gáborral folyt vitáról lásd DEMCSÁK Katalin, *Ristori vita. A tévedés köz-játéka*, Theatron, 2(2000)/2, nyár-ősz, 3–8. A kritika korabeli formációjáról – a Ristori-vita érintésével – lásd T. SZABÓ Levente, *Kritikaképzetek pragmatikája az 1850-es években = Nyelvek, szövegek, identitások. A Romániai Magyar Doktoranduszok és Fiatal Kutatók III. Tudományos Konferenciáján elhangzott előadások: A nyelv- és irodalomtudományi szekció előadásai*, szerk. T. SZABÓ Levente, Kolozsvár, Kritikon, 2003, 175–190 (RODOSZ-tanulmányok, 1).

kapcsán írom körül a kérdést, majd ezek után tesztek kísérletet arra, hogy a női írással és művelődéssel kapcsolatos dilemmák történeti kontextusait körvonalazzam (s az írónővita dokumentumait inkább itt idézem majd). Előbb egy mélyfúrást végzünk hát, hogy utána madártávlatból egy kicsit másként pillanthassunk ugyanarra a problémára.

Arany János és a nők

Kiinduló példám már hosszú évek óta a birtokomban van, s részben személyes mulasztásom az oka annak, hogy még nem publikáltam, részben viszont az a körülmény, hogy zavarba ejtően hiányoztak bizonyos kapaszkodók, melyek segítségével közelebb juthattam volna a rejtély megfektetéséhez. A példa Arany János egy Koszorúbeli publikációja, mely egy német verseskötetet ismertet, s kedvcsinálólul az egyik vers fordítását is csatolja. A cikk szövege, illetve a versfordítás a következő:

„Asszonyélet. Költemények *Johanná*-tól.” (Frauenleben. Gedichte von Johanna), ily czim alatt jelent meg közelebb egy versgyűjtemény Berlinben (Dunkernél). A „Volkszeitung” főcikkeinek írója, Bernstein, igen meleg szavakkal ajánlja, s mint az alább következő mutatvány tanúsítja, nem is érdemtelenül. Bernstein vette rá e koros hölgyet, ki már a nagyanyai örömeket is megélte, hogy részint még ifju korából való költeményeinek ezt a válogatott füzérét nyilvánosság elé bocsássa. Ezek majd mind a női és anyai élet különböző állapotjaira vonatkoznak, s ha e szerint a kör, tárgyainál fogva szűknek mondható: más részt el kell ismerni, hogy e kört a szerző meleg érzelme, gyors elevenséggel dobogó szíve teljesen betölti. Olvasóink közt az anyák kedvesen veszik talán az itt következő fordítást, melyben azonban már meglátszik a fordító vaskosabb keze:

Anyagond

Beszédem szép gyólcson a fehéritőrül,
Magam én azt fontam, s nyűttem vala tőrül. –
Mikor a mosolygó kék ibolyát szedtem,
Mikor a takácshoz fonalát elvittem:
Kinek ez? nem tudtam előre.

Most már tudom: angyal, itt e szerény lakban,
Angyal jelenik meg, csecsemő alakban,
Gyolcsom neki pólya, takaró lepel lesz.
Ugy szorítom hévvel dobogó szívemhez,
Szerelemtől megteljesülve.

Oly csendes, oly néma itt benn a jelenség;
Magam magam előtt vagyok immár szentség,
Mert bennem lakozik ama szentek szente:
Egy lény, kit az isten életre teremt;
Magam' övele többre becsülöm.

Jer hát, puha gyolcsom – ládd mily nagy örömré
Tartottalak eddig, – jer ide, ölemre!
Most szabni akarlak, oly örömet varrlak
Reggel idején már s az esteli fénynyel, –
Munkát egyesítve reménynyel.

(Németből) A. J.¹²

Az Arany János összes műveinek kritikai kiadását sajtó alá rendező szerkesztők többször is nekifutottak e rejtélyes cikknek, de sem Voinovich Géza, aki a zsenéket, töredékeket és rögtönzéseket tartalmazó hatodik kötetbe illesztette a versfordítást,¹³ sem Németh G. Béla, aki a hatvanas években rendezte sajtó alá Arany cikkeit és tanulmányait, nem találta meg a szóban forgó kötetet,¹⁴ sőt azt sem sikerült kinyomozniuk, hogy ki is lehetett ez a bizonyos Johanna, aki 1863-ban már boldog nagymama, s akinek érdemeiről oly meleg szavakkal szólt a berlini Volkszeitung szerkesztője, Aaron Bernstein. Ami ötven-hatvan éve még nem sikerült, ma könnyebben megy.

Egymástól függetlenül két megoldás is született a rejtélyre.

1. A berlini Staatsbibliothekben megvan a szóban forgó kötet egy példánya, melynek segítségével megfejthető Johanna titka: innen rekonstruálni lehet, hogy ki volt, hol született, hol halt meg, nagy vonalakban összeállítható az a kapcsolatrendszer, mely a berlini zsidó értelmiséghez

¹² A. J. [ARANY János], *Asszonyélet [Könyvajánló]*, Koszorú, 1.1(1863)/16, ápr. 19., 379.

¹³ ARANY János, *Zsenék. Töredékek. Rögtönzések*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1952, 240 (AJÖM II).

¹⁴ ARANY János, *Próza művek 2 (1860–1882)*, s. a. r. NÉMETH G. Béla, Bp., Akadémiai, 1968, 810 (AJÖM XI).

kötötte (az emlegetett Aaron Bernstein például az unokatestvére volt, s ugyanabban a városban nőttek fel). Most már megvan természetesen a lefordított vers német eredetije, s könnyen meg lehet, hogy csupán ez az egyetlen példány maradt fenn (legalábbis más internetes katalógus mindmáig nem tartalmazza azt).¹⁵

2. Kérdés maradt mindazonáltal, hogy miképpen is jutott Arany e vers birtokába. Magam tévúton jártam, amikor a megoldást a Volkszeitung hasábjain kerestem. Hász-Fehér Katalin az Europa című kiadványban bukkant rá a cikk eredetijére, amikor az Arany könyvtárában fennmaradt anyag széljegyzeteinek kritikai kiadását készítette.¹⁶ Immár tehát két irányból is meg lehet közelíteni a rejtélyes fordítás ügyét: ismerjük a szerzőt és az eredeti kötetet, valamint azt a forrást is, ahonnan Arany az információit beszerezte.

Az eredeti német szöveg és magyar fordítása a következő:

Vorsorge

Von der Bleiche heb' ich mein Linnen sein,
Hab den Flachs gezogen, gesponnen allein. –
Als die blauen Blüthen mich angelacht,
Als ich das Garn zum Weber gebracht,
Wußt' ich nicht für wen' wird sein.

Heut' aber weiß ich's: ein Engel bald
Erscheinen mir wird in Kindesgestalt,
Den hülle ich in mein Linnen ein
Und berg' ihn am warmen Herzen mein,
Von Liebe überwallt.

Es wohnet in mir so still und stumm,
Nun bin ich mir wie ein heiligthum,
Denn ich berge das Allerheiligste tief:
Ein Leben, das Gott in's Dasein rief,
Bin selbst mir werther drum.

Anyagond

Beszedem szép gyólcson a fehéritőrül,
Magam én azt fontam, s nyűttem vala törül. –
Mikor a mosolygó kék ibolyát szedtem,
Mikor a takácsoshoz fonalát elvittem:
Kinek ez? nem tudtam előre.

Most már tudom: angyal, itt e szerény lakban,
Angyal jelenik meg, csecsemő alakban,
Gyolcsom neki pólya, takaró lepel lesz.
Ugy szorítom hévvel dobogó szívemhez,
Szerелеmtől megteljesülve.

Oly csendes, oly néma itt benn a jelenség;
Magam magam előtt vagyok immár szentség,
Mert bennem lakozik ama szentek szente:
Egy lény, kit az isten életre teremt;
Magam' övele többre becsülöm.

¹⁵ *Frauen-Leben: Gedichte von Johanna* [NEUMANN], Berlin, Franz Duncker, 1862, 21–22. (Jelzete: Yo 10316) Szilágyi Márton kért meg még 2007-ben, hogy nézzek utána a kötetnek. Miután ezt megtettem, s megtaláltam ezt az unikális példányt, rám bízta annak közlését is.

¹⁶ „*Frauenleben, Gedichte von Johanna*”, *Europa*, 28(1863)/15, 479–480. A közlésre utal Hász-FEHÉR Katalin, *Bárdok Walesben. A wales-i bárdok keletkezés- és közléstörténete*, It, 95(2014)/2, 212. Köszönöm Hász-Fehér Katalinnak, hogy az Europa vonatkozó cikkének másolatát a rendelkezésemre bocsátotta.

Nun habe ich Dich du Linnen zart,
Hab dich zur rechten Freude verwahrt!
Jetzt will ich schneiden und nähen gern,
Von früh bis leuchtet der Abendstern, –
In Arbeit und Hoffnung gepaart.

Jer hát, puha gyolcsom – ládd mily nagy
örömré
Tartottalak eddig, – jer ide, ölemre!
Most szabni akarlak, oly örömet varralak
Reggel idején már s az esteli fénynyel, –
Munkát egyesítve reménynyel.

A német szöveg ismeretében elmondható az, ami talán sejthető is volt: a fordító „vaskosabb keze” valóban alakított a versen. A roppant egyszerűen építkező német szöveget sokkalta poétikusabb lírai nyelven adta vissza: bonyolított a mondatszerkezeteken, feldúsította a képi megformálást stb. Az újrairó fordítás során még egy apró tévedés is becsúszott: az eredetiben a „blaue Blüten”, a kék virágok nyilvánvalóan a lenre utalnak, amit Arany válamiért „mosolygó kék ibolyának”, egy másik kék virágnak fordított (amiből persze igen nehézkes lesz majd gyolcsot, azaz vásznat nyűni és fonni). Mindenesetre, úgy tűnik, a fordítás során Arany – Dávidházi Péterrel szólván – érvényesítette az idomtéljesség lírakritikai normáját, amikor kissé felstilizálta a szöveget.¹⁷

A következő kérdés az, hogy vajon miért is tartotta figyelemre érdemesnek egy oly nagy műveltségű, ítéleteiben mindig oly pontos és magabiztos ember, mint Arany János, ezt a nem túlságosan eredeti, poétikai megformálását tekintve is esendő, s az utókor által feledéssel sújtott verset; attól eltekintve, hogy erre a témára számtalan más verset is ismerünk,¹⁸ vajon milyen finomságokat érzékelt Arany Johanna Neumann (ez ti. a női író teljes neve)¹⁹ gyermekváró anyai versében.

A válasz Arany folyóiratában van. Pontosabban: a válasz az 1863-tól csak 1865-ig működő folyóirat maga. Miklóssy János szerint a Koszorú „legfőbb értékét” az adja, hogy Arany itt publikálta írói arképeit Gyöngyösi Istvánról, Gvadányi Józsefről, Orczy Lőrincről, Baróti Szabó Dávidról.²⁰ Nem szeretném lebecsülni Arany ezen fontos írásait, de természetesen a szerkesztési elvek nem mindig mérhetőek pusztán a szerkesztő vezércikkein. (Mellesleg ezt a

¹⁷ Lásd DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk. Arany János kritikusai öröksége*, Bp., Argumentum, 1994, 185–220.

¹⁸ Például lásd Hajnalka (az író Rózsaági Antal feleségének) eme kötetét: Hajnalka [BÁLINTFFY Etelka] *Költeményei*, Pest, Deutsch-féle Könyvnyomda és Kiadói-Részv.-Társaság, 1871. (Például a *Varrás közben* című költeményt.)

¹⁹ Személyéről lásd VADERNA Gábor, *Ki volt Johanna? Egy Arany-fordítás szerzőjéről*, ItK, 119(2015)/3, 356–363.

²⁰ *A magyar sajtó története*, II/1, (1848–1867), 663.

szempontot maga Arany is említette néhány évvel korábban, amikor még a Szépirodalmi Figyelőben egy szerkesztői cikkében egy – szintén Gyulaival kapcsolatos – polémiához szólt hozzá.)²¹ Ha e rövid életű vállalkozás, a Koszorú lapszámaát átlapozzuk, feltűnhet, hogy mily nagy mennyiségben foglalkozik e folyóirat a nőiség kérdésével. Részint megjelennek női írók művei, így Wohl Janka, Hajnalka, Dalma, Flóra versei, Jósika Júlia beszélyei, novellái, részint pedig nőkről szóló fiktív szövegek (mint például Jókai Mórtól a *Milyenek a nők?*, Gyulai Páltól a *Nők a tükör előtt* vagy Tanács Mártontól a *Költőnő* című hosszabb történet) és egyéb értekezések (itt jelenik meg például első ízben Madách Imre híres-hírhedt, közvetlenül halála előtt íródott tanulmánya, *A nőről, különösen aestheticai szempontból*). Vajon minek köszönhető ez a nagyfokú érdeklődés?

Triviális magyarázatként adódik, hogy Aranynak változtatnia kellett szerkesztési elvein, miután korábbi folyóirata csődbe jutott. Az igényesebb, szakavatottabb közönséget megszólító, 1860 és 1862 között működött Szépirodalmi Figyelő után Arany szélesebb olvasóközönséget kívánt megszólítani, s immár a divatlapok női olvasóközönsége felé próbált meg nyitni a Koszorúval. Gróf Mikó Imre a lap beköszöntőjében – bár természetesen mindenkit megszólít, akit csak lehet – talán nem csupán illendőségből helyezi első helyre a női olvasókat: „Végre ohajtom és remélem, hogy *e lap olvasó köre: hölgyeink és ifjaink, tudósink és művészeink a lehető legnagyobb számú pártoló honfi sereg díszes koszorúja lesz.*”²² Emlékezzünk: Arany idézett kis cikkét is úgy állítja be, mint amelyet „olvasóink közt az anyák is kedvesen” vesznek. A női olvasóra, női közönségre való állandó reflexió arra utalhat, hogy a női olvasóközönségben nagyon is bízhatott a lap. Amennyiben a Szépirodalmi Figyelőhöz képest határozzuk meg a Koszorú sajtótörténeti helyét, akkor minden bizonnyal üzleti megfontolások is állhattak a háttérben. A gazdagon

²¹ Éppen Gyulaival vitatkozva mondja a következőt: „Nem kívánhatja, hogy a szerkesztő, minden egyes kérdésnél, mely lapjában megpendül, minden vitánál, mely ott fennforog, egy örökös aeropag, vagy – mivel ítélete nem bírói decisio, hanem pusztá egyéni vélemény marad – egy örökös beavatkozó legyen a más beszédébe; egy oly akadékos gáncsoló, ki vagy minden harmadik szóba belevág, vagy, miután végighallgatta munkatársát, honorárium helyett azzal fizeti ki, hogy nekifordul egy pánczélos-paizsos cikkel s bebizonyítja, hogy társa véleménye csak lapda volt, melyet azért dobott fel, hogy lehessen – ütni.” A. J. [ARANY János], *Visszatekintés*, Szépirodalmi Figyelő, 1.2(1861)/36, júl. 11., 561–565; 1.2(1861)/37, júl. 18., 577–580; 1.2(1861)/38, júl. 25., 593–596; 1.2(1861)/39, aug. 1., 609–613; 1.2(1861)/40, aug. 8., 625–628; 1.2(1861)/41, aug. 15., 641–645. Itt: 561–565. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 217–257. Itt: 218.

²² Gróf Mikó Imre, *Koszorú*, Koszorú, 1.1(1863)/1, jan. 4., 3.

burjánzó, elsősorban városi-női közönséget célzó sajtótermékek kapcsán – magában az irónóvitában is – gyakran hangzott el azok sikere, még hozzá túllontúl olcsón, könnyen kapott sikere, az igazi, mélyebb irodalomhoz képest.²³ Hogy e tézis mennyire igaz, s mennyire nem, nehezen ellenőrizhető, hiszen – amennyiben most a sikert csak a fennmaradás időtartamában vizsgáljuk – viszonylag sikeresnek mondható lapok működtek ugyan hosszabb ideig, mint a Hölgyfutár (1849–1864), a Divatcsarnok (1853–1863) vagy a Családi Kör (1860–1879), de a legtöbb hasonló próbálkozás viszonylag gyorsan bedőlt, mint például a hamar hamvába holt Család Lapja (1866) Ballagi Mór szerkesztésében, a három évfolyamot megélt Család Könyve (1855–1858) Greguss Ágost és Hunfalvy Pál szerkesztésében, vagy akár ide sorolhatjuk a Délilábót (1853–1854) és a Vajda János által szerkesztett – talán nem is annyira – rövid életű Nővilágot (1858–1864).²⁴ Annyi mindenesetre ebből is látszik, hogy az 1850–60-as évek fordulóján e téma napirenden volt: ekkor alakult ki a negyvenes évek divatlapjainak fényes diadala körüli mítosz, a rendkívül sikeres női írók körüli mítosz (melyet semmilyen irodalomszociológiai kutatás nem támasztott alá vagy cáfolt meg a mai napig), a női olvasóközönség tömegeinek mítosza (holott voltaképpen fogalmunk sincs, hogy ezeket a sajtótermékeket milyen arányban forgatták nők és férfiak).²⁵

Az Arany lapjainak szemléletváltása mögött meghúzódó szempont világosan körvonalazódik, ha átfutjuk Arany – frissen kiadott – levelezését ebből az időszakból. „A mulattató részt szaporítnom, a kritikait korlátoznom kelene” – írja Tompa Mihálynak a lap átalakításáról 1862. szeptember 24-én.²⁶

²³ „Lapunk szépirodalmi, de nem divatlap” – szögezi le Arany a Figyelő *Előrajz*ában. [ARANY János], *Előrajz*, Szépirodalmi Figyelő, 1.1(1860)/1, nov. 7., 2. A kritikai kiadás vonatkozó helye: AJÖM XI, 15.

²⁴ Itt jegyzem meg, hogy a divatlap fogalma némileg körvonalazatlan marad a korban. Szűkebb értelemben azon lapok tartoznak ide, melyek divatképeket is közöltek, tágabb értelemben viszont ide értendő a női közönséget megcélzó irodalmi és műveltségterjesztő lapok, a *Familienblattok* sora is. Ehhez lásd *A magyar sajtó története*, I., 1705–1848, főszerk. SZABOLCSI Miklós, szerk. KÓKAY György, Bp., Akadémiai, 1979, 435–436.

²⁵ Mái alapvető összefoglaló: NAGYDIÓSI Gézané, *Magyarországi női lapok a XIX. század végéig* = *Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*. 1957, Bp., 1958, 193–229. Kéri Katalin kiváló nőtörténeti monográfiája, elszórtan ugyan, de számos adalékkal szolgál e kérdésekhez: KÉRI Katalin, *Hölgyek napernyővel. Nők a dualizmuskori Magyarországon 1867–1914*, Pécs, Pro Pannónia, 2008, különösen: 26–35.

²⁶ Arany János – Tompa Mihálynak, Pest, 1862. szept. 24. = ARANY János *Levelezése (1862–1865)*, s. a. r. Új Imre Attila, Bp., Universitas – MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014, 131 (AJÖM XVIII).

Tompa rögtön tanácsokat is ad, hogy miként lehetne megőrizni a korábbi lap komolyságát, s mégis szélesebb olvasóközönséget megnyerni:

A mostani czimet el kell vetni és a leendő egy szóból álljon, nem valami kaczér szóból pedig, hanem olyanból mely jellemző, tetszős és eléggé költői legyen. [...] Legyen kijelentve hogy a lap Szépirodalmi lap lesz, különösen Nő olvasmány is. Bizony jó lenne egyikét képecskét is adni!²⁷

Hogy Arany maga is a női olvasókra gondolhatott, mikor a „mulattató rész” szaporításáról beszélt, mutatja az így létrejövő lap tartalma. Mindenesetre Arany – nyilván valamilyen taktikai megfontolásból – az íróársaknak szétküldött felhívásában nem említi a női olvasmányok szerepét, csupán annyit ír, hogy olyan „*tartalmilag* jó szépirodalmi (s általános műveltség terjesztő)” lapot szeretne, „melyre a közönségnek, könnyebb olvasmányul, most leginkább szüksége van”.²⁸ Érdemes itt is figyelni arra, hogy Arany – ahogy Tompa is javasolta – miképpen próbál egyensúlyozni: a lap tartalma legyen igényes, ám olyan is legyen, melyre a közönségnek „most” van szüksége, tehát pillanatnyi igényeket elégít ki. Jellemző módon Arany csak az egyik leendő női szerzőjének, Jósika Júliának írja azt, hogy női közönségre számít: „Aesthetikai szaklapomat, a Figyelőt, oly szépirodalmi s általános műveltség terjesztő lappá készülök átalakítani, mely a hölgyvilágnak is több élvezetes olvasmányt nyújtson, mint a megszűnt folyóirat.”²⁹ S hogy nemcsak Arany és Tompa képzeletében létezhetett a siker efféle receptje, mutatja a prenuméransokat gyűjtő Medgyes Lajos levele:

A nőknek az a kívánságuk, hogy legalább minden évszakban a Koszoru adjon egy divatképet s ha ez ígérve lesz, az előfizetők száma kétszerte több lett volna. Hijába! ez a nők multhatatlan szükséglete s maga is a szépizléshez tartozónak vallom a csinos öltözetet, s ebben irányt adni a szépirodalom hivatásával nem ellenkezik.³⁰

E levél egy igény létezését dokumentálja, bár – tehetjük hozzá – Arany feltehetően nem értett egyet az utolsó megállapítással.

A divatlapokról ugyanis Arany – hasonlóképpen Gyulaihoz – nem volt túl jó véleményel. Az *Írónőinkben* Gyulai így ír:

²⁷ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1862. okt. 1. = *Uo.*, 135.

²⁸ Arany János – Az íróársaknak, Pest, 1862. okt. 15. = *Uo.*, 142.

²⁹ Arany János – Jósikáné Podmaniczky Júliának, Pest, 1862. okt. 29. = *Uo.*, 153.

³⁰ Medgyes Lajos – Arany Jánosnak, Dézs, 1862. dec. 19. = *Uo.*, 236–237.

Divatlapjaink szerkesztése csakugyan ritkán több gépies foglalkozásnál. A szerkesztők keveset gondolnak azzal, hogy eszmékben, elvekben, érzületben bizonyos következetességet, rendszert, színezetet öntsének el lapjaikon. Nem igen van véleményük, összehalmoznak mindennemű véleményt s tulajdonképi hatásuk nem annyira a közvélemény fejlesztése, mint megzavarása.³¹

Hogy Arany maga mit gondolt az egész polémiáról, nem könnyű körvonalazni, mivel e kényes témában jóval óvatosabb volt Gyulainál. A Szépirodalmi Figyelőben Elisabeth Barrett Browningről megjelent nekrológjában így fogalmaz: „a legnagyobb angol nő-költő, milyen valaha létezett. E »legnagyobb« epithetont nem a közvetlen fájdalom sajtolja ki, hanem bíráló összevetés mindazokkal, kik [...] megmutatták a brit szigeteknek, hogy a génusz nincs kötvé *nemhez*”.³² Bár Gyulai is megveregeti az angol női írók vállát, mondván, ők „rendesen érzik körük korlátoltságát, ritkán csapnak túl rajta s inkább kevésbé termékenyek, változatosak, mintsem tévedők”,³³ Arany itt jóval többet állít: azt mondja – amit amúgy Gyulai ellenfelei is sokszor mondtak már ekkorra –, hogy esztétikai mércével mérve teljesen mindegy az író neme. Németh G. Béla a kritikai kiadás jegyzetében e helyet kommentálva ír arról, hogy

...míg a korabeli szóhasználat is, mint a mai is, s a vita A.-ék oldaláról való fő résztvevője, Gyulai is *írónőkről* beszélt, A. itt is, említett cikkeiben is [ti. a Malvináról írott bírálatban és a Koszorú későbbi szerkesztői hozzászólásaiban] *nő-írókról, nő-költőkről*; a szóhasználat különbsége, a szóösszetétel jelző-jelzett szó (lényeg – attributum) viszonyának a megfordítása is alighanem ennek az álláspontnak hangsúlyozására szolgál.³⁴

Ilyen messzire talán nem merészkednék, bár Aranyt valóban erősen foglalkoztatta a szabatos nyelvi megformálás kérdése,³⁵ másutt Gyulait támogatva,

³¹ GYULAI 1908, 304.

³² *** [ARANY János], *Barrett Browning Eliza*, Szépirodalmi Figyelő, 1.2(1861)/39, aug. 1., 621–622. Itt: 621. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 278–280. Itt: 278.

³³ GYULAI 1908, 288.

³⁴ AJÖM XI, 748.

³⁵ A Koszorú első számában rögtön egy nyelvészeti jegyzetet közölt a nő *versus* né pragmatikai kérdésében, a szerkesztői búcsúban pedig így fogalmaz: „Végre a Koszorú azt sem utolsó szolgálatnak tekinti, a mit *nyelvünk* ügyében folyvást teszen vala.” Lásd [ARANY János], *Nő-e, vagy né?*, Koszorú, 1.1(1863)/1, jan. 4., 20–21. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 411–413; ARANY János, *A kegyes olvasóhoz*, Koszorú, 3.1(1865)/26, jún. 25., 601–603. Itt: 602. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 521–524. Itt: 523.

vagy legalábbis Gyulai álláspontját követve foglalkozik a női irodalom körüli dilemmával. Hiszen egy fél év sem telik el a Barrett Browning-nekrológ után, megjelenik Arany Malvina-bírálat (gróf Niczky Istvánné, Tarnóczy Malvináról van szó), szintén a Szépirodalmi Figyelőben. A név nélkül, M. P. szignóval publikált hosszadalmas kritika, melyet feltehetően a bírált költőnő nem tett zsebre, az írás végén megszólítja a lap szerkesztőjét (azaz Arany Jánost). Mint mondja, Gyulai vitacikke óta a női írók száma meghúszszorozódott, „s ide s tova alig lesz olvasó nő, ki egyszersmind író ne akarjon lenni.”³⁶ Ezek után egy sokat idézett – amúgy a brit női írók kapcsán sokszor megjelenő – metaforával jellemzi a helyzetet: „amazonaink tömör phalanxban nyomulnak előre, elfoglalni a tért, mire, tekintve az ellentábor gyöngé voltát, nem nagy erőfeszítés látszott szükségesnek”.³⁷ A jelenségért a szerkesztőket teszi felelőssé (magát az Arany János nevűt is ideértve), akik csupa udvariasságból nem mondják meg a hölgyeknek, ha versük rossz, így „lyrai tul-termelés” indult a magyar irodalomban.³⁸ Mindez szépen egybevágy Gyulai azon óhajával, melyet az *Írónők*-cikkből így fogalmaz meg: „Nők műveit bírálni nálunk még eddig nem volt szokás, de szokásba kell hoznunk, mint a hogy más irodalmakban van.”³⁹ Arany anonimitása jó trükk: egyfelől megjelenik egy kritikus, aki Gyulai szellemében tárgyalja a női írók ügyét (Kánya Emília amúgy azt hitte, hogy a szerző voltaképpen Gyulai volt),⁴⁰ másfelől e kritikus még szidja is Aranyt, a szerkesztőt, akinek a lapjában éppen publikál. A kritikai hang megalkotásának kísérlete így külön hitelt nyerhet (bár azt nem tudjuk, hogy Aranyt vajon befolyásolta-e a művészetpártoló arisztokrácia esetleges elfordulása médiavállalkozásaitól).

³⁶ M. P. [ARANY János], *Malvina költeményei*, Szépirodalmi Figyelő, 2.1(1862)/12, jan. 23., 180–182; 2.1(1862)/13, jan. 30., 196–198; 2.1(1862)/14, febr. 6., 213–215; 2.1(1862)/15, febr. 13., 231–232. Itt: 231. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 350–368. Itt: 364.

³⁷ [ARANY], *Malvina költeményei*, 231. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 364.

³⁸ [ARANY], *Malvina költeményei*, 232. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 365.

³⁹ GYULAI 1908, 293.

⁴⁰ Szerk. [KÁNYA Emília], *Gyulai Pál a tükör előtt*, Családi Kör, 4(1863)/33, aug. 16., 625–627. Arany le is csapja a magas labdát: „A Szép. Figyelőben tudtommal (pedig csak tudnám), senki sem szökött a nőiróság ellen, se Gyulai, se más. Egy bírálatban alkalmilag érinti egy író – ki nem Gyulai – de semminemű véleményt nem mond *ellen*e, sőt bizonyos tekintetben *mellette* szól. Egy másik bírálatban az mondatik ki csupán (megint nem Gyulai által): ám irjanak és zengjenek a nők, de ne kívánjanak *kiváltságos állást* szemben a kritikával.” ARANY János, *Nyilatkozat*, Koszorú, 1.2(1863)/8, aug. 23., 189. A kritikai kiadás vonatkozó helye: AJÖM XI, 457.

Hasonlóan zavarba ejtő, ha Arany egy másik hozzászólását vesszük elő. Mint ismeretes az írónővita ideiglenesen akkor melegedett fel, amikor Gyulai Pál a Koszorúban közölt egy novellaciklust *Nők a tükör előtt* címmel. Ez a szöveg arról szól, hogy a főhős elalszik, majd különböző városokba, különböző szobákba kerül, ahol nők nézik magukat a tükörben, s mivel az elbeszélő mintegy csak szellemként van jelen, a nők feltárják a lelküket a tükörnek, a *voyeur* pedig ezt kilesheti. Van itt reménytelen szerelem, csapodár, haszonleső férj, betegség. Az egyik ilyen meglesett nő, Árpádina, a költőnő, akinek az a tragédiája, hogy bár ünneplik, tehetsége nincsen, s úgy ír a családi boldogságról verseket, hogy az ihlet kedvéért elhanyagolja gyermekei nevelését.⁴¹ Mindez jól illeszkedik ahhoz, amiről Gyulai az *Írónőink*-cikkében is beszél. A női író szükségyszerű boldogtalanságának szerinte társadalmi következményei vannak: a női írók családi élete tönkremegy, s a családi kör boldogságát akkor sem mindig észlelik, mikor ez kézzelfogható közelségben adva van a számukra:

A férj, kit szeretni hittek, s kit még szeretni akarnának, a gyermekek, kikért mindent áldozni vágnak, s kikért oly keveset bírnak tenni, a családi kör, melynek áldásává lehetnének, s melynek csak terhére kell válniok, utálattal tölti el őket önmagok iránt, s gyűlölettel a társadalmi intézmények ellen.⁴²

Minekután a Családi Körben Kánya Emília megtámadta ezt a szöveget és a szerkesztőt, Arany a Koszorúban reagált a lapot ért támadásra.⁴³ Úgy tűnik, mintha először Gyulait védené, ám a vitát jól ismerő olvasó könnyen figyelmessé lehet arra is, hogy ismét mily finoman távolodik el tőle. Egyfelől nem azzal védi Gyulait, hogy igaza lett volna, hanem azzal az egyszerű érveléssel, hogy az elbeszélő és a szerző két külön személy. Miként fentebb Arany, a kritikus elvált Aranytól, a szerkesztőtől, úgy itt is elválasztana két irodalmi

⁴¹ GYULAI Pál, *Nők a tükör előtt*, Koszorú, 1.1(1863)/1, jan. 4., 7–12; 1.1(1863)/2, jan. 11., 32–38; 1.1(1863)/3, jan. 18., 55–60; 1.1(1863)/4, jan. 25., 78–83; 1.1(1863)/5, febr. 1., 102–107; 1.1(1863)/6, febr. 8., 126–131; 1.1(1863)/8, febr. 15., 149–154. A vonatkozó részek: 102–107. Gyulai az utolsó rész végén válaszol a várható bírálatokra is.

⁴² GYULAI 1908, 277–278.

⁴³ Lásd [KÁNYA] Emília, *Néhány szó a nőnem érdekében*, Családi Kör, 4(1863)/8, febr. 22., 85–87; 4(1863)/9, febr. 29., 102–103; 4(1863)/10, márc. 8., 114–115; 4(1863)/11, márc. 15., 121–123. Arany közölte Kánya Emília a női írókat érintő egy másik ügyben tett nyilatkozatát és Gyulai válaszát is: [KÁNYA] Emília, [Nyilatkozat], Koszorú, 1.2(1863)/6, aug. 9., 141; Gy. P. [GYULAI Pál], *Válasz e nyilatkozatokra*, Koszorú, 1.2(1863)/6, aug. 9., 141–143. Kánya Emília újabb válasza után ([KÁNYA], *Gyulai Pál tükör előtt*, i. m.), Arany maga válaszolt: ARANY, *Nyilatkozat*, i. m.

funkciót. Talán nem is érdemes mélyen belemenni abba, hogy elméletileg vajon igaza volt-e Aranynak, hiszen joggal gondolhatta az olvasó (és Kánya Emília gondolta is), hogy Gyulai elbeszélője itt Gyulai nézeteit mondja ki (valóban komoly hasonlóságok figyelhetők meg az *Írónőink*ben leírtakkal). Arany e megállapítása után arra kéri Gyulai ellenfeleit, hogy a kritikussal vitázzanak, ám még itt is jelzi a Gyulaitól való távolságot, amennyiben követendő példaként Brassai Sámuel vitacikkét⁴⁴ ajánlja Kánya Emília figyelmébe (s végül – mellesleg – Gyulai ellenfeleinek becsmérő retorikáját bírálja). Arany tehát úgy lavírozik az álláspontok között, hogy meg is védi Gyulait, ám finoman el is távolodik tőle.

A távolító gesztusok mellett van azonban egy vonatkozás, melyre Arany több ízben is utal, s amely voltaképpen egyezik Gyulai álláspontjával. Malvina-kritikájában például az az egyik legfontosabb kifogása, hogy Malvina nem megfelelő tárgyakat választ költői alkatának, azaz női mivoltában nem feldolgozható témákhoz nyúl. Ezért is dicséri meg a *Mi vagyok én* című verset,

...melynek elején ugyan nem minden bombaszt nélkül akar *bolygó láng, üstökös, lángostor* stb. lenni, mint Petőfi ha igen haragszik: de szépen veti utána a végszakot:

Egy gyöngé nő vagyok csupán,
Ki földi léten át
Rebeghet honja üdveér'
Csak, éghez hő imát.

Valóban *így szép* a nő. Nem *declamálva* a haza javáért, hanem keblére kulcsolva gyöngé kezét s imádkozva mint egy Madonna.⁴⁵

Milyen témákban szólalhatnak meg a női írók? Már említettem, hogy Gyulai e téren igen radikálisan, már-már önellentmondóan érvel: egyfelől a nőket teljesen alkalmatlannak tartja az írói pályára, másfelől mégis enged nekik bizonyos mozgásteret, amennyiben saját világuk szűk köréről írnak. Ezt a belső ellentmondást, melyet többen is szóvá tettek,⁴⁶ nem könnyű feloldani, s Arany női írókkal kapcsolatos reflexióiban és szerkesztői elveiben is ott rejlik.

⁴⁴ BRASSAI [Sámuel], *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, Szépirodalmi Közlöny, 2(1858)/59–33, ápr. 25., 1397–1400; 2(1858)/60–34, ápr. 29., 1421–1425; 2(1858)/61–35, máj. 2., 1445–1449.

⁴⁵ [ARANY], *Malvina költeményei*, 198. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 359.

⁴⁶ Például SZABÓ Richárd, [Nőiről], Délibáb, [4](1858)/16, ápr. 18., 187–188; [4](1858)/17, ápr. 25., 199–201; [4](1858)/18, máj. 2., 212–213. Itt: 199.

Kontextusok és a nők

Hogy jobban megértsük a női írással és női olvasással kapcsolatos korabeli dilemmákat, érdemes lehet az eddigieknél távolabbra tekinteni. Nézzük hát akkor, hogy e vita a három szempontunk (nyilvános–privát, értelem–érzelem, elit–populáris) alapján miként is helyezhető tágasabb eszmétörténeti kontextusba.

A hosszú 18. századdal foglalkozó történészek között az elmúlt két évtizedben kibontakozott egy vita arról, hogy a nyilvánosság mely formáiban tudtak a nők is szerepet kapni, s melyet uraltak a férfiak. Bár a vita szinte kizárólag a Brit Királyság korabeli történetét érintette, talán nem lesz minden tanulság nélkül a felidézése. A klasszikus álláspont szerint – amit Lawrence E. Klein „háztartási tézisnek” (*domestic thesis*) nevezett –⁴⁷ a nyilvánosság publikus terei, fórumai leginkább a férfiak által uraltak, míg a háztartás gondjai elsősorban a nőkre tartoznak. Ez az elképzelés elsősorban a családban betöltött szerepe felől definiálja a nőt, míg a férfi otthonosan mozog a közélet és a gazdaság Szküllái és Kharübdisei között, s végső soron a család hajójának „kormányzásáért” is felel. A mindennapi élet apró-cseprő gondjai a nőkhöz tartoznak, míg a férfiak a stratégiai jellegű döntésekért felelnek. Mindennek mintegy a lecsapódása a 18. századi női regény megjelenése és elterjedése.⁴⁸ Ezt az álláspontot aztán számos kritika érte. Nancy Armstrong például az ún. „háztartási regényekről” (*domestic novel*)⁴⁹ értekezvén úgy látja, hogy az irodalom azáltal depolitizálta látszólag a kulturális reprezentációt, hogy nőivé alakította annak számos vonatkozását (ezt Armstrong a középosztály megerősödésével és a modern individuum létrejöttével kapcsolta össze). Mindebből az következik, hogy a kultúra elnőiesedése (női témák, női olvasók mint odaértett olvasók, női írók) egyáltalán nem szűkül le a privat szférára, hanem – Armstrong radikális következtetése szerint – közvetett módon ugyan, de komoly politikai potenciálra tesz szert.⁵⁰ Bár Armstrongnak

⁴⁷ Lawrence E. KLEIN, *Gender and the Public/Private Distinction in the Eighteenth Century. Some Questions about Evidence and Analytic Procedure*, *Eighteenth-Century Studies*, 29(1995)/1, Fall, 97.

⁴⁸ Lásd például Ian WATT, *The Rise of the Novel. Studies in Defoe, Richardson and Fielding*, London, Chatto & Windus, 1957, 154–173.

⁴⁹ Voltaképpen illemtankönyvek, a házi életet leíró katekizmusok, pedagógiai értekezések és egyéb filozófiai művek által meghatározott sajátos műfajról van szó.

⁵⁰ Nancy ARMSTRONG, *Desire and Domestic Fiction. A Political History of the Novel*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1987; Feminista kritikájához lásd Leila Silvana MAY, *The*

e baloldali megközelítése nem talált sok követőre, a nők professzionalizációjának problémája komoly kérdés maradt. Shawn Lisa Maurer sajtótörténeti megközelítésben úgy írta le a magánszférát, mely éppen a maszkulin irányítás egyik legfontosabb tereként szolgál,⁵¹ Judith Pascoe a teatralitás női gesztusrendjeinek gazdag összefüggérendszerét mutatja be,⁵² Paula McDowell könyvtörténeti megközelítéssel jutott arra a következtetésre, hogy vitatható az az állítás, hogy a nők nem vettek részt a sajtópiac működtetésében,⁵³ Betty A. Schellenberg pedig olyan professzionális női írókról értekezett, akik az irodalmi nyilvánosság aktív résztvevői és alakítói.⁵⁴

Klein polemikus cikke amellet érvel, hogy bár valóban léteznek bizonyos oppozíciók, melyekkel egy-egy korszak leírható, azoknak szimpla egymáshoz rendelése éppenséggel egy történeti helyzet komplexitását fedi el előlünk.⁵⁵ Szerinte – amiként az imént idézett szerzők munkái is sugallják – a nők a 18. századi Angliában igen kiterjedt nyilvános életet éltek. A gond ezzel csak az, hogy a női viselkedéssel kapcsolatos teoretikus vélekedések (illetmankönyvek, nevelési útmutatók vagy akár a regények), és a más forrásokból összeszedhető adatok (azon társadalmi gyakorlatokról, amiként a nők megjelentek a társasági életben) nem mindig párhuzamosak. E dilemma feloldására Klein azt javasolja, hogy a korabeli történelmi aktorok nyilvánossághoz való viszonyát vizsgáljuk meg, s ennek alapján tegyünk lépéseket a nyilvánosság formáinak komplexebb megértése felé.⁵⁶ Most nincs helyünk a teljes, amúgy nagyon izgalmas gondolatmenetet rekonstruálni, csupán a következtetése-

Strong-Arming of Desire. A Reconsideration of Nancy Armstrong's Desire and Domestic Fiction, ELH, 68(2001)/1, Spring, 267–285.

⁵¹ Shawn Lisa MAURER, *Proposing Men. Dialectics of Gender and Class in the Eighteenth-Century Periodical*, Stanford, Stanford University Press, 1998.

⁵² Judith PASCOE, *Romantic Theatricality. Gender, Poetry, and Spectatorship*, Ithaca, Cornell University Press, 1997.

⁵³ Paula McDOWELL, *The Women of Grub Street. Press Politics and Gender in the London Literary Marketplace 1678–1730*, Oxford – New York, Clarendon, 1998. Lásd még ehhez a témához Kathryn SHEVELOW, *Women and Print Culture. The Construction of Femininity in the Early Periodical*, London, Routledge, 1989.

⁵⁴ Betty A. SCHELLENBERG, *The Professionalization of Women Writers in Eighteenth-Century Britain*, Cambridge – New York, Cambridge University Press, 2005.

⁵⁵ Klein Ludmilla Jordanova máskülönben kiváló könyvét idézi példának: Ludmilla JORDANOVA, *Sexual Visions. Images of Gender in Science and Medicine between the Eighteenth and Twentieth Centuries*, Madison, University of Wisconsin Press, 1989 (Science and Literature). Lásd KLEIN, i. m., 98.

⁵⁶ Klein a naplóíró Samuel Pepys feleségének, Elisabethnek, illetve a fiatal Lady Mary Pierrepontnak (a későbbi Lady Mary Wortley Montagunak) társas szokásait említi példaként.

ket foglalom össze: egyfelől a nyilvános terekben a hivatali nyilvánosság szférájában (*magisterial public sphere*) a nők valóban kevésbé juthattak szóhoz, másfelől a társiasság⁵⁷ legkülönbözőbb színterein megjelenhettek, s ott különböző és nem elhanyagolható társadalmi cselekvéseket hajtottak végre. Ami pedig a magánszférát illeti: a családi otthonba visszahúzódó férfi és nő között kétségtelenül létezett valamifajta munkamegosztás, de „otthon az emberek, a férfiak és a nők egyaránt, szükségszerűen privátim voltak jelen.”⁵⁸ Ez azt jelenti tehát, hogy a publikus–privát ellentét nem szükségszerűen kapcsolódik az otthon–nem-otthon párhoz, miként a férfi–nő viszonylatban is sokkalta komplexebb a rendszer. Klein cikke utolsó bekezdésében megköcskátatja, hogy a „publikus férfi” versus „privát nő” ellentéte a 19. századról szóló elemzésekből szívárgott vissza a 18. századról szóló elbeszélésekbe (bár jelzi azt is, hogy sejtései szerint ott is volna mit újragondolni e téren).

A kontinensen, s ezen belül Magyarországon természetesen a 18. században egészen más jellegű folyamatok mentek végbe, ám az angol anyagon végzett kutatások mégis felvetnek néhány érdekes kérdést. Egyfelől az még a magyar irodalom kapcsán is érzékelhető, hogy a 18. század közepén–végén bekövetkező „olvasási forradalom” egybeesett a nők irodalmi tényezővé avatásával. Talán elegendő itt utalni arra, hogy az egyik korai magyar nyelvű sajtóvállalkozás, az *Uránia* milyen fontos szerepet szánt a női olvasóközönségnek, s hogy e folyóirat legismertebb szövege, a máig ismeretlen szerzőségű *Fanni’ hagyományai*, melyet hosszú ideig autentikus női privát szöveggként olvastak, egyik előszava szerint a női élet egy lehetséges példáját kívánta felmutatni.⁵⁹ A 19. századi írónővita akkor indul el, mikor a nők az irodalom passzív, felhasználói oldaláról az aktív oldalra lépnek át. Bár korábban némi szkepszissel idéztem Arany Malvina-kritikáját, a falanxban előrenyomuló írónőkkel kapcsolatos félelmet (mondván: egyáltalán nem egyértelmű a női írók előtérbe állítása mint hatékony üzleti stratégia), ugyanakkor mégiscsak feltűnő, hogy a 19. század második felében nagyobb számban jelentkeznek az irodalom alkotó oldalán a nők. Ha csak az önálló kötettel is rendelkező női költőket nézzük: a sort két posztumusz kötet nyitotta meg, 1853-ban

⁵⁷ Ehhez a diskurzushoz lásd SZÉCSÉNYI Endre, *Társiasság és tekintély. Esztétikai politika a 18. századi Angliában*, Bp., Osiris, 2002 (Doktori mester munkák).

⁵⁸ KLEIN, i. m., 105.

⁵⁹ Lásd *Egy szó az olvasóhoz = Első folyóirataink: Uránia*, s. a. r. SZILÁGYI Márton, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1999, 68 (Csokonai Könyvtár. Források, 6). Értelmezéséhez lásd SZILÁGYI Márton, *Kármán József és Pajor Gáspár Urániája*, Debrecen, Kossuth Egyetemi, 1999, 57–79; 373–374 (Csokonai Könyvtár, 16).

jelent meg Iduna (a költő Szász Károly felesége, sz. Szász Polixéna) kötete,⁶⁰ 1854-ben pedig a 22 évesen öngyilkosságot elkövető női költő, Ferenczy Teréz *Téli csillagok* című füzetecskéje,⁶¹ 1858-ban és 1860-ban is önálló kötettel jelentkezett Flóra (a költő Tóth Kálmán felesége),⁶² 1861-ben Malvina,⁶³ ugyanekkor Kisfaludy Atala (aki a költő Kisfaludyakkal rokon),⁶⁴ ugyanebben az évben jelent meg a pesti szalonélet üdvöskéje, Wohl Janka terjedelmes kötete Jókai Mór kiadásában,⁶⁵ 1864-ben Hajnalka (mindketten a Koszorú szerzői),⁶⁶ szintén 1864-ben Izidóra (gróf Bethlen Miklósné, sz. Petrichevich Horváth Ida)⁶⁷ jelentkezett. S ha ehhez hozzávesszük a különböző lapokban publikáló, ám kötetten nem rendelkező, ismert és ismeretlen női költőket – (Petőfiné) Szendrey Júliától kezdve Rizán, Biankán, Feodórán, Perennán, Jolánon át egészen Szöllösy Nináig és gr. Wass Otiliáig, vagy a két női költészeti antológiát (a Farkas Albert által összeállított *Nemzeti hárfát* 1862-ből, valamint a Zilahy Károly által kiadott *Hölgyek lantját* 1865-ből),⁶⁸ valóban

⁶⁰ Iduna (Szász Károlyné) *Hagyományai*, Pest, Müller Gyula, 1853. Gyulai kritikája: GYULAI Pál, *Iduna*, Pesti Napló, 4(1853)/1086, okt. 22., 3.

⁶¹ FERENCZY Teréz, *Téli csillagok*, hagyományaiból összeszedte BÚLCÚ Károly, Pest, Müller Gyula, 1854. Hasonmás kiadása: előszó GALCSIK Zsolt, Szécsény, k. n., 1993; verseinek teljességre (sajnos csak) törekvő kiadása: FERENCZY Teréz *Minden versei*, kiad., bev. PRAZNOVSZKY Mihály, Salgótarján, k. n., 1983 (Nógrádi irodalmi ritkaságok, 1). Gyulai róla is írt kritikát: GYULAI Pál, *Téli csillagok*, Pesti Napló, 5(1854)/102, máj. 4., 3.

⁶² [MAJTHÉNYI] Flóra *50 költeménye*, Pest, Emich Gusztáv, 1858; [MAJTHÉNYI] Flóra *Dalai*, Pest, Emich Gusztáv, 1860. Lásd még későbbi munkáit is: *A jó gyermekek könyve*, [MAJTHÉNYI] Flórától, Pest, Emich Gusztáv, 1867; [MAJTHÉNYI] Flóra, *Elegiák kis fiamhoz*, Pest, Fanda és társai, 1868; [MAJTHÉNYI] Flóra *Ujabb költeményei*, Bp., k. n., 1877.

⁶³ [TARNÓCZY] Malvina *Költeményei*, Pest, Ráth Mór, 1861. Későbbi kötetei: O'DONELL grófnő [TARNÓCZY Malvina] *Legujabb költeményei*, s. a. r. BÁTSI BALLA Jenő, h. n., k. n., é. n.; O'DONELL grófné született TARNÓCZY Malvina *Legujabb költeményei*, Bp., a szerző tulajdona, 1901; O'DONELL Henrikné grófnő [TARNÓCZY Malvina], *A női szépség tízparancsolata*, Bp., Pátria R.-T. nyomása, 1905. (Ez utóbbi egy szépségápolási kézikönyv.)

⁶⁴ [KISFALUDY] Atala *Költeményei*, Pest, Emich Gusztáv, 1861. Verseinek későbbi, közel sem teljes kiadása: KISFALUDY Atala *Összes költeményei*, Kaposvár, Jeteles Herman, 1880.

⁶⁵ WOHL Janka *Költeményei*, kiad. JÓKAI Mór, Pest, Engel és Mandello, 1861.

⁶⁶ Hajnalka [BÁLINTFFY Etelka] *Dalai*, Pest, Herz János, 1864. Későbbi kötete: Hajnalka [BÁLINTFFY Etelka] *Költeményei*, i. m.

⁶⁷ Izidóra [PETRICHEVICH HORVÁTH] *Dalaiból*, Kolozsvár, Stein János, 1864. Későbbi, érdekes műfajiságú könyvecskéje: [PETRICHEVICH HORVÁTH] Izidóra, *Naplóimból. Regék, gondolatörredékek, allegoria, naplótörredékek, költemények*, Pest, Kertész József, 1867.

⁶⁸ *Hölgyek Lantja. Magyar költőnők műveiből*, szerk. ZILAHY Károly, Pest, Heckenast Gusztáv, 1865; *Nemzeti hárfá. Magyar költőnők műveiből*, összeáll. FARKAS Albert, Pest, Geibel Armin, é. n. [1862.]

kijelenthetjük: a női irodalom a korábbiaknál jóval fajsúlyosabban jelent meg a magyar irodalmi életben.⁶⁹

Az angol kutatások másfelől arra is figyelmeztetnek: az irodalmi megjelenés történeti újdonsága nem feltétlenül abban van, hogy a nők írni kezdenek. Feltűnő, hogy a korabeli női írók között viszonylag nagy számban találunk főúri származású nőket, ami talán annak is köszönhető, hogy az arisztokrata írásgyakorlatokban a nők már a 19. század elején, sőt esetenként még korábban is, aktívan részt vettek: írtak verseket, naplót vezettek, leveleztek stb.⁷⁰ A női írók megjelenésének nívója inkább abban állhat, hogy a nők belépnek egy professzionalizálódó irodalmi térbe: publikálnak, köteteket adnak ki, bizonyos, elsősorban művelődési kérdésekhez szólnak hozzá (mint például Jósika Júlia megannyi publicisztikája). Természetesen nem szeretném azt a látszatot kelteni, hogy a 19. századi női irodalom intézményesülése zökkenőmentesen haladt volna előre, miként a női emancipáció korabeli története is rendkívül összetett folyamat. Inkább az a kérdés, hogy miért is váltott ki ilyen heves reakciókat a nők irodalmi téren való jelentkezése. Sandra M. Gilbert és Susan Gubar nagy visszhangot kiváltott 1979-es monográfiáját (*Madwoman in the Attic*) bár sokan támadták történetietlen látásmódja miatt, annyi mindenestre mindmáig elfogadható a szerzőpáros állításából, hogy az alapvetően patriarchális intézményrendszer aktorai legtöbbször ellenséges vagy legalábbis ambivalens viszonyt alakítottak ki az intézményrendszerbe beépülő nőkkel kapcsolatban.⁷¹ Nem véletlen, hogy Gyulai és Arany számára nem is a nőkkel van elsősorban probléma (ők olyanok, amilyenek), sokkalta inkább azokkal a férfiakkal, akik kinyitottak bizonyos intézményes kapukat előttük – a divatlapok szerkesztőivel. (Talán nem véletlen, hogy, bár sokan

⁶⁹ Lásd még az alábbi gazdag gyűjtést: FÁYLNÉ-HENTALLER Mariska, *A magyar írónőkről*, Bp., a szerző sajátja, 1889.

⁷⁰ A női írók társadalmi státuszának mintáiról lásd FÁBRI Anna, *Közíró vagy szépíró? Az írói szerepkörök és a társadalmi-kulturális indíttatás összefüggései a XIX. századi magyar írónők munkásságában = Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetekben*, szerk. NAGY Beáta, S. SÁRDI Margit, Debrecen, Csokonai, 1997, 61–73.

⁷¹ Sandra M. GILBERT, Susan GUBAR, *The Madwoman in the Attic. The Woman Writer and the Nineteenth-Century Literary Imagination*, New Haven, Yale University Press, 1979. Horváth Györgyi a könyv történeti szemléletét elemezve jut arra a következtetésre, hogy a szerzőpáros alapvetően nem foglalkozott múlt és jelen különbségével, hanem a kettő közötti folytonosságra helyezte a hangsúlyt: HORVÁTH Györgyi, *Nőidő. A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Bp., Kijárat, 2007, 124 (Léda Könyvek). A *Madwoman* továbbgondolási lehetőségeihez lásd Gilbert & Gubar's *The Madwoman in the Attic After Thirty Years*, ed. by Annette R. FEDERICO, Columbia, University of Missouri Press, 2009.

bírálják Gyulait, az egy Kánya Emíliaán kívül, aki az egyetlen női lapszerkesztő a korában, senki sem veszi magára e vádat.)

A nők 19. századi művészeti professzionalizációjának útja tehát rögzös, s annál is inkább, mivel a társiasság angolszász modellje nem feltétlenül jelentett követendő példát mindenki számára a 18–19. században. Gyulai hírhedt cikkében egy engedménnyel is él: az

alkotási tehetetlenség kevésbé észrevehető oly művészetekben, melyek nem annyira teremtek, mint visszateremtek lévén, leginkább fogékonyságra vannak alapítva, sőt éppen csak női sajátságok által kivihetők, milyenek a színészet, az előadó zene és ének. Ezért lehetségesek a nagy énekesnők és színésznők.⁷²

A művészetek tehát alkotó és utánpótló ágakra oszlanak el: utóbbira a nők is alkalmasak lehetnek. Csakhogy még ez az engedmény is némiképp óvatosan kezelendő. Hiszen rögtön ezután – és nem csak ezen az egy helyen – Gyulai arról ír, hogy „az írók, tudósok és művészek közt aránylag legtöbb hiú embert találni”,⁷³ s ez szükségszerűen, mintegy a művészi formából következik. A nőkre leselkedő veszélyt pedig így foglalja össze Gyulai: „Hány előtt nem válik az irodalom önkénytelen, észrevétlenül szalonná, bálteremmé, a kacérság színpadává, hol untalan a kacérság egy-egy nevetséges vagy szomorú jelenetét kell eljátszaniok.”⁷⁴ Az, hogy az engedménye után Gyulai immár a művészetről általában beszél, illetve a „kacérság színpadának” emlegetése, arra utalnak, hogy a színészet is tartogathat veszélyeket egy nő számára. A könnyűvérű színésznő a kor toposza, mely számtalan formában megjelenik. Uthalatunk itt Arany János színészkalandjára és annak narratív feldolgozására,⁷⁵ vagy az ünnepezt színésznőt botrányos körülmények között feleségül nyerő Jókai Mórra.⁷⁶ E dilemma, a színészet és az előadó-művészet erkölcsnemesítő vagy éppen -romboló hatása például Jókai *Egy magyar nábob* című regényében többféleképpen is feltűnik: az ünnepezt párizsi színésznő,

⁷² GYULAI 1908, 275–276.

⁷³ Uo., 277.

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ Arany először Gyulainak írja meg a színészkalandot: Arany János – Gyulai Pálnak, NKörös, 1855. jún. 7. = ARANY János *Levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982, 557–559 (AJÖM XVI). Ennek értelmezéséhez lásd MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama. Az Arany-hagyomány és a magyar kulturális emlékezet*, Bp., Ráció, 2009, 47–48; 54–58 (Ligatura).

⁷⁶ Erről lásd KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete. Kritikai életrajz*, Bp., Osiris, 2008, 407–408. A kérdés megítélése körüli vitához lásd SZEKERES László, *Jókai és Petőfi szakítása*, It, 45(1957)/4, 413–452; LENGYEL Dénes, *Jókai és Petőfi szakításáról*, It, 47(1959)/1, 54–57.

Mainville-né hűséges férjéhez, nem hajlandó prostituálódni, ezért a párizsi ifjak tönkre akarják tenni – a Mayer-lányok színészet révén válnak könnyűvérű nővé, s Abellino Fannyt is az énekművészet révén kísérti meg (és sikerült is volna neki megrontania, ha Fanny nem hagy fel időben az énekléssel). Gyulai Pál azonban ennél a toposznál jóval tovább megy, s nemcsak azért, mert a Jókai felkínálta két lehetőség közül az egyik, az erkölcsösebbik fel sem merül. Az *Írónőink*ben ugyanis, miként az irodalomról való beszéd is szinte észrevétlen vált át a művészetről folyó disputába, úgy az előadó-művészet terei helyett itt már általában a társiasság különböző tereinek erkölcsromboló hatása jelenik meg. A szalon és a bálterem ugyanis a társiasság 18–19. századi modelljének szimbolikus terei, melyek itt a zülléssel, a romló erkölcsökkel, konkrétan a nők prostituálódási folyamatával lesznek összekapcsolva – tehát már önmagukban is veszélyesek az erkölcsökre.

Mindez nem véletlen, hanem következetesen illeszkedik egy olyan politikai nyelv szótárához, melyet a cambridge-i eszmétörténeteszek republikanizmusnak neveznek,⁷⁷ s mely a 19. században – bár némiképp módosított és kiegészített formában – még sokáig létezett.⁷⁸ A republikanizmus híveinek véleménye megoszlott abban a kérdésben, hogy a társiasság (a *sociabilitas*) miként is hat a társadalomra és milyen formáit lehetne követni az újabb kori kereskedő társadalmak esetében. Az erénytanok felől való közelítés, valamint az izlés csiszolásának társasági szabályai természetesen különböző diszkurzív együttállásokat hozhatnak létre, ahol a természetes jogok biztosítása és a honpolgári erény ösztönzése eltérő mértékben érvényesülhetett. A republikánus szótár inkább az utóbbit hangsúlyozta, s ezért is van, hogy visszatérő és állandó eleme lett a *divat* ostromozása, ami Gyulai cikkében is kiemelt jelentőséget kap. Az *Írónőink*nek már rögtön az első bekezdései szóvá teszik a divat követésének romboló hatását:

⁷⁷ A republikanizmus kutatásának reprezentatív, s egyúttal a politikai nyelv sokarcúságát is reprezentáló kiadványa: *Republicanism. A Shared European Heritage. Volume I–II.*, ed. by Martin VAN GELDEREN, Quentin SKINNER, Cambridge, Cambridge University Press, 2002. Magyar összefoglaló: TAKÁTS József, *Modern magyar politikai eszmétörténet*, Bp., Osiris, 2007, 14–16.

⁷⁸ Quentin Skinner egy budapesti előadásában például Hegel történetfilozófiájában mutatja ki a republikanizmus nyomait: „A klasszikus republikánus hagyomány nyomait még a felvilágosodás utáni politikai gondolkodásban is megtalálhatjuk. Hegel államfilozófiáját is olvashatjuk úgy, hogy a klasszikus politikaelmélet értékeit megpróbálja átemelni [!] a modern nemzetállam kerete közé.” Quentin SKINNER, *A szabadság és honpolgárság két rivális hagyománya*, ford. STÉBEL Éva, Világosság, 36(1995)/10, okt., 25.

E hangulat [ti. a női írók ünneplése] általános, ha nincs is éppen így [ahogy Gyulai teszi] rendszerbe szedve, oly általános, hogy nem lenne csoda, ha sok, igen sok nőnél divattá kezdene válni nem a zajtalan, de nyugtató, ügyes-bajos, de boldogító házi körben keresni a dicsőséget, hanem az irodalom zajos, nehéz és sivár pályáján.⁷⁹

A változó divat követése mint az erkölcsök romlásának formája ekkor már régi közhelye az európai gondolkodásnak. Ebbe a logikába tökéletesen illeszkedik a nők prostituálódási folyamata, hiszen – ismét egy régi közhely következik – a mintául tekintett római köztársaságnak is részben a luxus terjedése miatt kellett elbuknia, s a fényűzés terjedése a szexuális vágyak korlátlan kielésében öltött testet, a családi tűzhelyet odahagyó férfiak könnyűvérű nők ölében találtak vigaszt mindennapi gondjaikra. Gyulainál egy ilyesfajta folyamat első lépéseit láthatjuk, annyi különbséggel természetesen, hogy nála a nők prostituálódási folyamata indult meg, ám ne legyenek kétségeink, hogy ennek hatásai igen messzire fognak vezetni:

Ez erkölcstelenség természetesen nem a rossz követésében, mint inkább a jó és rossz közti különbségek lassú és észrevétlen eltörlődésében nyilvánkozik, kételye erénynek kereszteli a bűnt, mert lehetnek érintkezési pontjaik, saját vagy mások szenvedése fölláztatja a világrend, az erkölcsi kényszerűség ellen, mely nem szokta számba venni az egyesek szerencsétlenségeit.⁸⁰

Bár a 18. századi republikánusok számára komoly elméleti kihívást jelentett a nők jogainak kérdése (amit a francia forradalom igen élesen vetett fel), Gyulai elsősorban nem ezzel foglalkozik (sőt arra utal cikkének elején, hogy a női írás nem más, mint „félbeszerbe alkalmazott nőemantipatio”),⁸¹ hanem a republikánus történeti narratíva egy másik fonalát veszi fel. Michael Sonenscher Cesare Beccariát (*Dei delitti e delle pene*, 1764) idézi, aki szerint a legszabadabb közösségek alapját a család képezi, s ennek történeti oka az, hogy a legelső államok is a családok mintájára jöttek létre.⁸² Tehát

⁷⁹ GYULAI 1908, 273.

⁸⁰ *Uo.*, 281.

⁸¹ *Uo.*, 273.

⁸² Michael SONENSCHER, *Republicanism, State Finances and the Emergence of Commercial Society in Eighteenth-century France – or from Royal to Ancient Republicanism and Back = Republicanism*, II., 282. A család republikánus megítéléséhez és az ezzel kapcsolatos (részben a feminizmus korai történetét is érintő) vitákhoz lásd Iain HAMPSHER-MONK, *From Virtue to Politeness* = *Uo.*, 85–105. Itt: 103–104.

e történeti logika nem feltétlenül csak a példának tekintett *polist* helyezi középpontba, hanem bizonyos társulási formákat is alapvetőnek gondol el. A családi tűzhely elhagyásának vádja a republikanizmus politikai szótárának alapeleme, melynek egyik legfontosabb forrása Sallustius leírása Catilina összeesküvéséről. Ott arról olvashatunk, hogy

a hentergés, védelem és a többi ilyesfajta élvezet iránti gerjedelem is ugyanúgy megszállta őket [ti. a fiatalokat]. Férfiak asszonyként szerettek, asszonyok az utcán árulták tisztaságukat; ingyencfalatokért az egész földkerekséget felkutatották; aludni mentek, még mielőtt elálmosodtak; nem várták meg az éhséget vagy szomjúságot, sem a hideget vagy fáradságot, hanem elpuhultságukban mindennek elébe mentek.⁸³

Talán épp a republikanizmus szótárától kívánta elszakítani az írónővitát Erdélyi János, aki kései hozzászólásának elején a „régí Róma szellemé”-nek nyomait mutatja ki korának irodalmában, ám azt állítja, hogy a női írókkal szembeni ellenérzés forrása nem innen ered, hanem sokkal inkább valamilyen „ferde moralizmus”-ra vezethető vissza (melyet a túlzó vallásos buzgalommal magyaráz meg).⁸⁴

A családi élet szétzilálása és az erkölcsi romlás összekapcsolása mögött esetünkben persze ott munkál egy előfeltevés: a családi összetartozás létrehozásában a nőknek igen fontos szerepük van. Hogy a nyilvánosság terei alapvetően a férfiakhoz tartoznak, s a nőknek ott semmi keresnivalójuk, az írónővita egyik visszatérő kérdése lett. Ugyanakkor a szemlélet mögött meghúzódó antropológiai érveket már kevesen bírálták, legfeljebb a hangszílyok és következtetések tekintetében. Feltehetően éppen a nők antropológiai állandója az Gyulai hírhedt cikkében, ami a leginkább elavult mára, s ez az, amiben többé-kevésbé mindenki egyetértett a 19. században (inkább a nők lehetséges irodalmi szerepvállalásának tekintetében mutatkoztak élesebb különbségek).

Már több idézetünkben is szerepelt a nők és a férfiak azon megkülönböztetése, mely eltérő természeti adottságokat tulajdonít a nőknek és férfiaknak:

⁸³ Sallust. *Cat.* 13. A magyar fordítás: C. SALLUSTIUS Crispus, *Catilina összeesküvése* = C. SALLUSTIUS Crispus *Összes művei*, ford. KURCZ Ágnes, Bp., Magyar Helikon, 1978, 16–17 (Bibliotheca Classica).

⁸⁴ ERDÉLYI János, *Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka*, Magyarország, 3(1867)/2, febr. 24., 2. Újabb kiadása: ERDÉLYI János, *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, s. a. r. T. ERDÉLYI Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 472–476. Itt: 472 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai, 14).

A nő körét és pályáját nem férfiónkény vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége. A nő physikai alkatánál fogva épen oly képtelen a férfiú pályájára, mint a férfi a nőére s Kisfaludy Sándor nem élczet, hanem igazságot mond, midőn így szól:

Van határa a két nemnek,
S nem toldása az érdemnek,
Hanem hiba, csorbaság,
Aki ezen általhág.⁸⁵

Thomas Laqueur klasszikus monográfiája (*Testet öltött nem*) mutatja be azt a folyamatot, amiként a 18. században létrejött az ún. két-nem modell. Ennek lényege az, hogy míg a felvilágosodás előtt a nő csupán a férfi test degenerált változatával rendelkezik, addig az újabb orvosi elképzelések már élesen elválasztják egymástól a férfi és a női testet, s azokat két, alapvetően különböző entitásként érzékelik.⁸⁶ Bár Laqueur nagy léptékű elmélete nem minden pontján meggyőző,⁸⁷ abban a tekintetben mindenképpen példaértékű lehet, hogy a biológiai nem (*sex*) és a társadalmi nem (*gender*) egymással összefüggő történeti taglalását javasolta, azaz arra mutatott rá, hogy nemcsak a társadalmi, de a biológiai nem is változik időben, voltaképpen a 18. században jön létre, s így a korábbiakat tekintve csak társadalmi nemiségről beszélhetünk.⁸⁸ Gyulai szövege eminens módon mutatja be a két-nem modell jellemzőit: élesen elválasztja egymástól a férfi és nő nemi adottságait, s erre hivatkozva jelöl ki egy – számára magától értetődő – helyet a nők számára a társadalomban. Laqueur – Michel Foucault nyomán – meggyőzően érvel amellett, hogy nem valamiféle tudományos forradalom miatt alakult ki a nemiség biológiai megközelítése (bár az orvostudomány eszközeit tekintve

⁸⁵ GYULAI 1908, 274.

⁸⁶ THOMAS LAQUEUR, *A testet öltött nem. Test és nemiség a görögöktől Freudig*, ford. BARÁT Erzsébet, SÁNDOR Bea, SZABÓ Valéria, TÓTH László, Bp., Új Mandátum, 2002 (Nemiség és társadalom, 1).

⁸⁷ Kritikájához lásd CSABAI Márta, *Szexuálpolitikai testtörténet*, BUKSZ, 15(2003)/3, ősz, 234–239. A kérdés historiográfiai továbbgondolása: KAREN HARVEY, *Gender, Space and Modernity in Eighteenth-Century England: A Place Called Sex*, History Workshop Journal, 51(2001) Spring, 158–179; Uő., *The Century of Sex? Gender, Bodies, and Sexuality in the Long Eighteenth Century*, The Historical Journal, 45(2002)/4, dec., 899–916.

⁸⁸ A különböző testelméletekről kiváló magyar nyelvű összefoglalók állnak rendelkezésünkre: CSABAI Márta, ERŐS Ferenc, *Testhatárok és énhatárok. Az identitás változó keretei*, h. n. [Bp.], k. n., 2000 (Jószöveg Könyvek); BORGOS Anna, „Testkép-képek”. Áttekintés a fogalom filozófiai és pszichológiai értelmezéséről = *Test-beszédek. Köznapi és tudományos diskurzusok a testről*, szerk. CSABAI Márta, ERŐS Ferenc, Bp., Új Mandátum, 2002, 46–60.

kétségtelenül készen állt erre), sokkal inkább a politikai körülmények változása miatt kialakuló hatalomtechnikai megoldásról van szó, melyhez aztán a tudomány szolgáltatott bizonyítékokat.⁸⁹ Laqueur inkább a történet megszakítottságát hangsúlyozza, azonban ha a 18. századból előrefelé, a 19. század felé nézünk, a folytonosságok szintén fontosnak tűnhetnek. Nemcsak arról van szó, hogy léteztek századokon átnyúló alternatív szexuális gyakorlatok (és ezek mögött alternatív ideológiai konstrukciók állhattak össze),⁹⁰ nemcsak arról, ami mellett például Peter Gay érvel, hogy a 19. századi (elsősorban a viktoriánus) Anglia történetének szexuális elnyomásáról (vagy elfojtásáról) szóló leírások mintha túlon túl leegyszerűsítenek a helyzetet,⁹¹ hanem arról, hogy bizonyos elemek hosszabb távon is megmaradhattak az *egy-nem modell* logikájából.

Gyulai fogalmi nyelve e téren részben a két-nem modell logikáját követi, de érvei alapjait sajátos módon még az egy-nem modell orvostudománya dolgozta ki.⁹²

A női lélekben – írja – uralkodóbb az ösztön, az érzés, az értelem, szóval: a fogékonyság, mint az akarat, az ész, a phantasia, szóval: az alkotó erő; szenvedélyei talán hevesebbek, fölláldozóbbak, de nem oly mélyek, kitartóak, vagy jobban mondva sivárak, hogy képesek legyenek erős becsszomjat táplálni és nagy czélt vinni ki.⁹³

Voltaképpen az absztrakcióra való képtelenségük, az érzelmek korlátozásának képtelensége az, ami megakadályozza a nőket, hogy nagy művészé váljanak. Ez az elképzelés, mely oly kitartóan határozta (és határozza) meg a nemiségről való gondolkodást, voltaképpen egy olyan humorápatológiai logikához vezethető vissza, mely a nőiséget hagyományosan a hideg és nedves alkathoz sorolta. Mivel testük jóval nedvesebb a férfiakénál (az egy-nem

⁸⁹ LAQUEUR, i. m., 163–165. (Foucault-tól *A szavak és a dolgokat* idézi.)

⁹⁰ Lásd Iain McCALMAN, *Radical Underworld. Prophets, Revolutionaries, and Pornographers in London, 1795–1840*, Cambridge, Cambridge University Press, 1988.

⁹¹ Peter GAY, *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud. Volume I: Education of the Senses*, Oxford – New York, Oxford University Press, 1984, 110 skk. Idézi: Thomas W. LAQUEUR, *A szexuális vágy és a piacgazdaság az ipari forradalom idején*, ford. TÓTH László = *A szex. Szociológia és társadalomtörténet. Szöveggyűjtemény 1.*, szerk. TÓTH László, Bp., Új Mandátum, 1996, 189–210. Itt: 193 (Nagyítás. Szociológiai Könyvek, 1).

⁹² Laqueur például ilyen típusú együttállásként értelmezi Sigmund Freud pszichoanalízisét is. Lásd LAQUEUR, *A testet öltött nem*, 240–249.

⁹³ GYULAI 1908, 275.

modell szerint az arányok másképp alakulnak férfinál és nőnél), képesek igen gyorsan felfogni új ingereket, de ott maradni már nem tudnak, hanem – amint a nedvesség tovább áramlik testükben – új tárgyra térnek (hagyományosan a szárazabb testhez a logikus gondolkodás, az észhasználat és az absztrakció kapcsolódik): „A mit megérthetnek, könnyebben megértik, mint a férfiak, hamar elsajátítják s ezer változatban, szellemdúsan dolgozzák föl, de valami újat s mélyet találni teljesen képtelenek s legfeljebb csak genialis paradoxonokig vagy csillogó capriceokra tudnak fölemelkedni.”⁹⁴ Kétségtelen, hogy Gyulai maga nem idézi közvetlenül a humorápatológiai logikát, de a férfi és nő közötti fizikai és mentális különbségek taglalása visszavezethető arra. Ez nem is olyan nagy anakronizmus: egyfelől a 19. század közepén még orvostudományi tananyag volt az egyetemen a nedvkórta, s éppen ekkoriban szorította ki a modernebb sejtelmélet, másfelől a tudomány változása nem oltja ki e közhelyeket egyik pillanatról a másikra, hanem hosszabb távon is életképesek maradhatnak.⁹⁵

Érdemes felidézni a Gyulai legádázabb és kitartó ellenfeleként fellépő Kánya Emília lapjában megjelent cikkeket. Az első évfolyam egyik programadó tanulmányában az orvos Almási Balogh Pál értekezik a nők társadalomban elfoglalt helyéről. Egy helyen – jelezvén, hogy a társadalmi térben elfoglalt helynek természetesen a biológiai adottságokhoz kell illeszkedniük – így ír:

A nőknél, már physikai testszerkezetöknél fogva hiányzanak a mélyebb gondolkodás és az értelmi világ magasb megyéibe emelkedés föltételei. Felette érzékeny és mozgékony idegeiknél s általában az összes idegrendszer sajátos szerkezeténél fogva, nem képesek ők, azon kitartó s fáradhatatlan szorgalomra, a gondolatoknak következetes logikai összefűzésére, mely multhatatlan föltétele valamely végeredmény megállapításának, vagy az eszmék egy közönséges szabály alá vonásának.⁹⁶

Falk Miksa pedig 1860-ban úgy vélekedik, hogy született biológiai különbség (a természeti adottság)

...nem tételezi föl azt, hogy a nő hatásköre a ruhatárra, a konyhára és gyermekápolásra szorítkozzék. Nem! tárva áll előtte a szellem és kedély határtalan

⁹⁴ Uo.

⁹⁵ MAGYAR László András, *A jó életnek módja. A görög diététika*, Bp., Medicina, 2012, 37–43.

⁹⁶ ALMÁSI BALOGH Pál, *A nők, mint a társadalmi élet tényezői*, Családi Kör, 1(1860)/[1], okt. 14., 1–3; 1(1860)/2, okt. 21., 20–22; 1(1860)/3, okt. 28., 33–35; 1(1860)/4, nov. 4., 49–51. Itt: 20. A Családi Kör sajtótörténeti helyéhez lásd SZAFFNER Emilia, *Az első magyar szerkesztőnő és lapja, a Családi Kör*, MKSz, 114(1998)/4, 353–371.

világa, tárva a működés minden köre, azon egyetlen korlátozással, hogy e működés soha se nélkülözze a nőiség zamatját. Ily feltétel alatt a nő buzgó részt vehet korunk mélyre ható mozgalmaiban, részt azon szellemi küzdelmekben, mik a jelen századot epochálissá teszik az emberiség történelmében, részt a férfinak még azon törekvéseiben is, mik a házi és családi élet körén messze tulterjednek.⁹⁷

Igen ám, de mit is jelenthet e „nőiség zamatja”, melyet a társadalmi életbe lépő nők nem nélkülözhetnek? Falk Miksa következő évben megjelent írásában például igen ironikusan ír egy szentimentális báli jelenetről, ahol a holdfényes teraszon szerelmi vallomás helyett a csodaszép nő könnyek között ezt rebegte: „Igaz-e, hogy mai távirati sürgöny szerint Párisban a béke megkötetett?”⁹⁸ Az efféle példák még bőséggel szaporíthatók: az a Szabó Richárd, aki Gyulai ellen foglalt állást az írónővitában, másutt azt fejtegeti, hogy a „nőt inkább a szív, mint az ész vezeti, inkább érez, mint gondolkodik, s innét érzelmőbb, félénkebb, állhatatlanabb, csüggedésre hajlandóbb.”⁹⁹ És még egy példa – ezúttal Arany Koszorújából: Madách akadémiai székfoglalójában nemcsak a humorápatológiai közhelyre hivatkozik (mondván, hogy a nő „[v]ére testsúlyához képest több, keringése gyorsabb, hőmérséke magasabb, véralkata idegesebb”),¹⁰⁰ de ehhez még frenológiai állításokat társít (a nő agya kisebb, mint a férfié),¹⁰¹ hogy aztán ugyanannál a következtetésnél lyukadjon ki, mint annyian mások: „Nagyon természetes, hogy e mélyen szervezetében rejlő különbség a nő egész lélekvilágát is áthatva, eszme-körét, tevékenységét különbözően határozza meg a férfiutól. S így korán sem üres phrasis, hogy a nő, szívéen keresztül gondolkodik.”¹⁰² Nem üres frázis, teszem hozzá, mivel ekkoriban ennek az elképzelésnek orvostudományi alapja van.

A társadalmi részvétel hívei tehát tökéletesen egyetértenek Gyulaival a nők antropológiai jellemzőit tekintve. A republikánus történelemszemlélet-

⁹⁷ FALK Miksa, *Nők emancipációja*, Családi Kör, 1(1860)/7, nov. 25., 97–98; 1(1860)/8, dec. 2., 113–114. Itt: 113.

⁹⁸ FALK Miksa, *Szabad-e a nőnek politizálni*, Családi Kör, 2(1861)/28, júl. 14., 437–438; 2(1861)/29, júl. 21., 454–455. Itt: 455.

⁹⁹ SZABÓ Richárd, *Nők világa*, Pest, Petrik Géza, 1871, 20. Idézi: KÉRI, i. m., 38.

¹⁰⁰ MADÁCH Imre, *A nőről, különösen aesthetikai szempontból*, Koszorú, 2.2(1864)/1, júl. 3., 1–4; 2.2(1864)/2, júl. 10., 25–28; 2.2(1864)/3, júl. 17., 49–53. Itt: 2. A szöveg modern kiadása: MADÁCH Imre *Összes művei*, II., s. a. r. HALÁSZ Gábor, Bp., Révai, 1942, 583–603. (A továbbiakban az eredetit idézem.)

¹⁰¹ *Uo.*, 1. (A két-nem modellre jellemző érvelés ez. Lásd LAQUEUR, *A testet öltött nem*, 218–219.)

¹⁰² MADÁCH, i. m., 2.

ből és a nemiség humorálpatólogiai értelmezéséből egyaránt következik a nők családon belüli helyzetének hangsúlyozása. Itt fontos megemlíteni, hogy a család mint a társadalom alapja olyan elképzelés volt, melyben az írónővita ellenfelei ismét csak egyetértettek egymással. A női emancipációt propagáló Családi Kör címlapján ugyanúgy egy boldog család képe látható, miként a konzervatív, katolikus Családi Lapok első oldalán is. A családi élet szétesésének veszélye számtalan formában megjelenik ebben az időszakban. „Anyagi korunkban az ember, az érzékiségnek a szellem fölött gyáván átengedett uralma által, méltóságának főelemét megtagadván, csaknem az állati-ság állapotába süllyedt” – olvassuk a Családi Lapok programcikkében 1852-ben.¹⁰³ Az erkölcsi romlás érzékelése pedig szükségszerűen kapcsolódott a női erkölcsök védelméhez. A nőnevelés előmozdítására létrehozott tiszavirág életű periodika, a Család Könyve¹⁰⁴ a Revue des deux Mondes című francia folyóirat egyik cikkét fordítja, ahol az ismeretlen szerző arról értekezik, hogy amennyiben „a gyászos erkölcsök, melyek mindinkább terjedeznek és elharapóznak, végkép megállandósulnak, akkor éppen a nők fognak legtöbbet szenvedni: s már is eleget szenvednek”.¹⁰⁵ Így hát „[v]alóban mondhatjuk, hogy valahányszor egy-egy új élvezeti eszköz készül, a nő befolyása egy-egy fokkal alább süllyed.”¹⁰⁶ Berecz Károly pedig arra figyelmeztet 1857-ben a Nővilágban, hogy

[e]mlékeztetésre van szükségünk, különben megtörténhetnék, hogy anyagi korszakunkban s hasznossági elveink következtében szép egyszerűen részvényekkel s bankjegyekkel házasodunk össze, s e boldog házasságok után utódainkul vastalpakat s gőzhajókat hagyunk a világnak.¹⁰⁷

A kor ezen általános borúlátása, mely nem írható tisztán a történelmi körülmények rovására,¹⁰⁸ az irodalommal kapcsolatos közbeszédben is gyakorta visszatérő téma volt. Nemcsak Arany panaszkodott leveleiben lapjai közönyös közönségére, nemcsak ő írt a költészet általános iránytalanságáról (pél-

¹⁰³ KLEZSÓ József, *Reményeink*, Családi Lapok, 1(1852)/1, 1–13. Itt: 9.

¹⁰⁴ Programjukhoz: HUNFALVY János, *Család. Nevelés*, Család Könyve, 1(1855), 1–3.

¹⁰⁵ *A társadalom és a nők*, Család Könyve, 1(1855), 238–239. Itt: 238.

¹⁰⁶ *Uo.*

¹⁰⁷ BEREZ Károly, *A hölgyek (Világtörténelmi szempontból)*, Nővilág, 1(1857)/15, ápr. 19., 233–236. Itt: 236.

¹⁰⁸ Ehhez lásd SZAJBÉLY Mihály, *Az 1849 utáni „líraellenesség” érvei és forrásai = Forradalom után – kiegyezés előtt. A magyar polgárosodás az abszolutizmus korában*, szerk., bev. NÉMETH G. Béla, Bp., Gondolat, 1988, 58–78.

dául az *Irányokban*), nemcsak ő érzekelte a divatlapok működésének káros hatását. Vajda János 1857-ben épp Arany költészetét dicsérve szidalmazta a divatlapokat,¹⁰⁹ ugyanő másutt a költészet idejének lejártát konstatálja:

A költészet ma már elvált az élettől, külön lénnyé lett, s a gourmand aggregénynemzedék asztalán csak mint pikanteria vagy desszert szerepel. Magának az életnek egyéb, komolyabb céljai vannak, semhogy a költőiség volna a szükséges levegő, mely nélkül élni nem tud.¹¹⁰

Gyulai cikkének újdonsága, ha tetszik, meglepő húzása nem is ennek a belátása volt, hanem sokkal inkább az, hogy a hanyatlás e tudatát, mely érintette mind a családi életet, mind az irodalmi életet, a női írók megjelenésével is összekapcsolta és ok-okozati összefüggésbe rendezte.¹¹¹ Fontos azonban, hogy az írónővita álláspontjai között nem az optimizmus és pesszimizmus miatt jött létre töréspont. A Család Könyve idézett szerzője például minden borúlátása mellett is épp arra a következtetésre jut, hogy az általános erkölcsi hanyatlás azáltal állítható meg, ha a nők tollat ragadnak: „Hadd irjanak tehát a nők, hadd beszéljenek és cselekedjenek, mert a nők erkölcsi befolyása soha nem volt olly szükséges mint épen a mi korunkban.”¹¹² (És természetesen a pesszimizmus sem volt teljesen általános: 1864-ban, néhány lapszámnyival a megszűnése előtt, a Nővilág Berczik Árpádtól közöl egy rövid, ám heurisztikus írást a témában.)¹¹³

A helyzet bonyolultságát az olyan rendkívüli eset körüli nézetkülönbségek jelezhetik, mint Ferenczy Teréz halála. Mint ismeretes, a női költő 1853. május 22-én 22 évesen lőtte szíven magát.¹¹⁴ A haláláról – először a Divatcsarnokban¹¹⁵ – publikált beszámoló, illetve a hamarosan megjelenő vékonyka kötetének emlékező szövegei alapvetően határozták meg e költészet befogadási lehetőségeit. Gyulai Pál 1854-ben a Pesti Naplóban így ír a női

¹⁰⁹ VAJDA János, *Arany Jánosról*, Nővilág, 1(1857)/39, okt. 4., 614–616.

¹¹⁰ VAJDA János, *A szépről a szépekhez II.*, Nővilág, 1(1857)/7, febr. 22., 97–100. Itt: 98.

¹¹¹ Vajda János a vitához hozzászólván nem véletlenül gúnyolódik azon, hogy „[m]indennek a nők az okai!” V. J. [VAJDA János], *Néhány szó – négy szem közt!*, Nővilág, 2(1858)/44, okt. 31., 689–692. Itt: 689. Kritikai kiadása: VAJDA János, *Publicisztikai írások I.*, s. a. r. MIKLÓSSY János, SERES József, M. VARRÓ Judit, Bp., Akadémiai, 1979, 214–218. Itt: 214 (VJÖM VII).

¹¹² *A társadalom és a nők*, 239.

¹¹³ BERCZIK Árpád, *Nőkről nőknek. Fecsegés, de tán nem üres*, Nővilág, 3(1864)/25, júl. 31., 487–488.

¹¹⁴ Életéről lásd PRAZNOVSZKY Mihály, *„Vagyok egy kis csillag”*. A halál költője: Ferenczy Teréz = *Szerep és alkotás*, 78–82.

¹¹⁵ L*: [Ferenczy Teréz haláláról], Divatcsarnok, [1](1853)/21, jún. 12., 417–418.

íróról: „Ferenczy Teréz nem annyira költőnő volt, mint szerencsétlen nő, ki talán csalódások és életunalommal küzdve a fájdalom költészetében keresett izgalmat.”¹¹⁶ Utóbb Ferenczy Teréz lelki betegségeit kortünetként értelmezi. Néhány évvel később, de még az írónővita előtt Vajda János melegíti fel a témát a Nővilágban.

Nem tartom szerencsének a nőre magára nézve – írja –, ha nemét meghaladó szellemerővel, ama keményebb természetű, tágasabb látkörű észbeli tehetséggel bir, mely a férfiak izomerejéhez való, s a nők gyöngébb alkata azt nem is szokta elviselni; de a költői magasb cél elérése, habár a nőiség rovására is, erre csakugyan szüksége van.¹¹⁷

Furcsa módon Ferenczy Teréz költészete az, ami alá is támasztja és meg is dönti e kiinduló hipotézist. Vajda végső soron amellett érvel, hogy Ferenczy mintegy férfi költővé vált egyfelől, s mégsem kerülhette el a halált, mit a női alkatához (testéhez) nem való tevékenysége okozott. A dilemma feloldása – Vajda szerint – az, hogy a női író irodalmivá alakította önnön halálát.¹¹⁸ (Bár érvelése nem ilyen érdekes, 1871-ben a Családi Körben Zilahy Imre – a *Téli csillagok*ban is szerzőként fellépő, időközben meghalt Zilahy Károly öccse – ugyanúgy arra jut, hogy Ferenczy nagy költő volt, s természetesen az ő gondolatmenetében is női mivolta ellenére volt az.)¹¹⁹ Tehát már Ferenczy Teréz esetében is igaz, hogy, az alapok bár közösek, Gyulainál az oksági viszonyok egyértelműen egy irányba mutatnak.

Gyimesi Emese figyelmeztetett, hogy az írónővita bizonyos elemeiről, első-sorban a nőkkel kapcsolatos sztereotípiákról már az 1840-es évek sajtójában is igen sok szó esik.¹²⁰ Gyulai újítása e téren, hogy az *Írónőink*ben mindezt a női íráshoz kapcsolta. Az korábban is közhelyszámba ment, hogy a nemi határokat áthágó nők boldogtalanok maradnak. Tanács Márton elbeszélésének költőnője hiába hangolódik rá a nagy szerelemre, ha a férfi végül társadalmi kötelességének engedelmeskedik. Ám itt a szükségszerű tragédiába torkolló elbeszélés másként is értelmezhető: Gaspara Stampa, a költőnő a szerelemért áldozza fel magát, míg a férfi, Collaltino gróf erre nem hajlandó. A nőiséghez kapcsolt érzékenység erkölcsileg mégiscsak felette áll a mindennapok

¹¹⁶ GYULAI, *Téli csillagok*, i. m.

¹¹⁷ VAJDA János, *Ferenczy Teréz*, Nővilág, 1(1857)/4, febr. 1., 49–52.

¹¹⁸ Ezt a lehetőséget készíti elő a Divatcsarnok beszámolója is: a női író öngyilkossága napján is írt, mellette az asztalon a szintén öngyilkos Czákó Zsigmond képe feküdt. L*, i. m., 417.

¹¹⁹ ZILAHY Imre, *Ferenczy Teréz emlékezete*, Családi Kör, 12(1871)/12, márc. 19., 267–268.

¹²⁰ GYIMESI, i. m., 103–105.

kompromisszumait meghozni kénytelen férfi morálján.¹²¹ Gyulai azonban az *Írónőink*ben nem az egyén pusztulását vizionálja – mint tette azt rosszszallóan a Ferenczy Terézről írott kritikájában –, hanem a nő írók elszaporodásából vezeti le a társadalmi rend megbomlását, ami – lássuk be – sokkal súlyosabb probléma:

A férj, kit szeretni hittek, s kit még szeretni akarnának, a gyermekek, kikért mindent áldozni vágnak, s kikért oly keveset bírnak tenni, a családi kör, melynek áldásává lehetnének, s melynek csak terhére kell válniok, utálattal tölti el őket önmagok iránt, s gyűlölettel a társadalmi intézmények ellen.¹²²

Nem lehet véletlen, hogy éppen e ponton érte számos bírálat Gyulai cikkét, s talán még az sem, hogy a legérdekesebb válaszok is e kérdésben születtek. Szendrey Júliának a *Nővilág*ban közölt szellemes novellája egy dilettáns nő írókat mutat be, akitől környezete és férje éppen azért idegenedik el, mert elolvassák Gyulai cikkét a *Pesti Napló*ban. A szöveg ironiája mindent áthat: a családi idill hiperbolikus felnagyítása,¹²³ a helyzet kifordítása (Gyulai nem leírta, hanem létrehozta a valóságot), az elbeszélőként fellépő női író és az elbeszélés szereplőjeként feltűnő női író közötti különbségek és hasonlóságok játéka, a női író ellen fellázadó írószerek, és végül – csattanóként – a szöveg fiktív terében megjelenő fiatalember, aki nem más, mint Gyulai Pál. Szendrey szövegének mindent átható ironiája voltaképpen arra mutat rá, hogy a

¹²¹ TANÁCS Márton, *A költőnő. Eredeti beszély*, Koszorú, 1.1(1863)/22, máj. 31., 514–519; 1.1(1863)/23, jún. 7., 535–540; 1.1(1863)/24, jún. 14., 560–564; 1.1(1863)/25, jún. 21., 581–587; 1.1(1863)/26, jún. 28.): 606–611.

¹²² GYULAI 1908, 277–278.

¹²³ A kertben például a természet bőséges ajándékai jelzik a családi termékenység bőségét: „Bereginé mindig sajátkezüleg egyengette el benne [a melegágyban] az átrostált, porhanyó földet, mielőtt elveteményezett volna. Furcsa látvány volt az, mint szaporodott évenként a nézőség e fontos műtét körül: – majd minden tavasszal egy-egy kis új Beregi-csemete csatlakozván a többihez, hogy gömbölyű arczán a csodálkozás és kíváncsiság kifejezésével, nagyra meresztett szemmel, s talán tátott szájjal is bámuljon anyjára, a mint ez a három ujjá közé csipetett magvakat, az előre megjelölt helyekre, elhinté.” SZENDREY Júlia, *A „Pesti Napló” 61. 62. és 65. száma. Történet, mely ha még nem történt meg, megtörténhetik, s ha nem történik meg, megtörténhetik. Közli egy elkeseredett dilettáns-írónő*, *Nővilág*, 2(1858)/25, jún. 20., 385–388; 2(1858)/26, jún. 27., 401–407. Itt: 386. A szöveg modernebb kiadása: PETŐFINÉ SZENDREY Júlia *Eredeti elbeszélései*, kiad. BIHARI Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és társa, 1909, 49–75 (Petőfi-Könyvtár, VIII). Érdekes, hogy a cím alapján, a dilettáns írónő és környezete éppen a könyvbírálati részeket hagyta ki, s csupán a nőkkel foglalkozó általános részekkel foglalkozott.

Gyulai felkínálta összefüggések akár meg is állhatnak, ám igen könnyen fel is forgathatók, s éppen ezért *nem szükségszerűek*.

Az sem minden tanulság nélkül való, hogy mi történt, amikor a Koszorú évekkel később lehozta Gyulai már említett novelláját (*Nők a tükör előtt*). Már idéztem Kánya Emília reakcióját (voltaképpen egy mondatba¹²⁴ kötött bele, de a női írók társadalmi felelősségére kívánt rákérdezni) és Arany válaszát. Hiába nem tartalmazta a társadalmi felelősség kérdését a hosszadalmas elbeszélés e kis epizódja, mégis az írónővita kontextusában értelmeztetett. Ha emellé tesszük Toldy István 1864-ben a Nővilágban megjelent elbeszélését (*Gyöngyike, a jeles írónő*), szinte semmi különbséget nem látunk. Toldynál a Gyöngyike álnéven publikáló Mariska és Gyula szerelme csak nehezen bontakozik ki, mert közéjük áll a női író tettetése és őszintétlensége. Egyszer aztán Gyula véletlenül rajtakapja Gyöngyikét írás közben, aki gyorsan elrejt valamit, Gyula távozik, Gyöngyike majd belehal a fájdalomba, már-már az öngyilkosságot fontolgatja. Kiderül azonban, hogy Gyula a könyvtárba ment, s kinyomozta, hogy mely francia elbeszéléskötetből lopta Gyöngyike a történeteit. Ekkor „Bihari Gyöngyike négy hónapnyi élet után meghalt; de feltámadt Halmy Gyuláné, és jeles írónőből kitűnő feleség és család anyja lett.”¹²⁵ Itt a női író egyáltalán nem eredeti és itt is a családi élet rovására megy az írás és a dicsőség hajhászása – s talán még az is megkockáztatható, hogy Toldy szövege közvetlenül reagál Gyulai polemikus írásaira. (Esetleg Gyula magát Gyulait rejtené, mint egy *roman à clef*-ben?) Ugyanakkor ez is csak egy példa: miképpen Gyulai novellája, Toldy sem tartalmazza azt az állítást, hogy a női írás nagyobb léptékű társadalmi romláshoz vezethet.

Tehát – még egyszer – az *Írónők* azáltal okozhatott meglepetést a kortársaknak, hogy ismert és egymástól függetlenül létező állításokat és politikai nyelveket helyezett egymás mellé és hozott összefüggésbe egymással. (Ennek az összekapcsolásnak az újdonsága persze ismét csak relatív, hiszen ez az együttállás másutt már korábban is létezett. A konkrét forrására természetesen csak igen bajosan tudnánk rálelni, de példák természetesen bőven akadnak.)¹²⁶ Térjünk vissza ahhoz a kérdéshez, hogy a női írók tényleg ennyire nagy veszélyt jelentettek-e. Elsőre talán nem tűnik értelmesnek egy történésztől a kérdés: miért ment el Gyulai ennyire messzire? Említettem már

¹²⁴ „Az öreg úr mosolygott, tudta, hogy az írónők nem igen szoktak kötni és hímezni.”

¹²⁵ TOLDY István, *Gyöngyike, a jeles írónő*, Nővilág, 8(1864)/20, máj. 15., 306–309. Itt: 309.

¹²⁶ Végző soron Nancy Armstrong idézett könyvének ez a témája, de idézhetnénk Margaret Ezell vonatkozó példáit is. ARMSTRONG, *i. m.*, 59–95; EZELL, *i. m.*, 66–103.

e probléma kutatási nehézségeit (nincsenek komolyabb társadalomtörténeti kutatásaink sem a női olvasókról, sem a női írókról, sem a női professzionizációról). Amennyiben mégis belegondolunk abba, hogy noha volumene növekedett is némelyest, aligha lehetett tömeges jelenség a publikus női írás, arra talán rákérdezhetünk, hogy miért érzékelt a 19. század professzionizálódott értelmisége, hogy tömeges és ráadásul a kultúra értékeit fenyegető jelenségről van szó. A két-nem modell biológiai fordulata csak egy lehetőség, a republikanizmus történeti narratívája egy másik. Van azonban e kettő mellett egy harmadik lehetőség is, mely a tömegkultúra problémáját érinti.

Andreas Huyssen egyik sokat idézett, *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja* című cikkében arról értekezik, hogy a modernség kezdeti szakaszának „politikai, pszichológiai, esztétikai beszédmódja [...] nőneműsítette a tömeget és a tömegkultúrát, miközben a magas kultúrát (legyen az hagyományos vagy modern) változatlanul férfiak uralták.”¹²⁷ Igen ám, de a tömegkultúra több okból is veszedelmesnek, megzabolázandónak tűnhetett fel: egyfelől – a nevében is benne van – tömegek ellenőrizetlenül fogyasztották, másfelől a tömegkultúra fogyasztói iránt a magaskultúra potentátjai folyamatosan vágyakoztak (láttuk Arany lapváltási kísérletét). Az írónővita elhelyezhető e kontextusban is: akárcsak Huyssen francia, német és angol példáiban, itt is a nőneművé váló tömeg nyomasztó súlya nehezedik a tanult irodalomárokra. Gyulai szenvedélyesen reagál a problémára, Arany inkább kísérletet tesz a tömegirodalom megszelídítésére (Huyssen ilyen kísérletként olvassa az éppen ekkoriban megjelenő *Bovarynét*). Ezért ajánlja Arany a női olvasók figyelmébe a Figyelőben a *Magyar hölgyek életrajza* című kötetet,¹²⁸ ezért javasolja Malvinának, hogy saját körében maradva írjon, a divatlapszerkesztőknek, hogy egy esztétikai mércét állítsanak fel a publikálás előtt, s Johanna Neumann anyaversére is azért van szüksége, mivel jól tudja, nemcsak a populáris irodalommal szemben kell követelményeket támasztani, hanem azt is be kell mutatni, milyen a helyes, társadalmilag is értékes populáris irodalom.

Azt persze – hangsúlyozom még egyszer – nem tudhatjuk, hogy a populáris irodalom valóban megfelelt-e önnön reprezentációjának (annak ti., hogy a női olvasók tért hódítanak, a női írók helyet követelnek, s a női témák

¹²⁷ Andreas HUYSSSEN, *A tömegkultúra mint nő: a modernség másikja*, ford. BENE Adrián, LŐRINCZ Noémi, Kalligram, 11(2002)/9, szept., 21.

¹²⁸ [ARANY János,] *Magyar hölgyek életrajza*, Szépirodalmi Figyelő, 1.1(1860)/2, nov. 14., 29–30. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 26–27.

mindent elsöpörnek), ám mind Gyulai, mind Arany szövegeiből rekonstruálhatók ennek a szervesen összeépülő diskurzusnak a nyomai. Gyulai ismét egy régés-régi összefüggést vesz elő a dilettantizmus és a nőiség összefüggéseiről: „Írónőink csak dilettánsok, kik ha egyéb dolguk nincs, írnak egy-egy verset, novellát vagy épen regénykét, igény nélkül, szórakozásból s egész pályájuk sem komolyabb, sem veszélyesebb, mint egy kis zongorázás vagy rajzolósi kísérlet.”¹²⁹ E dilettantizmussal szembe – s ez sem új fogás – a tudós kritikát állítja, mely valamiféle igényességet kérne számon a női írók művein. Sőt, amíg „csak” dilettánsok a női írók, addig van valamiféle helyük: „A magyar írók csak dilettánsok s az ezer szerencse.”¹³⁰ Ugyanis amint professzionalizálódna, már egy olyan irodalmi térben találják magukat, ahol a spontaneitás igénytelensége megengedhetetlen.¹³¹ Ez természetesen nemcsak Gyulai cikkének találmánya. Az Izidóra női néven publikáló gróf Bethlen Miklósné a következő kommentárral küldi el kötetét Aranynak: „Költészetem nagyon igénytelen, egyetlen érdeme az érzelmek őszintesége.”¹³² A Koszorúba verset küldő Rudnay-Veres Szilárdát pedig Arany e szavakkal utasítja vissza: „Ha előfizetés hajhászó szerkesztő volnék, üdvözölve fogadnám kis költeményét, mert nem oly épen gyenge az, hogy el ne lehetne olvasni: de véleményem szerint nem egyéb, mint általános gondolatoknak közönséges kifejezése, kevés erővel, kevés bájjal.”¹³³

A professzionalizálódás iránti igény szemben a tömegszórakoztatással, igazi írók (férfiak) szemben a dilettáns írókkal (itt a nőkkel). E fogalmi megosztások szinte egyszerre jönnek létre: amikor az elit kultúrája egyfelől a populáris kultúrát fogyasztók tömegeit kívánja megnyerni magának, s másfelől arra is törekszik, hogy a populáris regiszterbe tartozó kulturális világot domesztikálja (például ilyen kísérletként lehet értelmezni a 19. századi népiességet), akkor a magas és alacsony közti különbségek nemhogy eltűnnének, hanem még élesebb kontúrokat nyernek. (Nem véletlen, hogy Andreas Huyssen egy másik tanulmányában úgy vélekedik, hogy a 19. században

¹²⁹ GYULAI 1908, 289.

¹³⁰ *Uo.*, 290.

¹³¹ Ennek történeti gyökereiről lásd Christa BÜRGER, „A nők dilettantizmusa”, ford. Sz. ZEHÉRY Éva, *Helikon*, 40(1994)/4, 510–518.

¹³² Gr. Bethlen Miklósné (Izidóra) – Arany Jánosnak, Kolozsvár, 1864. júl. 24. = *AJÖM* XVIII, 467.

¹³³ Arany János – Rudnay Józsefné Veres Szilárdának, Pest, 1865. ápr. 2. = *Uo.*, 585. Az eredeti versküldemény: Rudnay Józsefné Veres Szilárda – Arany Jánosnak, Vonyarc, 1865. febr. 6. = *Uo.*, 564–565. Köszönöm Korompay H. Jánosnak, hogy a levélváltásra figyelmeztetett.

létrejövő modernség hozta létre e megkülönböztetést.)¹³⁴ Ehhez azt tehetjük hozzá, hogy az értékhierarchiák letisztulási folyamatában a női irodalmiság (akár az alkotásról, akár a befogadásról van szó) a populáris irodalmisághoz került, s ilyenformán mintegy szükségszerűen a *mass culture*, a tömegkultúra része lett (még akkor is, ha tömegessége nem biztos, hogy igaz). A republikánus politikai szótárból érkező hanyatlásnarratíva éppen ezen a területen lehetett továbbra is életképes, hiszen a professzionalizálódó magaskultúra – hiába szerette volna a köz javát a köz által is visszaigazolván látni – itt valóban az ízlés, a kultúra hanyatlását érzékelhette. Arany a Koszorú beköszöntőjében utalt erre: „Bármily tiszteletre méltó egyéneket számlálunk is az írói karban: nem palástolhatni, hogy átalán véve, néhány év óta lazúl az irodalmi *moral*. [... Ú]gy látszik, mintha nem minden íróban volna elég mély az *irodalmi méltóság* s *önhivatásunk* érzete.”¹³⁵ Akárcsak Gyulai a női írók esetében, Arany is „hiúságról” beszél a továbbiakban, melynek nyomán mostanság mindenféle iromány megjelenhet.¹³⁶ Sőt az irodalmi tér fájó szélesedésének, s ezáltal értékgyengülésének tüneteit is hasonlóképpen látja. Némi keserűséggel mondja például néhány évvel később, a Koszorú búcsú cikkében, hogy

Daczára a sokasodó szépirodalmi vállalatoknak, melyek éppen nagy számuk s egymásra árverelt papírtérjök miatt kénytelen adni jót-roszat, talán az irodalom igaz barátai nem sokára érezni fogják egy oly közlöny szükségét, mely, bárha kisebb téren, igyekezzék csak válogatott műveket nyújtani az olvasónak, homlokán viselve Socrates módosított házfeliratát: „csak ezt tölthessem meg jó művekkel!”¹³⁷

Tompa Mihály pedig a közönséget szapulja a Koszorú bukása miatt: „Hanem mégis impertinentia a publicumtól: hogy előfizetőid annyira megfogytak! Mihaszna vagy hát te Arany János, és mihaszna: hogy jó e lap? ennek a tömegnek nincs érzéke, nincs ízlése s benne nincs becsület!”¹³⁸ Az írónövita érvei összeérnek a populáris kultúrával és főként annak nemi jellegével

¹³⁴ Andreas HUYSEN, *Adorno in Reverse. From Hollywood to Richard Wagner*, New German Critique, 29(1983) tavasz-nyár, 8–38.

¹³⁵ [ARANY János], *Irodalmi hitvallásunk*, Koszorú, 1.1(1863)/1, jan. 4., 4–6; 1.1(1863)/2, jan. 11., 29–31. Itt: 29. Kritikai kiadása (a végül nem publikált részekkel kiegészítve): AJÖM XI, 403–410. Itt: 406–407.

¹³⁶ [ARANY], *Irodalmi hitvallásunk*, 4. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 404.

¹³⁷ ARANY János, *A kegyes olvasóhoz*, Koszorú, 3.1(1865)/26, jún. 25., 601–603. Itt: 602–603. Kritikai kiadása: AJÖM XI, 521–524. Itt: 523–524.

¹³⁸ Tompa Mihály – Arany Jánosnak, Hanva, 1864. aug. 5. = AJÖM XVIII, 474.

kapcsolatos érvelésekkel: így válhat a női irodalom az igazi (Gyulainál a férfi, Aranynál a nemek felett álló) kultúra egyik legnagyobb ellenségévé.

A nők

E tanulmány az írónővita kontextusait járta körül. Elsősorban Gyulai Pál vitacikkére és Arany János számos (privát és nyilvános) szövegére hivatkoztam, de idéztem jópár szöveget a korabeli lapokból is. E vizsgálódás során a következő állításokat igyekeztem példákkal alátámasztani: 1) az írónővita történeti narratívája egy klasszikus republikánus történeti narratívára épül; 2) a nőről és férfiről való gondolkodás egy klasszikus humorápatológiai logikát követ; 3) Gyulai cikkének újdonsága, hogy e klasszikus érveléseket a női irodalom terjedéséhez kötötte, s egy szélesebb társadalmi válság érzékelését a kultúra nők általi hanyatlásához kapcsolta; 4) és végül mindez szorosan hozzákapcsolódott a dilettáns *versus* profi, populáris kultúra *versus* elit kultúra egyre élesebben elváló diskurzusaihoz.

Végezetül szeretném felhívni a figyelmet tanulmányom két vakfoltjára, két olyan problémára, melyre a női írásról adott mégoly részletes leírás sem képes egyértelmű választ adni.

Sajátos módon – érvel Margaret Ezell – az a modell, ahol a nő szerény, középosztálybeli, adakozó, olvasott és kegyes, aki a közösségtől legfeljebb csak a további neveltetését kéri számon, nagyrészt egy olyan irodalomkritikai diskurzusban alakult ki, amely kitörölt vagy marginalizált mindenkit, aki e képnek nem felelt meg. Ezell állítása szerint körülbelül 1750-től kezdődően indulnak el e folyamatok.¹³⁹ Ha magyar vonatkozásban az írónővita egy bő száz évvel később bontakozott is ki, talán nem véletlen, hogy a női szerepkörök körüli egyik leghangosabb disputa éppen egy irodalomkritikai vita volt. Kérdés marad, hogy mindezen problémák tudomásul vétele mellett, el lehet-e tekinteni a fentebb ismertetett diskurzusok hatásaitól, s rekonstruálhatunk-e egy saját női hangot, mely kívül esik e diskurzív feltételeken.¹⁴⁰ A Nancy Armstrong és Leonard Tennenhouse által jegyzett nagyszerű könyv (*The*

¹³⁹ EZELL, *i. m.*, 88–89.

¹⁴⁰ Ilyen kísérlet például Anne K. Mellor könyve, ahol a női romantika a gondoskodás etikáján (*ethic of care*) alapul, míg a férfit a Wordsworth-től származó önmagába merülő (*egotistical sublime*) fenséges jellemzi: Anne K. MELLOR, *Romanticism & Gender*, New York, Routledge, 1993, 3.

Imaginary Puritan) például azt lobbantja a korábbi családtörténeti kutatások szemére, hogy egyesek (elsősorban Peter Laslett és Lawrence Stone) kívül helyezték magukat egy diskurzuson, hogy aztán mellette érvelhessenek, így aztán azt sem vehették észre, amiről ezek a diskurzusok hallgattak.¹⁴¹ A mi esetünk is hasonló: bár nem gondolom, hogy a női írásról szólván mindenki az autoritás ugyanolyan formáját gyakorolná, a probléma megértéséhez – ez talán fentebbi hosszadalmas érveléseimből kiderült – azoknak a történeti diskurzusoknak a rekonstrukciója vezet el, melyek maguk is létrehozták és alakították a társadalmi viszonyokról való gondolkodást. Ugyanakkor fontos emlékeztetni arra is, hogy *a* művelt nő kérdése, melynek kapcsán vita bontakozhatott ki *a* családról, *a* társadalmi fejlődésről, *a* női és ezen keresztül *a* közösségi erkölcsökről, társadalmilag meglehetősen szűkre szabott, s ilyenformán aligha fedti le a női kultúra teljességét. Gyulai női írói, még a novellájában szereplő Árpádina is, egytől egyig a társadalom közép vagy felső rétegeiből kerültek ki, akiknek a tevékenységén áll vagy bukik egy egész társadalom jövője (legalábbis Gyulai szerint). Vagy másutt: amikor Abonyi Lajos a Nővilágban oly magától értetődően jelenti ki, hogy a „nő mint leány csak úgy lehet boldog, ha házas”,¹⁴² akkor voltaképpen egy szűk társadalmi osztállyal szemben fogalmaz meg elvárásokat.¹⁴³

A másik kérdés, amivel tanulmányom nem számolt, az egyéni elfogultságok problémája. Arany nyilván nem sejtette, hogy Johanna Neumann versei semmilyen feltűnést nem fognak kelteni a német költészetben. (Még az olyan

¹⁴¹ Nancy ARMSTRONG, Leonard TENNENHOUSE, *The Imaginary Puritan. Literature, Intellectual Labor, and the Origins of Personal Life*, Berkeley – Los Angeles – London, University of California Press, 1992, 69–88. Különösen: 88 (The New Historicism. Studies in Cultural Poetics, 21). A bírált könyvek: Peter LASLETT, *The World We Have Lost*, New York, Scribner, 1966; Lawrence STONE, *The Family, Sex and Marriage in England (1500–1800)*, New York, Harper & Row, 1979 (Harper Torchbooks).

¹⁴² ABONYI Lajos, *A háziasság örömei*, Nővilág, 2(1858)/18, máj. 2., 277–278. Itt: 278.

¹⁴³ Takáts József figyelmeztetett előadásomhoz fűzött hozzászólásában, hogy az írónővita a társadalom egy igen szűk metszetét teszi témájává, nők tömegeit rekeszti ki a kultúra területéről. A problémára az írónővita résztvevői közül talán egyedüliként Jókai Mór volt érzékeny, bár ő sem a női írók, inkább az olvasóközönség felől érzékelte azt: „Azután a mi közönsége megmaradt a magyar irodalomnak, épen az a szegényebb osztály; szegény papok, tanítók, falusi kisasszonyok, fényüzéstelen házi asszonyságok, gazdatisztek, közrendű emberek, orvosok, ügyvédek, és a kisbirtoku gazdák: ezekből áll most a magyar olvasó közönség; pedig ezeknél egy forint hatvan krajczárból álló capitalis.” JÓKAI Mór, *Bajza Lenke munkái*, Magyar Sajtó, 4(1858)/75, jún. 24., 297; 4(1858)/77, jún. 29., 305; 4(1858)/79, júl. 3., 313. Itt: 297. Kritikai kiadása: JÓKAI Mór, *Cikkek és beszédek*, V., (1850–1860), s. a. r. H. TÖRÖ Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–100. Itt: 90.

monumentális vállalkozásokban sem jegyzik a nevét, mint a Gisela Brinker-Gabler szerkesztette nőirodalom-történet.)¹⁴⁴ Folyóiratában ez a cikk beilleszkedik a női szereplehetőségeket kutató írások sorába. Az persze már más lapra tartozik, hogy Arany vajon hol tett olyan engedményeket, melyeket az ostromozott divatlap-szerkesztőktől nem fogadott volna el. Példának okáért, miként csúszhatott át rostáján Wohl Janka *Búcsu* című verse, mely Arany lírakritikai normáinak legalább annyira nem felel meg, mint Malvina bármely kritizált költeménye.¹⁴⁵ Az efféle esetek arra intenek, hogy óvatosan kell bánunk a történet egyes szereplőinek kijelentéseivel: az elvi szigorral fellépő Arany éppúgy tehetett esetenként engedményeket, miként Gyulai Pál sem volt feltétlenül és minden körülmények között a nők társasági fellépésének ellensége.

Wohl Janka említett versében a szerelemtől búcsúzik és magányát panasolja, miközben biedermeier közhelyeket fordít képzavarba. Én is hadd búcsúzzam e sorokkal, melyek egyúttal azt is illusztrálják, hogy a női szerepek keresése az 1860-as években közel sem tűnt egyszerű feladatnak:

Apáczája vagyok az édes multnak,
Az emlék hű menyasszonya –
Rám egy halál mély fátylai borúlnak:
A mult nem támad fel soha!...
Mit ér ifjúság rózsakoszorúja
A szivre, mely már elvirult?
A feltámasztás isteneknek műve,
S az istenek kora lealkonyult. –
Erős légy, szív!
A nőhez csak a bánat hív!¹⁴⁶

¹⁴⁴ *Deutsche Literatur von Frauen. Zweiter Band. 19. und 20. Jahrhundert*, hg. Gisela BRINKER-GABLER, München, C. H. Beck, 1988.

¹⁴⁵ Erről lásd TÖRÖK Zsuzsa, *Wohl Janka és Arany János kapcsolata sajtóközlemények tükrében = Médiumok, történetek, használatok: Tanulmányok a 60 éves Szabély Mihály tiszteletére*, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 149–150.

¹⁴⁶ WOHL Janka, *Búcsú*, Koszorú, 1.1(1863)/23, jún. 7., 540.

Névmutató

A névmutató a kötetben fellelhető valós személyek neveit és álneveit tartalmazza. Gyulai Pál nevét, gyakori előfordulása miatt, nem tüntettük fel. A nevek után zárójelben a szövegben előforduló névváltozatokat közöljük. A nyomdászok nevei intézménynévként szerepelnek a mutatóban. A családneveket tartalmazó intézményneveket is feltüntettük.

Abonyi Lajos 27, 153	Ballagi Mór 125
Adorno, Theodor W. 151	Banáti Katalin 52
Ady Endre 8	Barát Erzsébet 140
Ágai Adolf 20	Barcsay János 11
Almási Balogh Pál 24, 142	Barczay Klára 52
Altick, Richard 45	Barett Browning, Elisabeth 127, 128
Andersen, Hans Christian 54, 65, 66, 68,	Barna Ignác 75
93, 117, 118	Baróti Szabó Dávid 123
Angelusz Róbert 100	Báthory Zsófia 52
Arany János 8, 31, 41, 42, 48, 57, 58, 63,	Báthory Gábor 113
64, 67, 68, 72, 75, 76, 89, 91, 94,	Báthory Mária 113
100, 104, 117–130, 133, 135, 136,	Bátsi Balla Jenő 134
143–145, 148–154	Beccaria, Cesare 138
Arany László 108	Beetham, Margaret 99
Ariosto, Ludovico 13	Bene Adrián 149
Armstrong, Nancy 131, 132, 148, 152,	Beniczkyne Bajza Lenke lásd Bajza
153	Lenke
Aston, Louise 15	Ben-Yehuda, Nachman 70, 71
Atala lásd Kisfaludy Atala	Beöthy Zsolt 22, 27, 38
Bach, Alexander 94	Berczik Árpád 145
Bajza József 84, 85	Bérczy Károly 29
Bajza Lenke 20, 25, 27, 28, 42, 47, 80, 81,	Berecz Károly 144
86, 91, 93, 153	Bernstein, Aaron 120–122
	Bethlen János, gróf, id. 103

- Bethlen Katalin 52
 Bezerédy Amalia 52
 Bianka 134
 Bibó Antónia 114
 Bihari Mór 31, 42, 91, 147
 Birch-Pfeiffer, Charlotte 49
 Bisztray Gyula 7, 21, 27, 76, 136
 Bolyai János 65
 Borgos Anna 65, 140
 Boross Mihály 75
 Bourdieu, Pierre 97, 99, 105, 112
 Böhme, Wolfgang 15
 Brassai Sámuel 41, 91, 130
 Brinker-Gabler, Gisela 154
 Búlcsú Károly 77, 134
 Bulyovszky Gyula 75
 Bulyovszky Lilla 13, 14, 48, 73, 81, 84
 Burger Zsigmond 49
 Burman, Sandra 66
 Busch, Isidor Johann 33
 Buzinkay Géza 119
 Bürger, Christa 43, 150
 Byron, George 112

 Casey, Ellen Miller 44, 45
 Catilina, Lucius Sergius 139
 Chopin, Frédéric 53
 Cohen, Stanley 69, 71, 94, 95
 Czakó Zsigmond 146
 Czobor Kornélia 53

 Csabai Márta 140
 Csáky Albin 108
 Csáky Katalin 52
 Csapó Mária 59
 Császár Ferenc 82
 Császi Lajos 69–71, 94, 95
 Császtvay Tünde 76
 Csengery Antal 73, 75, 79, 85, 100, 106
 Csiszár Amalia 52
 Csokonai Könyvtár 133
 Csonki Árpád 50, 66, 67, 118

 Dalma 124
 Daniel Polixena 52
 Danielik János 49
 d'Arc, Jeanne (d'Arc, Johanna) 54, 55
 Darwin, Charles 84
 Dávidházi Péter 123
 Davidoff, Leonore 97
 Deák Ferenc 106, 114
 Deák-párt 58, 97, 100, 112, 113
 Defoe, Daniel 131
 Degré Alajos 28
 Demcsák Katalin 119
 Demmel József 55
 d'Éon de Beaumont,
 Charles-Geneviève-Louis-
 Auguste-André-Timothée 55
 Dessewffy József, gróf 63
 Deutsch-féle Könyvnyomda 123
 D. Gy. M. 87
 Dickens, Charles 28
 Dobos Zsófia 52
 Dózsa György 73, 82
 Dukai Takács Judit 42

 Egressy Gábor 76, 80, 82, 85, 119
 Elias, Norbert 110
 Emich Gusztáv 134
 Endrődi Sándor 27, 33
 Engel és Mandello 134
 Eötvös József, báró 89, 107
 Ercsey Julianna 82
 Erdélyi Ilona, T. 16, 24, 40, 139
 Erdélyi János 16, 24, 40, 72, 73, 85, 86,
 100, 110, 139
 Erős Ferenc 140
 Ezell, Margaret J. M. 117, 148, 152

 Fábíán Julianna 52
 Fábri Anna 10–12, 19, 20, 25, 31, 34, 56,
 58, 63, 67, 115, 117, 135
 Falk Miksa 80, 142, 143
 Fanda Jánosné 61, 134
 Fanni 25, 52, 133

- Farkas Albert 53, 54, 134
 Fáylné-Hentaller Mariska 135
 Federico, Annette R. 135
 Felski, Rita 43
 Feodóra 134
 Ferenczy Teréz 12–16, 20, 53, 54, 77, 89,
 93, 134, 145–147
 Festetich Leó, gróf 75
 Fésűs Ágnes 118
 Feszty Árpád 76
 Fielding, Henry 131
 Flóra lásd Majthényi Flóra
 Fortin, Nina E. 44
 Foucault, Michel 95, 98, 140, 141
 Freud, Sigmund 141
 Friebeisz István 82

 Gács Anna 117, 118
 Galcsik Zsolt 134
 Gay, Peter 141
 Geibel, Armin 53, 134
 Gelderen, Martin van 137
 Gilbert, Sandra M. 135
 Goode, Erich 70, 71
 Görgey Artúr 8
 Greenwax, Grace 44
 Greguss Ágost 22–24, 33–36, 86, 125
 Grün János 49
 Gubar, Susan 135
 Gutzkow, Karl 15
 Gvadányi József 123

 Gyimesi Emese 56, 66, 67, 74, 118, 146
 Gyöngyösi István 123
 Gyulay Franciska, gróf 53

 Haas Mihály 49
 Hadas Miklós 97, 98, 108–110
 Hahn-Hahn, Ida von 21, 88
 Hajnalka (Bálintffy Etelka) 53, 59, 123,
 124, 134
 Halász Gábor 143

 Hall, Catherine 66, 97
 Hampsher-Monk, Iain 138
 Harmath Lujza 20
 Harvey, Karen 140
 Hász-Fehér Katalin 122
 Heckenast-Bajza Lenke lásd Bajza
 Lenke
 Heckenast Gusztáv 28, 35, 53, 134
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich 137
 Heilmann, Ann 99
 Henson, Louise 44
 Henszlmann Imre 84, 85
 Herz János 134
 Hornyánszky Viktor 53
 Horváth Györgyi 135
 Hunfalvy János 144
 Hunfalvy Pál 125
 Huyssen, Andreas 43, 149–151
 Iduna (Szász Károlyné,
 szül. Szász Polixéna) 10, 12, 13, 16, 53,
 54, 59, 68, 77, 134
 Illésy György 48
 Izidóra (Bethlen Miklósné, gróf) 134,
 150
 Jeiteles, Herman 134
 Jókai Mór 19, 20, 24–27, 32–40, 42, 56,
 57, 64, 72–76, 80–82, 85, 91, 93, 94,
 119, 124, 134, 136, 137, 153
 Jolán 134
 Jordanova, Ludmilla 132
 Jósika Júlia (Jósikáné)
 (szül. Podmaniczky Júlia) 28, 43, 47,
 59, 124, 126, 135
 Jósika Miklós 59
 Kacziány Géza 110, 111
 Kalmár Róza 46
 Kánya Emília 12, 16, 24, 43, 53, 58, 59,
 63, 91, 94, 100, 128–130, 136, 142,
 148
 Karacs Teréz 52
 Kármán József 133
 Kecskeméthy Aurél 21

- Kéky Lajos 20
 Kemény Dénes, báró 103
 Kemény Zsigmond 8, 10–13, 28, 30, 31,
 39, 58, 78, 80, 100
 Kempelen Győző 49, 59
 Kempelen Riza (Kempelen-Tóth Riza,
 Tóth Riza) 49, 51, 59, 60, 134
 Kendelényi Vilma 47
 Kerényi Ferenc 136
 Kéri Katalin 125, 143
 Kertbeny Károly 89
 Kertész József 134
 Kiczenko Judit 29
 Kisfaludy Atala 16, 20, 24, 29, 46–48, 53,
 134, 139
 Kisfaludy Sándor 89, 140
 Kisfaludy Társaság 8, 20, 22, 102, 104
 Kitzinger Dávid 69–71, 92, 93
 Klein, Lawrence E. 131–133
 Klezso József 144
 Koháry Sarolta 62
 Kókay György 125
 Komjáthy Jenő 8
 Komlós Aladár 7, 21
 Koncz Sándor 102
 Korompay H. János 85, 150
 Kosáry Domokos 46, 77, 119
 Kossuth Lajos 8
 Kovács Kálmán 31
 Kozma Vazul 30
 Kozocsa Sándor 78
 Kristóf Luca 101
 Kunossy, Szilágyi és társa 31, 42, 91, 147
 Kurcz Ágnes 139
 Kuthy Lajos 24, 25, 29, 30, 33, 55
 L* 145–146
 Laborfalvi Róza 74, 76
 Langland, Elizabeth 66
 Laqueur, Thomas 140, 141, 143
 Laslett, Peter 153
 Lauka Gusztáv 48
 Lázár Mórné (Barcsay Polixéna, gróf)
 11, 42, 91
 Lemmings, David 71
 Lemouton Emilia 52
 Lengyel Dénes 136
 Lévy József 100
 Liszka Béla 22
 Lisznyai Kálmán 48, 60, 64, 89, 93
 Liszt Ferenc 53
 Locke, John 44
 Lorántffy Zsuzsanna 52
 Loudon, Jane 44
 Lőrincz Noémi 149
 Macaulay, Thomas Babington 13, 14
 Madách Imre 22, 23, 33, 35, 37, 124, 143
 Madarassy Klotild 49
 Magyar László András 142
 Majthényi Flóra 9, 16, 24, 41, 46–49, 54,
 59–62, 65, 66, 68, 78, 81, 89, 93,
 117, 118, 124, 134, 139
 Majthényi Flóriánné Kállay Johanna 59
 Malom Luiza 52
 Malvina (Niczky Istvánné, gróf,
 szül. Tarnóczy Malvina) 16, 24, 42, 46,
 47, 68, 127, 128, 130, 133, 134, 139,
 149, 154
 Margócsy István 33, 36, 55
 Márton László 34
 Maurer, Shawn Lisa 132
 May, Leila Silvana 131
 McCalman, Iain 141
 McDowell, Paula 132
 McRobbie, Angela 95
 Medgyes Lajos 126
 Meier, Eduard 16
 Mellor, Anne K. 152
 Mentovich Ferenc 78, 104
 Mészáros Zsolt 67
 Miklóssy János 123, 145
 Mikó Imre, gróf 124
 Mikszáth Kálmán 27

- Milbacher Róbert 136
 Molnár Borbála 52
 Mosse, George L. 108
 Möhrmann, Renate 16
 Mundt, Theodor 14
 Müller Emil 81
 Müller Gyula 77, 134
 Nádasdy-család 72
 Nádasdy Lipótné, gróf 77, 78, 113
 Nádasdy Tamás, gróf 72, 76, 78
 Nagy Beáta 58, 135
 Nagy Ignác 59, 75
 Nagy Iván 52
 Nagydiósi Gézáne 47, 125
 Németh G. Béla 40, 42, 46, 68, 77, 119, 121, 127, 144
 Neumann, Johanna 120–123, 149, 153
 Newton, Isaac 44
 Oltványi Ambrus 38
 Orczy Lőrinc 123
 Ormós Zsigmond 34
 Osvát Ernő 65
 Otto-Peters, Louise 16
 Pajor Gáspár 133
 Pákh Albert 58, 75, 100, 102–104
 Pálffy Albert 35
 Pálffy János 11
 Papp Ferenc 72, 74, 76–78, 80, 85, 103
 Pascoe, Judith 132
 Pearson, Geoffrey 93
 Pepys, Samuel 132
 Perenna 47, 134
 Péterfy Jenő 40
 Petőfi (Petőfi Sándor) 8, 25, 10, 55–59, 64, 72, 74, 82, 112, 130, 136
 Petőfi Júlia 54
 Petőfi-Könyvtár 31, 42, 91, 147
 Petőfi Társaság 20, 53, 104,
 Petrichevich Horváth Ida 134
 Petrik Géza 143
 Petróczy Katalin 52
 Pierrepont, Lady Mary 132
 Pintér Borbála 80
 Podmaniczky Frigyes 27, 28
 Pogány György 43
 Pompéry János 90, 94
 Praznovszky Mihály 134, 145
 Pusztai Bertalan 89, 154
 Rakodczay Pál 76, 82, 86
 Ráth Mór 23, 134
 Remellay Gusztáv 33
 R. Emilia 46
 Reviczky Gyula 8
 Richardson, Samuel 131
 Ristori, Adelaide 76, 78, 82, 84, 85, 119
 Rózsa Mária 54
 Rózsaági Antal 53, 58, 59, 123
 Rudnay-Veres Szilárda (Rudnay Józsefné, Veres Szilárda) 150
 Sáfrány Györgyi 89, 136
 Salamon Ferenc 86, 89, 94, 100, 102, 104
 Sallustius Crispus, Caius 139
 Sand, George 50, 52, 88, 112, 118
 Sándor Bea 140
 Sándor István 38, 136
 Saphir, Moritz Gottlieb 31
 Sárdi Margit, S. 58, 135
 Sárosi Gyula 53
 Saur József 52
 Schellenberg, Betty A. 132
 Schiller, Friedrich 43
 Schmid, Franz von 33
 Seres József 145
 Shakespeare, William 82
 Shevelow, Kathryn 132
 Showalter, Elaine 45
 Shteir, Ann B. 44
 Sichtermann, Barbara 16
 Singer és Wolfner 16, 76
 Skinner, Quentin 137
 Slachta Etelka 43

- Socrates 151
 Somogyi Sándor 7, 25, 58, 67, 102
 Sonenscher Michael 138
 Sötér István 22
 Stébel Éva 137
 Stein János 134
 Stieglitz, Charlotte 14
 St Michel, Elisabeth de 132
 Stone, Lawrence 153
 Sükei Károly 74

 Szabó Anna 52
 Szabó Károly 102, 104
 Szabó Levente, T. 79, 105, 119
 Szabó Magda 65, 68, 79, 82
 Szabó Richárd 91, 130, 142
 Szabó T. Attila 11
 Szabó Valéria 140
 Szabolcsi Miklós 46, 77, 119, 125
 Szaffner Emilia 58, 142
 Szajbély Mihály 79, 89, 95, 101, 144, 154
 Szalay-család 104
 Szalay Fruzina 53
 Szalay Károly 53
 Szana Tamás 20
 Szász-család 104
 Szász Károly 25, 33, 58, 59, 74, 75, 77, 89,
 94, 100, 102, 104, 108, 109, 112,
 114, 115, 134
 Szász Károly, id. 104
 Szász Károly, ifj. 108
 Szécsényi Endre 133
 Szegfi Mór 12, 59, 73, 80
 Szekeres László 19, 25, 33, 37, 136
 Szemere Pál 48
 Szendrey Júlia (Petőfiné) 9, 10, 25, 31,
 41, 42, 50–59, 65, 67, 68, 73, 74, 82,
 83, 91, 94, 112, 118, 134, 147
 Szendrey Mária 82, 83, 113
 Szikra (Teleki Sándorné, gróf,
 szül. Kende Júlia) 16

 Szilády Áron 102, 104
 Szilágyi Ferenc 76, 78
 Szilágyi Judit 65
 Szilágyi Márton 56, 59, 64, 122, 133
 Szilágyi Sándor 74, 75, 79, 104
 Szini Károly 56
 Szinnyei József 53, 60
 Szöllősy Nina 47, 134
 Szűcs Zoltán Gábor 118

 Tábori Kornél 76
 Takács Judit 52
 Takáts József 137, 153
 Tanács Márton 124, 146, 147
 Tanárky Gedeon 102, 113
 Tanner Ilona 61, 62
 Tardos Róbert 100
 Tarjányi Eszter 79
 Teleki Domokos, gróf 74, 79, 80, 83, 103
 Tennenhouse, Leonard 152, 153
 Teréz 47
 Toldy Ferenc 86
 Toldy István 29, 148
 Tolnai Lajos 8
 Tomori Anasztáz 67
 Tompa Mihály 75, 78, 89, 93, 94, 100,
 102, 110, 125, 126, 151
 Tosh, John 98, 100
 Tóth Béla 60
 Tóth Endre 48, 60
 Tóth Kálmán 48, 49, 59, 60, 78, 81, 82,
 110, 111, 134
 Tóth László 140, 141
 Tóth Lőrinc 102, 113
 Törő Györgyi, H. 25, 42, 81, 91, 153
 Török János 77, 78, 80
 Török Sophie (Babits Mihályné,
 szül. Tanner Ilona) 61–63
 Török Zsuzsa 46, 58, 89, 100, 154
 Tuchman, Gaye 44
 Új Imre 125
 Ujfalusy Judit 52
 Vadnay Károly 27

- Vachott Sándor 59, 90
 Vachottné Csapó Mária (Vachott
 Sándorné Csapó Mária) 58, 89
 Vaderna Gábor 63, 118, 123
 Vahot Imre 54–58, 72, 74, 81, 82
 Vajda János 8, 41, 47, 58, 82, 86, 125, 145,
 146
 Vályi Klára 52
 Varga Virág 65
 Vári András 111
 Varró Judit, M. 145
 Vécsey Anna 52
 Veliky János 100
 Vesselényi Anna 52
 Vesselényi Mária 52
 Vesselényi Zsuzsanna 52
 Wesselényi Polixéna (Vesselényi
 Polixéna, Paget Jánosné) 52, 54, 55
 Viczai Anna 52
 Voinovich Géza 121
 Vörösmarty Ilona 114
 Vörösmarty Mihály 40, 106
 Wacquant, Loic J. D. 99
 Wagner, Richard 151
 Walker, Claire 71
 Wass György, gróf 53
 Wass Ottilia, gróf 46, 47, 53, 134
 Watt, Ian 131
 Weér Farkas 103
 W..gh 49–50, 87
 Whitehead, Stephen M. 98
 Wilensky, Harold L. 104
 W. Laura 47
 Wohl Janka 16, 24, 46, 47, 53, 89, 124,
 134, 139, 154
 Wordsworth, William 152
 Wortley Montagu, Lady Mary 132
 Wülfing, Wulf 15
 Zehery Éva, Sz. 43, 150
 Zeyk József 103
 Zeyk Károly 103
 Zilahy Imre 146
 Zilahy Károly 53, 54, 58, 134, 146
 Zöldhelyi Zsuzsa, D. 35
 Zsávolya Zoltán 65
 Young, Jock 69

Gyulai Pál *Írónőink* című, 1858-ban megjelent írása a magyar irodalomtörténeti hagyomány hatástörténetileg egyik legjelentősebb szövege. A vita-irat saját korában is számos reflexiót szült, és máig az írónői életművek fogadtatásával kapcsolatos, gyakran kritikus beállítódás örök hivatkozási pontja. A tanulmánykötet szerzői eltérő tudományágak módszertanával, a sajtó-, a kritika-, az irodalom- és az eszmetörténet, valamint a szociológia és a társadalmi nemek története összefüggéseiben értelmezik újra Gyulai éles hangú polémiáját. A tanulmányok nem vitatkoznak vagy azonosulnak Gyulai Pál egyes kijelentéseivel, hanem a szöveg sokrétű kontextualizáló olvasatait nyújtják. Megérteni és feltárni kívánják a szöveg létrejöttének, közreadásának és fogadtatásának sokszínű korabeli kontextusát, ily módon pedig egy sajátos hagyomány kialakulásának és továbbélésének bonyolult folyamatát.

A Hagyományfrissítés az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézete XIX. Századi Osztályának könyvsorozata, melynek kötetei egy-egy 19. századi magyar irodalmi szövegről közölnek tanulmányokat. A vizsgálat tárgyául olyan írásműveket választunk, amelyek közvetlen vagy közvetett módon jelenkori önértelmezésünk alapszövegeivé váltak, vagy éppen a kánonon kívülről járultak hozzá a hagyomány rendszerének alakulásához. A *Hagyományfrissítés* címben implikált szemléletmód szerint – vállalva a hagyományban való benne állás és a róla folytatott beszéd egyidejűségével járó módszertani kételyeket – lehetséges kritikai-elemző módon megszólalnunk a sajátunk érzett örökségről.